

การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นางสาวฉัตรภรณ์ จินดาเดช

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาคามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์
คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
ปีการศึกษา 2542
ISBN 974-333-560-9
ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

I 19227048

19 ก.ธ. 2544

THE INNER COURT ADMINISTRATION IN THE REIGN OF KING CHULALONGKORN

Miss Chattraphorn Chindadach

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements

for the Degree of Master of Arts in History

Department of History

Faculty of Arts

Chulalongkorn University

Academic Year 1999

ISBN 974-333-560-9

ฉัตรภากรณ์ จินดาเศษ : การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. (THE INNER COURT ADMINISTRATION IN THE REIGN OF KING
CHULALONGKORN) อ. ที่ปรึกษา : รศ. ดร. สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, อ. ที่ปรึกษาร่วม :
รศ. พิพาคา ยังเจริญ, 157 หน้า. ISBN 974-333-560-9.

งานวิจัยเรื่องนี้มุ่งศึกษาการจัดระเบียบ โครงสร้างเชิงกายภาพของราชสำนักฝ่ายในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การบริหารราชสำนักฝ่ายใน รวมทั้งการเลื่อนฐานะของสตรี
โดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน

การจัดการบริหารของราชสำนักฝ่ายในของไทยมีลักษณะสำคัญ คือ บริหารราชการโดยสตรี
โดยที่สตรีมีบทบาทในการบริหารราชการในทุกสายงานตามความสามารถ ซึ่งลักษณะสำคัญของราช
สำนักฝ่ายในของไทยดังกล่าว ตลอดจนความต้องการแรงงานสตรีของราชสำนักฝ่ายในนี้เอง ที่เปิด
โอกาสให้สตรีชั้นสูงลงไปถึงชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วนได้เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นด้วยการเข้ารับราชการ
ในราชสำนักฝ่ายใน

อนึ่ง การที่ราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวนผู้พำนัก
อาศัยเพิ่มมากขึ้นกว่ารัชกาลก่อนๆ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางกายภาพตามมา ซึ่งการเปลี่ยนแปลง
ทั้งสองด้านนี้ ได้ส่งผลต่อการปรับเปลี่ยนการบริหารราชสำนักฝ่ายในบางส่วน อันเอื้อให้สตรีที่มีความ
สามารถได้เข้ารับราชการเพิ่มขึ้น

ภาควิชา ประวัติศาสตร์
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์
ปีการศึกษา 2542

ลายมือชื่อนิติศ.....ฉัตรภากรณ์ จินดาเศษ
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา.....สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม.....พิพาคา ยังเจริญ

3970348622 : MAJOR HISTORY

KEY WORD:

CHATTRAPHORN CHINDADACH : THE INNER COURT ADMINISTRATION IN THE REIGN OF KING CHULALONGKORN. THESIS ADVISER : ASSOC. PROF. SUWADEE THANAPRASITPATANA, Ph. D. THESIS COADVISER : ASSOC. PROF. PIPADA YOUNGCHAROEN. 157 pp. ISBN 974-333-560-9.

This research studies the regulation of the inner court in its physical aspects during King Chulalong's reign, and the administration of the inner court, including the opportunity to promote the position of women through service as officials in the inner court.

The important characteristic of the administration of the Thai inner court was the administration by women, who played roles in the administration in all its aspects, according their abilities. This important characteristic of the Thai inner court, including demand for women officials and labourers in the inner court, gave an opportunity to women, from those of the upper class to commoners, to advance their position by serving in the inner court.

Owing to the fact that the inner court of King Chulalongkorn had more residents in it than during the preceding reigns, there were physical changes in the court. These factors led to some change in the administration, giving opportunities for able women to serve as officials in the inner court.

ภาควิชา ประวัติศาสตร์
สาขาวิชา ประวัติศาสตร์
ปีการศึกษา 2542

ลายมือชื่อนิติศ..... นิตกรคน จินดาดาช
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษา..... นริศ จินดาดาช
ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาร่วม..... Ann Smitz

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จลุล่วงไปได้ด้วยความช่วยเหลืออย่างดียิ่งของรองศาสตราจารย์ ดร. สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ และรองศาสตราจารย์พิพาดา ยังเจริญ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม ขอกราบขอบพระคุณที่ให้คำปรึกษาแนะนำที่มีคุณค่า และให้ความกรุณาแก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด

กราบขอบพระคุณคณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ ศาสตราจารย์วิลาสงส์ พงศบุตร ผู้ช่วยศาสตราจารย์สาวิตรี เจริญพงศ์ และอาจารย์ฉลอง สุนทราวณิชย์ ที่กรุณาให้คำแนะนำที่เป็นประโยชน์ในการปรับปรุงงานวิทยานิพนธ์ นอกจากนี้ขอขอบพระคุณ อาจารย์ ดร. ชีรวัต ฦ ป้อมเพชร และอาจารย์โสภา ชานะมูล ที่กรุณาให้คำปรึกษาแนะนำในด้านต่างๆ

ขอบพระคุณคุณฉวีงาม มาเจริญ หัวหน้ากลุ่มงานวัฒนธรรมและจารีตประเพณี พิ้อลิสตา พี่นันท์วัน พี่ราศี พี่อรวรรณ พี่ธีระ และเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์แห่งกองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ที่ให้โอกาสให้ความช่วยเหลือ ให้คำแนะนำต่างๆ และให้กำลังใจในการจัดทำวิทยานิพนธ์ครั้งนี้

ขอบคุณพี่สมพร เจ้าหน้าที่ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ช่วยประสานการจัดพิมพ์วิทยานิพนธ์จนแล้วเสร็จสมบูรณ์

ขอบคุณกลุ่มเพื่อนมหาวิทยาลัยบูรพา ชลิดา พรภักธา ดวงพร ฉัตรฉวี กมลพรรณ ณิชฐพร วิสุทธิ์ รวมทั้งน้องวรรณที่ช่วยเหลืออำนวยความสะดวกต่างๆ อย่าง ไม่ว่าจะเป็นสนับสนุนด้านการเงินยามภาวะฉุกเฉิน พิสูจน์อักษร และช่วยจัดพิมพ์วิทยานิพนธ์ ตลอดจนคอยปลอบขวัญและเป็นที่กำลังใจในยามเหน็ดเหนื่อยท้อแท้

ขอบคุณพิเศษสำหรับกลุ่มพี่น้องนิสิตปริญญาโท ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พี่เพชรสุภา พี่สมศักดิ์ พี่สุรพงษ์ วศิน ปวีณา สุวดี นันทิยา ชนิตา สุมาลี และจินตนา ที่กรุณาสละเวลาอันมีค่าช่วยเหลือดำเนินการจัดพิมพ์วิทยานิพนธ์ครั้งนี้ จนสำเร็จลุล่วงด้วยดี

สุดท้ายนี้ข้าพเจ้าใคร่ขอกราบขอบพระคุณบิดา-มารดา ผู้อยู่เบื้องหลังความสำเร็จทุกอย่าง ทั้งในการสนับสนุนด้านการเงินจนสำเร็จการศึกษาทุกระดับชั้น รวมทั้งขอบคุณพี่เพ็ญรัตน์ พี่สาวที่คอยอยู่เคียงข้างเสมอในยามที่น้องสาวต้องการกำลังใจ

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ง
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	จ
กิตติกรรมประกาศ.....	ฉ
สารบัญ.....	ช
สารบัญภาพ.....	ซ
บทที่	
1. บทนำ.....	1
1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์.....	2
1.3 ขอบเขตการศึกษา.....	2
1.4 สมมติฐาน.....	3
1.5 วิธีการค้นคว้าและดำเนินการวิจัย.....	3
1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	4
2. ภูมิหลังของราชสำนักฝ่ายในก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว.....	5
2.1 ภูมิหลังของราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยา-รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	6
2.1.1 โครงสร้างกลุ่มบุคคล.....	11
2.1.2 การจัดระเบียบบริหาร.....	19
2.1.3 การควบคุมระเบียบแบบแผนของราชสำนักฝ่ายใน.....	21
2.2 ราชสำนักฝ่ายในของไทยเปรียบเทียบกับราชสำนักฝ่ายในของจีน.....	22
3. โครงสร้างราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	27
3.1 โครงสร้างกลุ่มบุคคลของราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	27
3.1.1 กลุ่มพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา.....	29
3.1.2 กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์.....	36
3.1.3 กลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ.....	41
3.2 โครงสร้างเชิงกายภาพ.....	42

สารบัญ (ต่อ)

บทที่

3.2.1	ที่ประทับของพระมหากษัตริย์.....	48
3.2.2	ที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และเรือน พักของพระภรรยา.....	52
3.2.3	ที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ	58
3.2.4	สิ่งก่อสร้างอื่นๆ.....	66
4.	การบริหารราชสำนักฝ่ายในและโอกาสในการเลื่อนฐานะของสตรี.....	70
4.1	โครงสร้างของการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	70
4.2	ฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา.....	74
4.3	ฐานะและบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในระดับบริหาร.....	100
4.4	ฐานะและบทบาทของพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่าง.....	113
5.	บทสรุป.....	121
	รายการอ้างอิง.....	123
	ภาคผนวก.....	141
	ประวัติผู้วิจัย.....	157

สารบัญภาพ

	หน้า
แผนภาพที่ 1	ที่ประทับของพระมหากษัตริย์..... 47
แผนภาพที่ 2	ตำแหน่งที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยา..... 51
แผนภาพที่ 3	ที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่น ๆ และสิ่งก่อสร้างอื่น ๆ..... 65

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ในการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทและสถานภาพของสตรีในประวัติศาสตร์สังคมไทย ประเด็นเกี่ยวกับสตรีชั้นสูงในราชสำนักยังคงเป็นอีกประเด็นหนึ่งที่มีการหยิบยกมาทำการศึกษาเสมอ ทั้งที่นำมาศึกษาเป็นประเด็นหลักและประเด็นรอง คือศึกษาประเด็นนี้ควบคู่ไปกับประเด็นอื่นๆ อย่างไรก็ดีตาม เป็นที่น่าสังเกตว่าประเด็นเกี่ยวกับสตรีชั้นสูงในราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นประเด็นที่มีผู้หยิบยกมาทำการศึกษามากที่สุด ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะเป็นสมัยที่ราชสำนักฝ่ายในมีความรุ่งเรืองและมีการจัดระเบียบการบริหารราชสำนักฝ่ายในอย่างชัดเจนนั่นเอง แต่การศึกษาส่วนใหญ่มักนำเสนอในลักษณะของสารคดีเกร็ดประวัติศาสตร์ ขาดการวิเคราะห์ตรวจสอบข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ และขาดการพิจารณาบริบททางสังคม

สำหรับงานศึกษาค้นวิชาการทางประวัติศาสตร์เกี่ยวกับสตรีสมัยปฏิรูป เช่น งานวิจัยเรื่อง *สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ* และ บทที่ 3 ของงานวิจัยเรื่อง *การแต่งกายของสตรีกับหัตถกรรมทอผ้าในสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์* ของ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา แม้จะเป็นงานที่มุ่งชี้ให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างฐานะและบทบาทของสตรีกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ แต่ด้วยเหตุว่างานวิจัยดังกล่าวมีขอบเขตการศึกษาค่อนข้างกว้าง คือตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนกระทั่งสิ้นสุดการปกครอง พ.ศ.2475 ทั้งยังเป็นการศึกษาที่ครอบคลุมกลุ่มสตรีชั้นสูง สตรีชั้นกลาง สตรีชั้นล่าง รวมถึงกลุ่มโสเภณี ผู้ศึกษายังจำเป็นต้องพิจารณาศึกษาฐานะและบทบาทของสตรีชั้นสูงควบคู่ไปกับสตรีกลุ่มอื่นๆ ทำให้ยังมีข้อจำกัดในการอธิบายเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายใน

มีงานวิจัยทางวิชาการไม่มากนักที่ทำการศึกษาเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ โดยตรง สำหรับงานวิจัยของ จันทรรัตน์ ประवालปัทม์ เรื่อง *การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6* นั้น แม้จะเป็นการศึกษาเกี่ยวกับราชสำนักโดยตรง แต่ก็เป็นการศึกษาในมุมมองกว้างและเป็นการศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักสองรัชสมัยในด้านโครงสร้าง คือข้าราชการสำนักและราชการในราชสำนัก โดยนำทัศนคติ ความรู้สึก และสภาพแวดล้อมของพระมหากษัตริย์ทั้งสองพระองค์เมื่อเสด็จเสวยราชย์แล้วมาศึกษาพิจารณาความแตกต่างด้วย ทำให้ข้อมูลในส่วนนี้

เกี่ยวกับราชสำนักในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นยุคสมัยที่ราชสำนักฝ่ายในมีความรู้เรื่องชาดความสมบูรณ์อีกหลายส่วน ส่วนงานวิจัยเรื่อง *นางใน:ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5* ของ พรศิริ บูรณเขตต์ แม้จะเจาะจงศึกษาเกี่ยวกับฐานะและบทบาทของสตรีชั้นสูงในราชสำนักรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยตรง แต่ก็เป็นการศึกษาที่มุ่งพิจารณาในเชิงมานุษยวิทยา โดยเน้นความสำคัญในเรื่องการเมืองและระบบเครือญาติในกลุ่มชนชั้นนำ ตลอดจนมุ่งศึกษาเฉพาะกลุ่มสตรีชั้นสูงเท่านั้น

ดังนั้น วิทยานิพนธ์ฉบับนี้จึงเป็นการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่ออธิบายเกี่ยวกับการจัดระเบียบ โครงสร้างเชิงกายภาพของราชสำนักฝ่ายใน การบริหารราชสำนักฝ่ายใน และศึกษาโอกาสในการเลื่อนฐานะ โดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในของสตรีชั้นสูงลงไปถึงสตรีชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วน

1.2 วัตถุประสงค์ เพื่อศึกษา

1. การจัดระเบียบ โครงสร้างเชิงกายภาพของราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. การบริหารราชสำนักฝ่ายใน
3. โอกาสในการเลื่อนฐานะของสตรีจากการเข้ารับราชการฝ่ายใน

1.3 ขอบเขตการศึกษา

เน้นการศึกษาเกี่ยวกับการบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นช่วงที่ราชสำนักฝ่ายในมีความรู้เรื่อง รวมทั้งศึกษาในเชิงเปรียบเทียบกับราชสำนักฝ่ายในของสังคมเอเชียอื่นๆ เช่น จีน เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะสำคัญของการบริหารราชสำนักฝ่ายในของไทย นอกจากนี้ยังมุ่งศึกษาเกี่ยวกับโอกาสในการเลื่อนฐานะของสตรีโดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน โดยจะศึกษาในส่วนของสตรีชั้นสูงลง ไปจนถึงสตรีชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วน

อนึ่ง เนื่องจากในช่วงปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการย้ายราชสำนักฝ่ายในบางส่วนไปที่พระราชวังดุสิต ดังนั้น ในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ จึงจะศึกษาราชสำนักฝ่ายในเฉพาะในพระบรมมหาราชวังเท่านั้น เพราะสามารถเห็นความเป็นระเบียบแบบแผนของราชสำนักฝ่ายในชัดเจนที่สุด

อนึ่ง ในส่วนของหลักฐานที่ใช้ประกอบการเขียนวิทยานิพนธ์นั้นค่อนข้างมีข้อจำกัด ด้วยเหตุที่ราชสำนักฝ่ายในเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์โดยตรง การจดบันทึกหลักฐานต่างๆ มักมีลักษณะค่อนข้างระมัดระวัง มิให้เป็นการหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ จึงไม่ค่อยมีหลักฐานชั้นต้นเกี่ยวกับเรื่องนี้ทุกแง่มุมชัดเจนนัก นอกจากนี้หลักฐานชั้นต้นเกี่ยวกับเรื่องราวเหล่านี้ยังค่อนข้างกระจัดกระจายแทรกอยู่ในเรื่องอื่นๆ อีกทั้งโดยมากมักเป็นเรื่องราวในส่วนของชั้นชนสูง จากข้อจำกัดดังกล่าว ผู้วิจัยจึงได้พยายามสืบค้น รวบรวมหลักฐานชั้นต้นและชั้นรองเท่าที่จะหาได้มาทำการศึกษาวิเคราะห์ ประดิษฐ์ข้อ ร้อยเรียงเรื่องราวเข้าด้วยกันเพื่อให้เห็นภาพของราชสำนักฝ่ายในชัดเจนมากขึ้น ตามแนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์ แต่ถึงกระนั้นการศึกษาเรื่องนี้ยังสมบูรณ์ยังคงต้องศึกษากันต่อไป

1.4 สมมติฐาน

ราชสำนักฝ่ายในของไทยมีลักษณะสำคัญ คือ มีการบริหารจัดการโดยสตรี อันเป็นโอกาสให้สตรีบางส่วนสามารถเลื่อนฐานะด้วยการเข้ารับราชการ โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นช่วงที่ราชสำนักฝ่ายในรุ่งเรือง

1.5 วิธีการค้นคว้าและดำเนินการวิจัย

การค้นคว้าและวิจัยของวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ได้ใช้แนววิเคราะห์ทางประวัติศาสตร์เป็นหลัก และนำเสนอด้วยการพรรณนาวิเคราะห์ โดยใช้ข้อมูลทั้งที่เป็นเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง ซึ่งเอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์ค้นคว้ามาจากหอจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร ส่วนเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว เช่น กฎหมาย หมายรับสั่ง พระราชหัตถเลขา และเอกสารชั้นรอง เช่น หนังสือวิทยานิพนธ์ บทความจากหนังสือ วารสาร ค้นคว้าจากหอสมุดแห่งชาติ กรมศิลปากร หอสมุดมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ ห้องสมุดคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และหอสมุดกลางจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

1.6 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ทำให้ทราบการจัดการบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
2. ทำให้เข้าใจเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ในส่วนการเลื่อนฐานะของสตรีโดยผ่านการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน

บทที่ 2

ภูมิหลังของราชสำนักฝ่ายในก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในอดีตสมัยที่การปกครองระบอบกษัตริย์ยังรุ่งโรจน์ ผู้ปกครองมักจะได้รับเคารพยกย่องตามคติความเชื่อในแต่ละสังคม ในส่วนของสังคมไทย พระมหากษัตริย์จะได้รับการยกย่องในฐานะสมมติเทพตามคติความเชื่อซึ่งรับอิทธิพลมาจากลัทธิพราหมณ์ และจากสภาพทางสังคมดังกล่าวนี้ ยังผลให้การปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์มีแบบแผนพิธีการเป็นการเฉพาะที่ต่างไปจากคนสามัญทั่วไป โดยเฉพาะในเรื่องส่วนพระองค์ ระเบียบแบบแผนสำหรับถือปฏิบัติจะมีความเข้มงวดเพิ่มขึ้น เพราะต้องคำนึงถึงความปลอดภัยต่อองค์พระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุดังนี้ภายในพระบรมมหาราชวังซึ่งเป็นทั้งที่ประทับของพระมหากษัตริย์และเป็นศูนย์กลางการปกครอง จึงได้มีการกำหนดระเบียบแบบแผนสำหรับถือปฏิบัติโดยเข้มงวด โดยเฉพาะในเขตพื้นที่ส่วนที่กำหนดแบ่งเป็น เขตพระราชฐานชั้นใน อันเป็นที่ประทับพักผ่อนทรงพระสำราญส่วนพระองค์ และเป็นที่ประทับของพระมเหสีเทวี พระสนม เจ้าจอม พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ที่เป็นสตรี ตลอดจนข้าราชการที่เป็นสตรีซึ่งเรียกโดยรวมว่า ฝ่ายใน หรือ ราชสำนักฝ่ายใน¹ เขตนี้ถือเป็นเขตโบราณเป็นที่หวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอกโดยเฉพาะบุรุษเพศ ยกเว้นพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์ (ตัดจุก) หรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 ปี และผู้ที่ได้รับอนุญาตเป็นการเฉพาะ²

อนึ่ง การที่ราชสำนักฝ่ายในถือเป็นที่รโหฐาน เป็นที่หวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอก โดยเฉพาะบุรุษเพศดังกล่าวนี้เองที่ส่งผลให้แรงงานสตรีมีความสำคัญและจำเป็นอย่างยิ่งต่อราชสำนักฝ่ายใน รวมทั้งกลายเป็นช่องทางให้สตรีในชั้นสูงลงไปถึงชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วนได้มีโอกาสเข้ารับราชการ ใต้ใต้อกระคับฐานะให้สูงขึ้น แม้จะอยู่ในขอบเขตอันจำกัด

ดังนั้น เพื่อช่วยเพิ่มความเข้าใจเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายใน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวซึ่งเป็นจุดมุ่งหมายสำคัญของวิทยานิพนธ์ ในบทนี้ส่วนแรกจึงเป็นการศึกษา

¹ จันทรรัตน์ ประวาลพิภม, "การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 87.

² สำนักเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), หน้า 309.

เกี่ยวกับภูมิหลังของราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยา-รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในส่วนหลังจะเป็นการศึกษาราชสำนักฝ่ายในของไทยในเชิงเปรียบเทียบกับราชสำนักฝ่ายในของสังคมเอเชียอื่น ในที่นี้คือ จีน ซึ่งมีลักษณะบางประการคล้ายกัน ทั้งนี้เพื่อชี้ให้เห็นลักษณะสำคัญของการบริหารราชสำนักฝ่ายในของไทยที่มีการบริหารจัดการโดยสตรี อันเป็นโอกาสให้สตรีบางส่วนสามารถเลื่อนฐานะ โดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งจะมีส่วนในการช่วยเพิ่มความเข้าใจเกี่ยวกับการบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบทต่อไป

2.1 ภูมิหลังของราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยา-รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เนื่องจากในสมัยอยุธยาได้มีการติดต่อเกี่ยวข้องกับชนชาติเขมรซึ่งนับถือลัทธิพราหมณ์ ทำให้มีการรับเอาคตินิยมเชื่อเกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ ในเรื่องเทวราชามาใช้ ดังจะเห็นได้จากพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พราหมณ์ผู้ประกอบพิธีจะสาธยายรามนศัอันัญเชิญพระศิวะผู้เป็นเจ้าของเจ้าให้เข้ามาสิงสถิตย์ในองค์พระมหากษัตริย์ และใช้คำพูดกับพระมหากษัตริย์ดุจเทพเจ้า นอกจากนี้ยังได้ถวายพระสังวาลย์ธูราซึ่งในลัทธิพราหมณ์ถือเป็นเครื่องหมายของพระศิวะกับพระวิษณุ และถวายพระแสงราชวุธของพระศิวะกับพระวิษณุ อีกทั้งในพระบรมนามาภิไธยก็มีการใช้คำที่หมายถึงการอวดราชของพระเป็นเจ้าบนสรวงสวรรค์แทรกอยู่ด้วย หรือในพิธีพระบรมศพก็ใช้โกศทองทรงพระบรมศพซึ่งแต่เดิมก็คือเครื่องหมายสำหรับพระศิวะ³ แม้แต่พระบรมมหาราชวังอันเป็นที่ประทับก็ได้รับการยกขึ้นเสมอที่ศักดิ์สิทธิ์ควรแก่การเคารพ เช่นเขาพระสุเมรุอันเป็นที่ประทับของพระศิวะซึ่งเมื่อผ่านจะต้องแสดงความเคารพ⁴ ด้วยข้อสมมติตามคติลัทธิเทวราชานี้เสมือนเป็นเครื่องหมายแสดงว่าความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองคือพระมหากษัตริย์กับผู้อยู่ใต้การปกครองแปรเปลี่ยนเป็นแยกห่างออกไปจากเดิมที่เคยใกล้ชิดกัน ฐานะของพระมหากษัตริย์ได้รับการยกย่องเทิดทูนไว้เหนือ

³ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี ฉัตรพลรักษ์ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 58.

⁴ จันทรรัตน์ ประวาลปัทม์, “การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6,” หน้า 4.

มนุษย์สามัญ เป็นสมมติเทพ เป็นภาคหนึ่งของพระเจ้าที่อวตารลงมา ดังปรากฏในพระราชกำหนด ปี พ.ศ. 2283 ตอนหนึ่งว่า

“อนึ่งแผ่นดินใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุ
ว่าพระมหากษัตริย์เจ้านั้น เป็นสมมติเทวดา จะให้ผู้น้อยเป็น
ผู้น้อยๆ ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์
มีพระราชโองการ ด้วยกิจสิ่งใดๆ ก็ดีดั่งขวานฟ้า ถึงมาท
ว่าผ่าถูกต้องคั่นไม้แลภูเขา มีอำนาจสามารถหนาทนได้ ย่อมจะ
หักทำลายไป”⁵

ฉะนั้นเพื่อให้สอดคล้องกับสถานะที่สูงส่งของพระมหากษัตริย์ และเพื่อแสดง
ออกถึงความเคารพยกย่องเทิดทูน ตลอดจนเพื่อความปลอดภัย จึงได้มีการจัดวางระเบียบแบบแผน
ที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ไว้อย่างแน่นอน ทั้งในส่วนการบริหารราชการแผ่นดินและในด้าน
ส่วนพระองค์

ราชสำนักฝ่ายในซึ่งเป็นเขตพระราชฐานส่วนพระองค์ก็เหมือนกับส่วนอื่น คือได้รับการจัด
วางรูปแบบโครงสร้างและการบริหารอย่างมีระบบ มีแบบแผน พิธีการโดยเฉพาะ ดังปรากฏหลัก
ฐานส่วนหนึ่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้จากกฎมณเฑียรบาล ซึ่งเป็นคำราชประเพณีเกี่ยวกับพระราชฐาน
และพระราชวงศ์โดยตรง และจากพระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งเป็นกฎหมายเกี่ยวกับการ
กำหนดตำแหน่งศักดินาของข้าราชการในราชธานี อันหมายรวมถึงราชสำนักฝ่ายในด้วย

ภายหลังการล่มสลายของอาณาจักรอยุธยาในปี พ.ศ. 2310 แม้สมเด็จพระเจ้าตากสินจะทรง
กอบกู้เอกราชคืนมาได้ และสถาปนากรุงธนบุรีขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่ แต่ด้วยเหตุที่รัชสมัยของ
พระองค์มีช่วงเวลาที่สั้นมากเพียง 15 ปีเท่านั้น ทั้งยังต้องประสบปัญหาการรวบรวมอาณาจักรใหม่
ปัญหาการป้องกันรักษาเอกราชและปัญหาอื่นๆ ตลอดรัชกาล ทำให้ทรงไม่มีเวลาพอที่จะวางรูป
แบบการปกครองกรุงธนบุรีใหม่ จึงทรงอนุโลมตามแบบที่ใช้กันมาตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็น

⁵ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพมหานคร: อุดมศึกษา, 2521), หน้า 685.

ราชธานี⁶ ในส่วนของราชสำนักฝ่ายในสมัยนี้ สันนิษฐานว่าน่าจะอนุโลมตามแบบราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยาเช่นเดียวกัน แต่คงจะไม่เต็มรูปแบบด้วยเหตุผลที่กล่าวไปแล้วข้างต้น

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชทรงปราบดาภิเษกเถลิงถวัลยราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์และสถาปนาราชวงศ์จักรีแล้วก็โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนากรุงเทพมหานครขึ้นเป็นราชธานีแห่งใหม่แทนกรุงธนบุรี และดำเนินการปกครองประเทศภายใต้นโยบายสร้างบ้านเมือง “ให้เหมือนเมื่อครั้งบ้านเมืองยังดี” ซึ่งนโยบายดังกล่าวนี้เป็นนโยบายที่พระมหากษัตริย์สามพระองค์แรกแห่งราชวงศ์จักรีทรงยึดถือร่วมกัน⁷ ส่วนรูปแบบวิธีการปกครองพระราชอาณาจักรนั้น แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชจะยังทรงใช้การปกครองระบอบกษัตริย์ตามอย่างสมัยอยุธยาตอนปลาย แต่ก็ได้พยายามปรับปรุงแก้ไขให้รัดกุมเหมาะสมกับสถานการณ์ยิ่งขึ้น และเน้นการใช้หลักจริยธรรมตามคติในทางพระพุทธศาสนาในการปกครองประเทศ ทำให้พระมหากษัตริย์ได้รับการเคารพยกย่องสูงสุดในฐานะที่ทรงเป็นธรรมราชาหรือพระโพธิสัตว์⁸

ในส่วนของการจัดวางระเบียบแบบแผนการปฏิบัติต่อองค์พระมหากษัตริย์ตลอดจนแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณี และการจัดรูปแบบราชสำนักฝ่ายในนั้น มิได้ทรงคิดตั้งขึ้นใหม่ยังคงอาศัยแบบอย่างสมัยอยุธยาตอนปลายเป็นหลัก โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการครั้งสมัยอยุธยาที่ยังมีชีวิตอยู่ร่วมกันประชุมฟื้นฟูขนบธรรมเนียมเก่าขึ้นใช้อีกครั้ง ซึ่งในส่วนของราชสำนักฝ่ายในนั้นทรงได้ เจ้าฟ้าพิททวดี พระราชธิดาในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศเป็นกำลังสำคัญในการบอกแบบแผนขนบธรรมเนียมราชสำนักฝ่ายในตามที่ทรงเห็นปฏิบัติในสมัยอยุธยาตอนปลายและใช้เป็นตำราสืบมา⁹ แบบแผนขนบธรรมเนียมสำหรับราชสำนักฝ่ายในนี้เข้าใจว่าอาจมีการแก้ไขปรับปรุงบ้างแต่คงไม่แตกต่างจากเดิมนัก

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่มีการทำสนธิสัญญาเบาริงกับอังกฤษในปี พ.ศ. 2398 และทำสัญญาทางไมตรีในลักษณะคล้ายกันนี้กับประเทศตะวันตกอื่น ๆ

⁶ ภารดี มหาขันธ์, ประวัติศาสตร์การปกครองไทย (กรุงเทพมหานคร : ศิลปบรรณาการ, 2527), หน้า 56.

⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 61.

⁸ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416, หน้า 64 - 77.

⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับ สุภายิตทุกคะสอนบุตร (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481), หน้า 14.

การเผยแพร่ของวัฒนธรรมตะวันตกในสังคมไทยซึ่งเริ่มมีมาก่อนหน้านี้บ้างแล้ว ก็ยังทวีความเข้มข้นขึ้น¹⁰ และส่วนหนึ่งของวัฒนธรรมตะวันตกที่ถูกนำมาเผยแพร่ในสังคมไทยขณะนั้น มีส่วนทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการปรับปรุงแก้ไขขนบธรรมเนียมประเพณีราชสำนักฝ่ายในบางประการ ซึ่งวัฒนธรรมตะวันตกดังกล่าวก็คือ วัฒนธรรมในส่วนที่เกี่ยวข้องกับบทบาทและสถานะของสตรี โดยเฉพาะในเรื่องระบบผัวเดียวเมียเดียวซึ่งมีความเกี่ยวข้องกักระบบหลายเมียในสังคมไทยและราชสำนักฝ่ายในโดยตรง

ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงยืนยันสนับสนุนระบบหลายเมียด้วยมีพระราชดำริว่า ระบบหลายเมียยังคงมีความสำคัญในการสร้างสมคุณุศลอำนาจระหว่างชนชั้นปกครอง ตลอดจนจนเป็นการเสริมสร้างบารมีของพระมหากษัตริย์¹¹ อีกทั้งระบบหลายเมียยังคงเป็นที่ยอมรับ ถือปฏิบัติกันอยู่ในหลายสังคม ในพระพุทธศาสนาก็มิได้มีข้อห้ามในเรื่องดังกล่าว นอกจากนี้ในเวลานั้น สังคมไทยยังคงเป็นสังคมที่ต้องการแรงงาน ถ้าผู้ชายมีภรรยาเพียงคนเดียวก็จะมีบุตรได้อย่างมากเพียง 12-13 คน เพราะผู้หญิงแต่ละคนไม่สามารถมีบุตรได้มากกว่านั้น แต่หากผู้ชายมีภรรยาหลายคนก็จะสามารถมีบุตรได้มาก ๆ¹² อย่างไรก็ตาม แม้จะทรงยืนยันสนับสนุนระบบหลายเมีย แต่ก็ทรงยอมอนุญาตให้ข้าราชการฝ่ายในที่ไม่สมควรใจสามารถหลุดลาออกจากราชการได้¹³ ดังจะเห็นได้จากข้อความในประกาศเมื่อปี พ.ศ. 2397 ที่ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ อนุญาตให้บาทบริจาริกาในตำแหน่งต่างๆ เช่น เจ้าจอม นางกำนัล และนางรำถวายบังคมหลุดลาออกจากราชการได้ หากมีความประสงค์เช่นนั้น ยกเว้น เจ้าจอมมารคาศรีที่มีพระราชโอรส พระธิดา นอกจากนี้ยังทรงอนุโลมให้เจ้าจอมมารคาในรัชกาลก่อนหลุดลาออกจากราชการหรือมีคู่ครองใหม่ที่เหมาะสมได้ แต่ให้คู่ครองใหม่เสียภาษีทดแทน ประกาศดังกล่าวนี้ถูกนำมาประกาศซ้ำอีกหลายครั้งเพื่อย้ำให้เกิด

¹⁰ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ [กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535, (อัคราเนา)], หน้า 13 -16.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

¹² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ความผัวเมีย (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.ร.ว.จ้าวลิน เกษมศรี วันที่ 17 มิถุนายน 2528), หน้า 36. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 20 - 21.

¹³ แต่เดิมหากสตรีผู้ใดได้มาถวายตัวทำราชการฝ่ายในแล้ว ไม่สามารถออกจากราชการได้ ถ้าคิดจะออกจากราชการต้องแสวงหาอุบายว่าป่วยเป็นโรคร้ายแรงต่างๆ อาทิเช่น โรคเรื้อน โรคมะเร็ง หรือทำทิวาวิกลจริตหรือเป็นผู้ร้าย หรือยอมเสียค่านายหน้าให้ผู้ใหญ่ฝ่ายในกราบบังคมทูลพระกรุณาขออนุญาตลาออกจากราชการแทน จึงออกจากราชการได้ ดูใน กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 (ธนบุรี: โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511), หน้า 321.

ความมั่นใจว่ามีพระราชประสงค์เช่นนั้น¹⁴ ซึ่งหลังจากได้มีประกาศนี้ออกมาแล้วปรากฏหลักฐานว่ามีข้าราชการสำนักฝ่ายในจำนวนหนึ่งได้กราบถวายบังคมทูลลาออกจากราชการ¹⁵ นอกจากจะทรงอนุญาตให้ข้าราชการสำนักฝ่ายในที่ไม่สมัครใจ สามารถลาออกจากราชการได้แล้ว ยังทรงอนุญาตให้เจ้านาย มหาเถรหรือบุตรขุนนางที่พอใจสตรีในวังมาสารภาพยอมรับ ถ้าเห็นว่า “เหมาะสม” ก็พระราชทานให้¹⁶

แนวความคิดตะวันตกที่มีส่วนทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินการปรับปรุงราชสำนักฝ่ายในอีกประการหนึ่งก็คือ เรื่องมารยาทสังคมแบบตะวันตก โดยเฉพาะการให้เกียรติสตรีเพศและบทบาทของสตรีในการสมาคมต้อนรับแขก ในเรื่องนี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ภรรยาของมิชชันนารีชาวอเมริกันผลัดเปลี่ยนกันเข้าไปสอนภาษาอังกฤษและมารยาทสังคมแก่สตรีในราชสำนักเป็นเวลาสามปี¹⁷ หลังจากนั้นโปรดเกล้าฯ ให้จ้างนางแอนนา เดียวโนเวนส์ ชาวอังกฤษเข้ามาเป็นครูประจำสำหรับสอนพระราชโอรส พระราชธิดา และสตรีในราชสำนัก¹⁸ นอกจากนั้นในบางโอกาสยังพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้บาทบริจาริกาบางคนตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองและออกต้อนรับแขกเมืองอย่างเปิดเผย ดังปรากฏในหนังสือ *ประวัติท้าววรจันทร* ว่า เจ้าจอมมารดาวาด (ท้าววรจันทรในรัชกาลต่อมา) พระสนมคนหนึ่งในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นผู้หนึ่งที่มีโอกาสได้ตามเสด็จ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประพาสหัวเมืองอยู่เนืองๆ ในการตามเสด็จพระราชดำเนินบางครั้งก็มี

¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 88 - 91, 295 - 299 และ 451 - 453. และใน กรมศิลปากร, *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2411* (ม.ป.ท. : โรงพิมพ์เหรียญทองการพิมพ์, 2511), หน้า 84 - 88.

¹⁵ กรมศิลปากร, *ประชุมประกาศ รัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404*, หน้า 299 - 301.

¹⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.4 1ก/8 เจ้านายมหาเถรในวังพอใจเจ้าหญิงในวังเมื่อสารภาพผิดก็ทรงอนุญาต. อ้างถึงใน สุรินทร์ ไชยมณี, “การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว”, ใน *สังคมไทย 200 ปี*, ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิรไกรศิริ, บรรณาธิการ (กรุงเทพมหานคร: เจ้าพระยาการพิมพ์, 2526), หน้า 253.

¹⁷ George H. Feltus, ed. *Samuel Reynolds House of Siam* (New York: Fleming Revell Company, 2467), p. 109 - 111. อ้างถึงใน สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ*, หน้า 28.

¹⁸ Malcom Smith, *A Physician at the Court of Siam* (Singapore: Oxford University Press, 2528), p. 41. อ้างถึงใน เรื่องเดียวกัน.

พระราชกระแสรับสั่งให้เล่นละครถวาย โดยพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ตลอดจนอาณาประชาราษฎร์ชมได้ บางครั้งก็โปรดเกล้าฯ ให้แต่งตัวเป็นทหาร สก๊อตขี่ม้าตามเสด็จตลอดทางร่วมกับเจ้าจอมอื่นๆ จนชาวบ้านที่พบเห็นร้องทักด้วยนึกว่าเป็นผู้ชาย ตามเสด็จ และในปีสุดท้ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาวาดก็ได้ ตามเสด็จพระราชดำเนินออกรับแขกเมืองและนักวิทยาศาสตร์ชาวต่างประเทศ ซึ่งได้มาเป็นสักขีพยานเฝ้าดูสุริยุปราคาในเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดชด้วย¹⁹

จากการศึกษาเท่าที่มีหลักฐาน ในเบื้องต้นเห็นได้ว่าราชสำนักฝ่ายในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นยังคงยึดถือราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยาเป็นแม่แบบ จะมีการแก้ไขปรับเปลี่ยนบ้างก็เฉพาะ ส่วนที่เป็นรายละเอียดปลีกย่อยเพื่อให้ตรงกับพระราชอัธยาศัยของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์ และเพื่อให้เหมาะสมกับยุคสมัยที่เปลี่ยนแปลงไป ในการศึกษาลำดับต่อไปจึงเป็นการศึกษาเกี่ยวกับ ลักษณะสำคัญร่วมกันของราชสำนักฝ่ายในตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2.1.1 โครงสร้างกลุ่มบุคคล

ตามที่ได้อธิบายข้างต้นไปบ้างแล้วว่า เขตพระราชฐานชั้นใน หรือราชสำนักฝ่ายในนั้น นอกจากพระมหากษัตริย์และพระราชโอรสที่ยังไม่ได้โสกันต์ หรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 ปีแล้ว สมาชิกฝ่ายในทั้งหมดเป็นสตรี ทั้งนี้ ยกเว้นในสมัยอยุธยาตอนปลายที่มี นักเทศชนนี แต่ก็เพียงในช่วงเวลาไม่นานนัก ดังนั้น เพื่อความสะดวกในการศึกษาวิจัยจึงได้แบ่งสมาชิกฝ่ายในกว้างๆ ออกเป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มสตรีที่มีฐานะเป็น “ภรรยา” ของพระมหากษัตริย์ โดยในงานวิจัยเรื่องนี้ขอใช้คำว่า “พระภรรยาเจ้า” ซึ่งเป็นคำที่มีปรากฏอยู่ใน *กฎหมายตราสามดวง*²⁰ ในการเรียกกลุ่มสตรีที่เป็นพระราชวงศ์ มีฐานะเป็น “ภรรยา” ชั้นพระมเหสี และใช้คำว่า “พระภรรยา” ในการเรียกกลุ่มสตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ สตรีที่มาจากตระกูลขุนนางและสตรีสามัญชน มีฐานะเป็น “ภรรยา” ชั้นพระสนม เจ้าจอมมารดา และเจ้าจอม อีกกลุ่มหนึ่ง คือ กลุ่มที่ไม่ได้มีฐานะเป็น “ภรรยา” ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งในงานวิจัยเรื่องนี้ขอเรียกว่า “กลุ่มฝ่ายในอื่นๆ”

กลุ่มพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา ตามที่ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล คำราชประเพณี คำสำคัญ คำเรียกขานสตรีที่มีฐานะเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยามืออยู่ด้วยกันหลายคำ เช่น

¹⁹ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, *ประวัติทำวรวงศ์* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2507), หน้า 6 - 10.

²⁰ กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 63.

พระอัครมเหสี หรือ สมเด็จพระอัครมเหสี พระราชเทวี พระอัครชายา แม่หย่อมเมือง หรือ แม่หย่อมเจ้าเมือง พระสนม เป็นต้น²¹ แต่คำเรียกขานเหล่านี้มิได้บ่งลำดับชั้นยศพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาแน่ชัดทำให้ในทางปฏิบัติ การเลือกใช้คำเรียกขานเพื่อบ่งถึงลำดับชั้นยศพระภรรยาเจ้าค่อนข้างสับสน เช่น บุคคลเดียวกัน บางโอกาสเรียกว่าเป็น พระมเหสี บางโอกาสก็เรียกว่า พระอัครชายา หรือพระราชเทวี²² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชวิจารณ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่อง *ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม* ว่า คงเป็นเพราะนับแต่โบราณมาไม่เคยมีธรรมเนียมการอภิเษกพระมเหสีหรือจารีกลงในพระสุพรรณบัฏแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ²³

ส่วนสตรีที่มีฐานะเป็นพระภรรยาซึ่งมีตำแหน่งรองลงมาจากชั้นพระภรรยาเจ้านั้น ในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏแน่ชัดว่ามีกี่ชั้น แต่ตามที่ปรากฏใน *พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน* หมายความว่า ด้วยศักดิ์นา มีตำแหน่ง พระสนมเอก หรือที่เรียกตามกฎหมายนั้นว่า นางท้าวพระสนมเอก ด้วยกันทั้งหมด 4 ตำแหน่ง และถือศักดินาคนละ 1,000 ดั่งนี้ คือ ท้าวอินสุเรนทร ท้าวศรีสุดาจัน ท้าวอินทรเทวี และ ท้าวศรีจุฬาลักษณ์²⁴ ส่วนนางพระสนมก้านรองลงมา ถือศักดินา 800²⁵

ครั้นล่วงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีการเปลี่ยนคำเรียกพระภรรยาของพระมหากษัตริย์ที่มีตำแหน่งรองลงมาจากชั้นพระภรรยาเจ้าเสียใหม่ว่า เจ้าจอม และ เจ้าจอมมารดา เมื่อมีพระราชโอรส หรือพระราชธิดา และหากเป็นที่โปรดปราน จะได้รับแต่งตั้งเป็น พระสนม หรือ พระสนมเอก ตามความโปรดปราน ซึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการกำหนดลำดับชั้นด้วยเครื่องภักษาเสีหามาก ดั่งนี้²⁶

ชั้นที่ 1 เรียกว่า พระสนมเอก เป็นเจ้าจอมมารดาหรือเจ้าจอมชั้นพระสนมที่ทรงพระเมตตา ยกย่องเหนือบรรดาพระสนมทั้งหลาย ในชั้นพระสนมเอกจะได้รับพระราชทานพานทองเป็นพานหมากมีเครื่องในทองคำกับกระโถนทองคำหนึ่งใบ ทำนองเดียวกันกับพานทองเครื่องยศฝ่ายหน้าที่พระราชทานเจ้านายขุนนางผู้ใหญ่แต่มีขนาดย่อมกว่า

²¹ กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 34 - 35 และ 62 - 74.

²² กรมศิลปากร, *รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า* (กรุงเทพมหานคร: เอดิสัน เพรส โปรดักส์, 2541), หน้า 127.

²³ เรื่องเดียวกัน.

²⁴ กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 109.

²⁵ เรื่องเดียวกัน.

²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *พระสนมเอก* (กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น, 2514), หน้า 51-52.

ชั้นที่ 2 เรียกว่า พระสนม เป็นเจ้าจอมมารดา หรือเจ้าจอมอยู่งานที่ทรงพระเมตตาที่ยกย่องขึ้นเป็นชั้นสูง ในชั้นนี้ได้รับพระราชทานเครื่องยศเป็นหีบหมากทองคำลงยาราชาวดี

ชั้นที่ 3 เรียกว่า เจ้าจอมอยู่งาน เป็นนางอยู่งานที่ทรงเลือกไว้ใช้ใกล้ชิดประจำพระองค์และได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำ นางอยู่งานในชั้นนี้นับว่าได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเจ้าจอมแล้ว โดยมีคำเรียกเจ้าจอมนำหน้าชื่อทุกคน

ชั้นที่ 4 เป็นชั้นต่ำสุด เรียกว่า นางอยู่งาน โบราณเรียกว่า นางกำนัล สำหรับทรงใช้สอยในพระราชมณเฑียร ซึ่งในหมู่นางอยู่งานนี้ถ้าคนใดได้รับพระเมตตาก็จะพระราชทานหีบหมากเงินกะไหล่ทอง แต่ยังไม่นับว่าเป็นเจ้าจอม

กลุ่มฝ่ายในอื่นๆ สำหรับในกลุ่มนี้อาจแบ่งกว้างๆ ได้เป็น กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ กลุ่มข้าราชการสำนักที่มีตำแหน่งหน้าที่ปรากฏอย่างทางการ และกลุ่มข้าราชการสำนักที่ไม่มีตำแหน่งหน้าที่ปรากฏอย่างเป็นทางการรวมถึงข้าทาสรับใช้ระดับล่าง

- กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ กลุ่มนี้ประกอบด้วยพระราชธิดา พระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์และพระญาติชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย สำหรับพระราชโอรส และพระญาติที่เป็นชายเมื่อโสกันต์หรือโกนจุก ก็ต้องเสด็จหรือออกไปประทับอยู่นอกวังหลวง

- กลุ่มข้าราชการสำนักที่มีตำแหน่งปรากฏอย่างเป็นทางการ ใน พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน หมายความว่าด้วยศักดิ์คตินาของข้าราชการในราชธานี กล่าวถึงกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในที่มีตำแหน่งอย่างเป็นทางการแต่ครั้งอยุธยาหลายตำแหน่งไว้ ดังนี้²⁷

²⁷ กรมศิลป์ากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 109.

อนึ่ง ชื่อตำแหน่งที่ยกมา สะกดตามที่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน แต่ลำดับใหม่ลดหลั่นกันตามศักดิ์คตินาและตามสายงานที่สัมพันธ์กัน

- ท้าววรจัน ที่สมเด็จพระพี่เลี้ยง		ศักดิ์cina 1,000	
- ท้าวสมศักดิ์	}		
- ท้าวโสกา			
- ท้าวศรีสัจจา		คือ นักพฤติชรา* ฉลอง พระโอรสบังคับบัญชา คัดสินสำเร็จราชการใน พระราชฐานฝ่ายใน	ศักดิ์cinaคนละ 1,000
} บังคับบัญชาจำโขนทวาร } บานไพชมตรวจตรา**			
- ท้าวอินสุริยา ได้ว่าวิเศษกลางและวิเศษนอก			
- ท้าวทรงกันดาร	} บังคับบัญชาคลังเงิน ทอง } พรรณผ้า พรรณแพร เครื่องทองขาว ทองเหลือง	ศักดิ์cina 800	
- สตรีกำนัลแต่งเครื่องวิเศษ		ศักดิ์cina 600	
- นางเจ้าแก้ว		ศักดิ์cina 600	
- หลวงแม่เจ้า (ขึ้นต่อท้าวศรีสัจจา)		ศักดิ์cina 500	
- จำก้อแก้ว***	}	ศักดิ์cina 400	
- จำราชภักดี			
- จำศรีพรหม			

* ไม่ปรากฏความหมายในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน ปี พ.ศ.2525 แต่เข้าใจว่าแปลว่า คนอาวุธที่ได้รับราชการมานาน

** เข้าใจว่า บังคับบัญชาจำโขนที่เฝ้าประตู และดูแลรักษาความสงบ

*** ตามที่ปรากฏใน พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน ในสาขางานนี้มีชื่อตำแหน่ง จำก้อแก้ว จำจ้ออันกัน 2 ตำแหน่ง แต่ในหนังสือ สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 อธิบายว่าในสาขางานนี้ ประกอบด้วย จำก้อแก้ว จำก้อทอง จำราชภักดี จำศรีพรหม. อนึ่ง ตำแหน่ง จำ เป็นตำแหน่งที่สังกัดกรมโขน มีหน้าที่คล้ายกับตำรวจในราชสำนักฝ่ายใน. คูใน สำนักราชเลขาศึกษา, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 455.

- ท้าวเทพภักดีของควา	} วิเศษกลาง	} ขึ้นท้าวอินสุริยา	} สักคินา คนละ 400
- ท้าวทองพศของหวาน			
- ท้าวทองกิมม้า	} วิเศษนอก		
- ท้าวยอดมณเฑียร			
- ท้าวอินกัลยา			
- ท้าวมังศรี			
- พระพี่เลี้ยง	} (ของ) พระอนุชา พระราชกุมาร พระราชบุตร พระราชนัดดา	} สักคินา 400	
- พระนางนม			
- ท้าว...ได้กะซิงคานหาม		} สักคินา 400	
- นางชาวพระคลัง	}	} สักคินา 300	
- นางเสมียร			
- นางราชยานแห่แหน	}	} สักคินา คนละ 200	
- นางใช้กำนัลประจำการ			
- นางทนายเรือน			
- พนักงานกลาง		} สักคินา 200	
- พี่เลี้ยง	} (ของ)ราชบุตร ราชนัดดา	} สักคินา 200	
- นางนม			
- สาวใช้ต่างกรม		} สักคินา 100	
- นางโขน นายประตู่		} สักคินา คนละ 80	

เมื่อเทียบเคียงกับตำแหน่งอื่นๆ ใน *พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน* เข้าใจว่าคงจะมีราชทินนามต่อท้ายตำแหน่ง ท้าว เพราะ กะซิงคานหาม เป็นเครื่องยศประเภทหนึ่ง

- นางเค็ย	}	ศักดิ์นา คนละ 50
- นางค้อม		
- นางเทย		
- นางเผือก		
- หญิงข้าต่างกรมเรือนนอก		ศักดิ์นา 50

๑๓๑

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าโดยภาพรวมโครงสร้างหลักของข้าราชการสำนักฝ่ายในกลุ่มที่มีตำแหน่งปรากฏอย่างเป็นทางการนับตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะประกอบด้วยสตรีหลายระดับเช่นเดียวกัน แต่หากย้อนไปพิจารณาข้าราชการสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยา จะพบว่ามีความพิเศษต่างไปจากข้าราชการสำนักฝ่ายในสมัยต่อมาที่มีการนำ นักเทศน์ชั้นที่ คือ บรูชผู้ได้ทำลายองคชาติแล้ว เข้ามารับราชการในฝ่ายในด้วย ดังปรากฏตำแหน่งอย่างเป็นทางการใน *พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน* ดังนี้^{๒๘}

- ออกพระศรีมะ โนราชภักดีศรีปลั้ววัล	}	ชั้นที่	ศักดิ์นา 1,000	
- หลวงราชาชนภักดี				ศักดิ์นา 1,000
- ปลัดจ่านูชิต ปลัดพิพิท ปลัดมระกฎชั้นที่	}	ชั้นที่	ศักดิ์นา คนละ 1,000	
- หลวงศรีม โนราชภักดีศรีรองคเทพรักษาองค				2 คน
- หลวงเทพขำนาญภักดีศรีเทพรักษาองครักษ				

พระยาอนุমানราชชนได้วิเคราะห์เกี่ยวกับการมีชั้นที่ในราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยาว่า เหตุที่มีการนำเอาชั้นที่มารับราชการนั้น อาจเป็นไปได้ว่าในการติดต่อกับบางประเทศซึ่งชั้นที่เป็นที่นิยมอาจได้รับชั้นที่เป็นเครื่องราชบรรณาการตามความนิยม^{๒๙}

แม้ชั้นที่ในราชสำนักฝ่ายในจะได้รับการยอมรับและมีตำแหน่งปรากฏอย่างเป็นทางการ แต่ในทางปฏิบัติแล้วพบว่า ชั้นที่ที่เข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในมีจำนวนน้อย และบทบาทหน้าที่ของชั้นที่เท่าที่พบในหลักฐานทางประวัติศาสตร์นั้น ก็ไม่ใช่หน้าที่เฉพาะเจาะจงเป็นพิเศษ

^{๒๘} กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 123.

^{๒๙} เสฐียร โภคเศส, "เรื่องชั้นที่", *วารสารศิลปากร* 2(กุมภาพันธ์ 2492) : 68.

เพียงทำหน้าที่เกี่ยวกับการจัดส่งเครื่องโภชนาการของพระมหากษัตริย์ เจริญกระแสนพระราชดำริสไป จัดการตามพระบรมราชโองการและตามเสด็จฝ่ายใน เป็นต้น³⁰ นอกจากนี้ การนำขันที่เข้ามารับราชการก็ไม่มีหลักฐานปรากฏยืนยันแน่ชัดได้ว่ามีทุกรัชกาล อาจเป็นแค่พระราชนิยมของพระมหากษัตริย์บางพระองค์เท่านั้น ประกอบกับการที่ในสมัยอยุธยา มีสงครามบ่อยครั้ง อาจส่งผลกระทบต่อทำให้ความสัมพันธ์กับต่างประเทศไม่ราบรื่น การแสวงหาขันที่หรือนำขันที่จากต่างประเทศเข้ามาถวายจึงอาจเป็นไปได้ด้วยความยากลำบาก และที่สำคัญพุทธศาสนาซึ่งมีบทบาทในสังคมไทยไม่ให้การยอมรับขันที่ ดังตัวอย่างเช่น มีคำสอนในมิลินทปัญหาที่ประมาณว่า ขันที่เป็นผู้ที่ไม่สามารถเก็บความลับไว้ได้ รวมทั้งมีข้อห้ามมิให้ขันที่บวชในพุทธศาสนา³¹ ด้วยเหตุดังกล่าวนี้เองที่ยังผลให้ไม่มีการนำขันที่เข้ามารับราชการในราชสำนักฝ่ายในสมัยต่อมา

- กลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในที่ไม่มีตำแหน่งปรากฏอย่างเป็นทางการ ข้าราชการสำนักฝ่ายในกลุ่มนี้ ได้แก่ บรรดาพระญาติ ญาติ หรือสตรีจากตระกูลขุนนางที่ผู้ปกครองนำมาถวายตัว หรือรับใช้ฝ่ายในลำดับต่างๆ ตามความสัมพันธ์ที่ตระกูลมีต่อฝ่ายใน เพื่อเข้ารับการศึกษาอบรมคุณสมบัตินิยมแบบชาววัง³² การเข้ามาเป็นบุคคลในปกครองของฝ่ายในนี้ หากเข้ามาเป็นคนในปกครองของฝ่ายในชั้นพระมเหสีเทวี เจ้าฟ้า หรือพระองค์เจ้า เรียกว่า ถวายตัวเป็นข้าในพระองค์ แบ่งเป็นข้าหลวงเดิม ได้แก่ผู้ที่ถวายตัวเป็นข้ามาแต่อดีตคือครั้งยังทรงพระเยาว์ หรือยังไม่ได้ทรงพระอิสริยยศ ข้าหลวงในพระองค์ คือ เมื่อถวายตัวอยู่ในสังกัดแล้ว จะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง หากยังเด็กก็จะโปรดเกล้าฯ ให้ศึกษาเล่าเรียนควบคู่ไปกับการเฝ้าแทนรับใช้ ทั้งนี้ให้อยู่ในความปกครองดูแลของข้าหลวงผู้ใหญ่ตามควรแก่ฐานะ และ ข้าหลวงเรือนนอก คือ เมื่อถวายตัวเข้าสังกัดแล้ว จะทรงอนุญาตให้กลับไปอยู่บ้านและเฝ้าแทนเป็นครั้งคราวไป³³ อย่างไรก็ตาม ข้าราชการสำนักฝ่ายในกลุ่มนี้เมื่อได้รับการศึกษาอบรมคุณสมบัตินิยมแล้ว บางส่วนอาจได้รับอนุญาตให้ไปใช้ชีวิตในสังคม

³⁰ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510), หน้า 447 - 451.

³¹ คาอิชูเกะ มิคาบุระ, ขันที่จีน, แปลโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วรรณศิลป์, ม.ป.ป.), หน้าคำนำของผู้แปล.

³² พรศิริ บุรณเขตต์, “นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540), หน้า 59.

³³ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, เกาะวัง เล่ม 4, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2536), หน้า 28 - 29.

ข้างนอก บางส่วนอยู่รับใช้เจ้านายของคนต่อ ซึ่งหากมีความรู้ความสามารถพอก็อาจได้เลื่อนเป็นข้าราชการ พนักงาน มีตำแหน่งอย่างเป็นทางการต่อไป³⁴ หรือหากไม่มีตำแหน่งปรากฏอยู่ในบัญชีตำแหน่งอย่างเป็นทางการ เช่น พวกละครฝ่ายใน ก็มีฐานะคล้ายลูกจ้างประจำได้รับเบี้ยหวัด³⁵ หรืออาจได้รับการยกย่องเป็นชั้นอาจารย์ฝึกสอนคนรุ่นหลังต่อมา³⁶

นอกจากกลุ่มพระญาติ ญาติ หรือสตรีจากตระกูลขุนนางข้างต้นแล้ว ข้าราชการนักฝ่ายในกลุ่มนี้ยังรวมไปถึง ผู้รับใช้ติดตามของเหล่าพระญาติ ญาติ หรือสตรีจากตระกูลขุนนางด้วย เรียกว่า สาวใช้ฝ่ายใน ข้าฝ่ายใน ข้าท่าน³⁷

- ไพร่หญิงในราชสำนัก จากโครงสร้างสมาชิกฝ่ายในกลุ่มที่ไม่ได้มีฐานะเป็น “ภรรยา” ของพระมหากษัตริย์ พบว่าสมาชิกในกลุ่มนี้ส่วนหนึ่งที่ปฏิบัติหน้าที่รับใช้การงานต่างๆ ระดับต่ำ ทั้งที่ปรากฏและไม่ปรากฏตำแหน่งอย่างเป็นทางการ เช่น รับใช้ในห้องเครื่อง เป็นวิเสทนอก วิเสทใน โขลน พิณพาทย์ ช่างเย็บ ช่างซ่อม ช่างเขียน ช่างบาตร โรงไหม โรงทาน โรงสตีง รักษาสวน ตักน้ำ หามวอ นายประคูด³⁸ เป็นไพร่หญิงที่ถูกเกณฑ์แรงงานมารับราชการ

แต่เดิมความเข้าใจทั่วไปมักเข้าใจว่าเฉพาะผู้ชายเท่านั้นที่เป็นไพร่ ถูกเกณฑ์แรงงานให้เข้ารับราชการ ส่วนลูก เมีย และผู้สูงอายุที่เป็นญาติเป็นเพียงบริวาร หรือแม้จะพิสูจน์ได้ว่ามีการเกณฑ์

³⁴ พรศิริ บูรณเขตต์, “นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5,” หน้า 59.

³⁵ เรื่องเดียวกัน.

³⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารคัททิมา รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตทุกคคะสอนบุตร, หน้า 18.

³⁷ พรศิริ บูรณเขตต์, “นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5,” หน้า 56.

³⁸ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, “การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448)” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525), หน้า 12.

อนึ่ง ห้องเครื่อง คือ ที่ประกอบอาหารคาวหวานของเจ้านายและข้าหลวงตามตำแหน่งต่างๆ ถ้าเป็นที่ประกอบอาหารของพระมหากษัตริย์ เรียกว่า ห้องพระเครื่องต้น ส่วน วิเสท คือ คนทำกับข้าว. ดูใน ตำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 458.

แรงงานผู้หญิง แต่กรมกองค้นสังกัดมีจำกัด จึงยังเข้าใจว่ามีผู้หญิงส่วนหนึ่งเท่านั้นที่เป็นไพร่” แต่จากกฎหมายต่างๆ พบว่าผู้หญิงสามัญชนทั่วไปมีสถานะเป็นไพร่ ถูกแบ่งออกเป็นฝ่ายทหาร พลเรือน สังกัดกรมกองต่างๆ และเป็นเครื่องแบ่งแยกสังกัดลูกหมู่เช่นเดียวกับผู้ชาย เพียงแต่ไพร่หญิงทั่วไปนั้น ไม่ต้องถูกสักแสดงสังกัดเหมือนเช่นไพร่ชาย (ยกเว้นพวกที่เป็นภรรยาของผู้ร้ายหรือนักโทษ จะถูกสัก แต่การสักกรณีนี้ เป็นการสักเพื่อลงโทษและประจานให้อาย) และค่อนข้างเป็นอิสระจากการถูกเรียกเกณฑ์แรงงาน (เข้าเดือน) กว่าไพร่ชาย เพราะรัฐตระหนักดีว่า ไพร่หญิงทั่วไปเป็นแรงงานสำคัญในการทำมาหากินตลอดจนทำไร่ไถนา และในระหว่างที่ไพร่ชายถูกเรียกเกณฑ์แรงงานก็มักเป็นฝ่ายรับภาระส่งเสียไพร่ชายแทนรัฐ คงมีเพียงแต่ไพร่หญิงบางส่วนที่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานเข้ารับราชการเช่นเดียวไพร่ชาย ซึ่งไพร่หญิงที่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานนี้ ส่วนใหญ่เป็นไพร่หญิงในราชธานี และมักถูกเรียกเกณฑ์เข้ารับราชการในเขตพระราชฐานชั้นใน หรือราชสำนักฝ่ายในอันเป็นเขตหวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอกโดยเฉพาะบุรุษเพศ ยกเว้นบางกรณี⁴⁰ ดังที่ได้กล่าวแล้วข้างต้น

โดยสรุป จากการที่แรงงานสตรีนั้นมีความสำคัญและมีความจำเป็นโดยตรงต่อราชสำนักฝ่ายในนี้เอง ที่กลายเป็นช่องทางหนึ่งให้สตรีทุกระดับในสังคมได้เข้ามามีบทบาทดำเนินการจัดการบริหาร และเปิดโอกาสให้ได้เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นตามความสามารถในการปฏิบัติงาน แม้อยู่ในขอบเขตค่อนข้างจำกัดก็ตาม อนึ่ง เพื่อเป็นการอธิบายภาพการเข้ามามีบทบาทในราชสำนักฝ่ายใน และโอกาสในการได้เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นของสตรีระดับล่างคือสามัญชน หรือไพร่หญิงบางส่วนให้ชัดเจนขึ้น จึงได้นำการเข้ารับราชการในตำแหน่งโฉลกมาเป็นกรณีศึกษา โดยได้นำเสนอไว้ในบทหลังต่อไป

2.1.2 การจัดระเบียบบริหาร

เนื่องจากราชสำนักฝ่ายใน ประกอบด้วยสตรีจำนวนมากหลากหลายระดับชั้น เพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อย จึงได้มีการจัดสรรแบ่งปันหน้าที่ความรับผิดชอบแก่ข้าราชการสำนักฝ่ายใน

³⁹ อัญชลี สุตาชัยณ์, “ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 65 และ 70.

⁴⁰ นันทิยา สว่างวุฒิชรรม, “การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325 - 2448),” หน้า 10 - 16.

ทำนองเช่นเดียวกันกับฝ่ายหน้า โดยถือเอาลักษณะของการจัดระเบียบบริหารราชการสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยาเป็นแม่แบบ ดังนี้

การจัดสายงานบังคับบัญชาราชการ แบ่งเป็น

- **ระดับประมุข** ระดับประมุขของฝ่ายใน มีหน้าที่ปกครองดูแลราชการฝ่ายในทั้งหมด ในสมัยอยุธยาไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า มีการระบุเจาะจงให้ใครเป็นผู้ทำหน้าที่ในระดับนี้ โดยเฉพาะ เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ลา ลูแบร์ ได้ให้ข้อมูลว่า **เจ้าฟ้าสุดาวดี** หรือ **กรมหลวงโยธาเทพ** พระราชธิดาองค์โปรดของสมเด็จพระนารายณ์ ผู้ซึ่งพระราชบิดาให้มีพระเกียรติยศและประทับ ณ พระมณทिरาลัยเยี่ยงพระอัครมเหสีนั้น ทรงเป็นที่ยำเกรงแก่บรรดาข้าราชการสำนักฝ่ายในทั้งปวง และข้าราชการสำนักฝ่ายในเหล่านั้นต่างพากันนับถือพระราชธิดาพระองค์นี้ “เสมอว่าเป็นเจ้าแม่ชีวิตของตน” ทั้งนี้ยังทรงมีบทบาทในการเป็นผู้ที่ชำระตัดสินคดีความและลงพระอาญาเพื่อความ เป็นระเบียบเรียบร้อยภายในราชสำนักฝ่ายในด้วย⁴¹

จากข้อมูลดังกล่าว สันนิษฐานได้ว่าในสมัยสมเด็จพระนารายณ์นั้น เจ้าฟ้าสุดาวดีคงทรงทำหน้าที่เป็นประมุขฝ่ายใน หลังจากที่พระอัครมเหสีของสมเด็จพระนารายณ์สิ้นพระชนม์แล้ว ส่วนก่อนที่เจ้าฟ้าสุดาวดีจะทรงทำหน้าที่นี้ ไม่อาจยืนยันแน่ชัดลงไปว่าใครทำหน้าที่นี้ หรือในแผ่นดินของสมเด็จพระไชยราชาธิราช ได้ทรงให้ **ท้าวศรีสุดาจันทร์** พระสนมเอก เป็นผู้สำเร็จราชการรักษาพระนคร เมื่อคราวเสด็จไปราชการสงครามคราวหนึ่ง และหลังจากนั้น เมื่อสมเด็จพระไชยราชาธิราชสวรรคต สมเด็จพระยอดฟ้า พระราชโอรสอันประสูติแต่ท้าวศรีสุดาจันทร์ผู้นี้ได้เสด็จขึ้นครองราชย์ ด้วยเหตุที่สมเด็จพระยอดฟ้ายังเยาว์ ท้าวศรีสุดาจันทร์ผู้เป็นพระราชมารดาจึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทน⁴² ด้วยเหตุนี้จึงน่าจะเป็นไปได้ว่า ในครั้งนั้น ท้าวศรีสุดาจันทร์คงจะทำหน้าที่เป็นประมุขฝ่ายในด้วย

ล่วงมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก็ไม่ได้มีการเจาะจงเฉพาะว่า ผู้ที่ทำหน้าที่ประมุข ฝ่ายในคือใครเช่นกัน ดังจะพบว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชนั้น ทรงมอบหมายให้สมเด็จพระที่นั่งพระองค์ใหญ่ คือ **สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระเทพสุดาวดี** เป็นผู้ที่ว่าราชการเป็นใหญ่ทั่วไปทุกอย่างและการวิเสทใน พระคลังเงิน พระคลังทอง และสิ่งของต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายในทั้งสิ้น โดยมี **สมเด็จพระที่นั่งพระองค์รอง** คือ **สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระศรีสุदारักษ์**

⁴¹ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1, หน้า 448 - 449 และ 451 - 452.

⁴² กรมศิลป์ากร, พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516), หน้า 536 - 538.

ช่วยดูแลกำกับราชการเครื่องใหญ่ในโรงวิเสทคัน หรือห้องพระเครื่องคัน การสรง และการอื่นๆ เป็นหลายอย่าง⁴³

ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่า การแต่งตั้งประมุขฝ่ายในนั้น โดยมากขึ้นอยู่กับพระราชอัธยาศัยแห่งองค์พระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

- ระดับบริหาร ระดับบริหารหรือการทำหน้าที่บังคับบัญชาราชการทั่วไป ผู้ที่ได้รับ การไว้วางพระทัยมอบหมายให้ดำรงตำแหน่งในระดับนี้ ส่วนใหญ่มักเป็นพระสนมหรือเจ้าจอมชั้น ผู้ใหญ่ในรัชกาลก่อน ซึ่งมีความรู้เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมประเพณีราชสำนักฝ่ายในเป็นอย่างดี มีความ เข้มแข็งพอที่จะปกครองดูแล พระสนม เจ้าจอม ตลอดจนนางพนักงานทั่วไปได้

นับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้บริหารสูงสุด คือ ท้าววรจันทร์ โดยในการบริหารราชการมีท้าวนาง คือ ท้าวสมศักดิ์ ท้าวโสภานีเวศน์ ท้าวอินทร สุริยา และ ท้าวศรีสัจจา เป็นผู้ช่วยตามสายงานด้านต่าง ๆ

2.1.3 การควบคุมระเบียบแบบแผนของราชสำนักฝ่ายใน

เนื่องจากพระมหากษัตริย์นับตั้งแต่อดีตจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ล้วนแล้วแต่มีบาท บริจาริกาจำนวนมากๆ เพื่อจะเสรมพระบารมีและเพื่อสร้างความสมดุขยทางอำนาจระหว่างชนชั้น ปกครอง ดังนั้น เพื่อเป็นการป้องกันมิให้เกิดความเสื่อมเสียต่างๆ อันอาจมีผลต่อพระเกียรติยศแห่ง องค์พระมหากษัตริย์ จึงต้องมีการวางระเบียบแบบแผนเพื่อควบคุมความประพฤติของข้าราชการสำนัก ฝ่ายในอย่างเข้มงวด จากการศึกษาพบว่า การควบคุมความประพฤติของข้าราชการสำนักฝ่ายในนั้นโดย ส่วนใหญ่แล้ว มักเน้นควบคุมพฤติกรรมทางเพศและการแสดงออกให้สมฐานะ เช่น ควบคุมการ ปฏิสัมพันธ์กับบุรุษเพศ โดยเฉพาะความสัมพันธ์เชิงชู้สาว ดังปรากฏบทลงโทษใน *กฎหมายตรา สามดวง* ตอนหนึ่งว่า "...อนึ่งผู้ใดทำชู้ด้วยแม่พระสนมให้มาผู้นั้นเสีย 3 วัน จึงให้ตาย ส่วนผู้หญิง นั้นให้มาเสียด้วยกัน..."⁴⁴ หรือ จำกัดโอกาสในการแสดงตัวทางสังคมของสตรี โดยในการติดต่อ ระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายในต้องมีคนกลางคือ เจ้าแก้ว หรือ เจ้าจอมเจ้าแก้ว เป็นผู้ออกไปประสาน กิจการต่างๆ ที่เกี่ยวกับฝ่ายหน้า⁴⁵ นอกจากนี้ยังรวมไปถึงการปฏิเสธความสัมพันธ์แบบรักร่วมเพศ

⁴³ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, *เฉลิมพระ เกียรติพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 3* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประกายพรึก, 2534), หน้า 22 - 23.

⁴⁴ กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 57.

⁴⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภามิตทุกคคะสอนบุตร*, หน้า 35.

หรือ เล่นเพื่อนในราชสำนักฝ่ายในด้วย ดังปรากฏอยู่ใน พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชทานแก่พระราชธิดาว่า “...แต่พ่อขอเสียเป็นอันขาดทีเดียว คิดถึงคำสั่งพ่อให้มากนักหนา...อย่าเล่นเพื่อนกับใครเลย มีหัวมีเดิ...”⁴⁶ ทั้งนี้ บทลงโทษหรือกรอบควบคุมความประพฤติที่มีลักษณะรุนแรงเชิงประณาม ประจานบุคคล และส่งผลกระทบต่อไปยังสมาชิกในวงศ์ตระกูลด้วย

อนึ่ง การควบคุมระเบียบแบบแผนของราชสำนักฝ่ายในนั้น นอกจากเพื่อป้องกันมิให้เกิดความเสื่อมเสียที่อาจจะส่งผลกระทบต่อพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์แล้ว การควบคุมความประพฤติข้าราชการสำนักฝ่ายในอย่างเข้มงวดนี้ ยังมีส่วนก่อให้เกิดการก่อตัวของแนวความคิดเกี่ยวกับคุณสมบัติของสตรีในอุดมคติ โดยมีความประพฤติตามแบบแผนของราชสำนักฝ่ายในเป็นต้นแบบ ซึ่งถ้าสตรีในสังคมถือปฏิบัติตามก็จะได้รับการยอมรับยกย่อง และอาจมีผลต่อการได้รับโอกาสในชีวิตบางประการ เช่น การได้แต่งงานกับผู้ชายชั้นนำในสังคม เป็นต้น ส่วนในกรณีของข้าราชการสำนักฝ่ายในเองนั้น นอกจากการมีความรู้ความสามารถ มีความงาม มีชาติตระกูลแล้ว การมีความประพฤติหรือมีคุณสมบัติตามแบบแผนของราชสำนักฝ่ายใน ยังเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่มีส่วนผลักดันให้สตรีได้จำเริญก้าวหน้าในการรับราชการในราชสำนักฝ่ายในด้วย

2.2. ราชสำนักฝ่ายในของไทยเปรียบเทียบกับราชสำนักฝ่ายในของจีน

จากการศึกษาย้อนถึงภูมิหลังของราชสำนักฝ่ายในของไทยเท่าที่มีหลักฐานเบื้องต้นนั้น กล่าวได้ว่า ราชสำนักฝ่ายในของไทยมีลักษณะสำคัญ คือ การบริหารจัดการโดยสตรีทั้งหมด แม้จะมีการนำขันทีเข้ามารับราชการในบางช่วงก็เพียงระยะเวลาสั้นๆ ลักษณะสำคัญของราชสำนักฝ่ายในของไทยซึ่งบริหารราชการโดยสตรีดังกล่าวนี้ แตกต่างจากสังคมเอเชียบางสังคม เช่น จีน อินเดีย เป็นต้น ดังจะยกตัวอย่างราชสำนักฝ่ายในของจีน ซึ่งแม้จะมีสตรีอยู่เป็นจำนวนมาก แต่ในการบริหารราชการต่างๆ ขันทีกลับมีบทบาทโดดเด่นกว่าสตรีเหล่านั้น

การที่ในราชสำนักฝ่ายในของจีน ขันทีมีบทบาทโดดเด่นกว่าสตรีในการบริหารราชการนั้น ประการหนึ่ง เพราะ โดยพื้นฐานสังคมจีน ยอมรับการมีอยู่ของขันทีในราชสำนัก สืบเนื่องจากความเชื่อโบราณที่ว่าระบบของขันทีเป็นเรื่องของชะตากรรมบันดาลหรือสวรรค์ลิขิต การแสดงท่าทียอมรับให้มีขันทีอยู่ในราชสำนักตามความเชื่อดังกล่าวนี้นอกจากจะเห็นได้จากการที่ในแผนที่ทางดาราศาสตร์และ โหราศาสตร์ของจีนมีดาวอังคารรายรอบทั้งสี่ทิศแล้ว ยังจะปรากฏกลุ่มดาวฤกษ์ขันที

⁴⁶ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2514), หน้า 6.

สถิตอยู่ทางทิศตะวันตกของกลุ่มดาวฤกษ์จักรพรรดิ⁴⁷ ซึ่งจากการกำหนดตำแหน่งของกลุ่มดาวฤกษ์
 ขันทีเหล่านี้ เสมือนย้ำให้เห็นท่าทีการยอมรับให้มีขันทีในราชสำนักชัดเจนขึ้น

อีกประการหนึ่ง ยังเพราะนับแต่โบราณมา ขันทีถูกกำหนดให้ทำหน้าที่ต่างๆ ในราชสำนัก
 โดยตรง ดังปรากฏว่าในหนังสือ *โจวหฺยี่* ซึ่งเป็นคำรับว่าด้วยกฎหมายและจริยธรรม ที่เขียนขึ้นใน
 สมัยราชวงศ์โจว (ประมาณ 1115-403 ปีก่อนคริสตกักราช) มีคำสองคำที่ใช้เรียกขันทีอันบ่งบอกถึง
 บทบาทหน้าที่ของขันที คือ “อันเหยิน” ใช้เรียกบุคคลที่ถูกใช้ให้รักษาพระราชวังของจักรพรรดิ
 และ “ซื่อเหยิน” หมายถึง ผู้ที่รับผิดชอบดูแลพระสนม นางในและลงโทษสตรีชาววัง⁴⁸ และจาก
 บันทึกเรื่อง *ฮั่วจงจื่อ* ของ เหลียวหว่วหฺยู่ ขันทีผู้ทรงภูมิแห่งแผ่นดินหมิงตอนปลาย (ค.ศ. 1368 -
 1644) ได้แสดงให้เห็นว่า พวกขันทีได้เข้ารับราชการในหน่วยงานต่างๆ ถึง 24 แห่ง แบ่งตาม
 ลักษณะหน้าที่ออกเป็น 12 สำนักงาน 4 กรม และ 8 กอง ซึ่งครอบคลุมตั้งแต่งานการก่อสร้าง
 ซ่อมแซม การจัดหาเครื่องเรือนเครื่องประดับตกแต่งสถานที่ ดูแลจัดเตรียมฉลองพระองค์ เครื่อง
 แต่งกายของข้าราชการที่ตามเสด็จ และจัดเตรียมเครื่องแต่งกายของขันทีด้วยกันเอง ดูแลสัตว์
 พานหะ ดูแลทำความสะอาดพระตำหนักและสิ่งก่อสร้างต่างๆ จัดเตรียมการเช่นไหว้ต่างๆ จัด
 เตรียมอาหารในราชสำนักและงานสโมสรต่างๆ ดูแลตราพระลัญจกร ตรวจสอบความถูกต้องของ
 เอกสารราชการประเภทต่างๆ รับผิดชอบเรื่องพินไฟ ถ่านหิน และการป้องกันอัคคีภัยในพระบรม
 มหาราชวัง ผลิตอาวุธยุทธโธปกรณ์สำหรับการสงคราม เป็นองครักษ์ ทำหน้าที่ด้านให้ความบันเทิง
 ทั้งการแสดงและการดนตรี ผลิตเครื่องเงินสำหรับพระราชทานพสกนิกรผู้ทำคุณประโยชน์ และ
 ดูแลกักขังเหล่านางในที่ถูกขับไล่ออกจากราชสำนักเพื่อมิให้นำความลับในราชสำนักไปเปิดเผย
 เป็นต้น นอกจากนี้ที่ราชการในหน่วยงานทั้ง 24 แห่งแล้ว พวกขันทียังรับราชการสนองพระเดช
 พระคุณในคลังของหลวงอีกหลายแห่ง⁴⁹

อย่างไรก็ตาม แม้ขันทีจะถูกกำหนดให้ทำหน้าที่ต่างๆ ในราชสำนักโดยตรง แต่ขันทีที่มี
 บทบาทโดดเด่นมากคือ ขันทีที่รับราชการอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน เพราะมีโอกาสได้ใกล้ชิดกับองค์
 จักรพรรดิและข้าราชการฝ่ายใน ด้วยเหตุว่าผู้ที่สามารถพำนักอยู่เป็นประจำในพระราชวังได้มีแต่
 องค์พระจักรพรรดิ จักรพรรดินี อัครชายา สนมกำนัล (เข้าใจว่า น่าจะรวมไปถึงเชื้อพระวงศ์สตรี
 ด้วย-ผู้วิจัย) และขันที ส่วนพวกเจ้านายฝ่ายชาย เมื่อได้รับพระราชทานวังที่ประทับเป็นของตนเองก็

⁴⁷ ตาอิซุเกะ มิคาโมระ, *ขันทีจีน*, หน้า 44 - 45 และ 106.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

⁴⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 135 - 141. และ Marina Warner, *The Dragon Empress : Life and Times of Tzu'his 1835 - 1908 Empress Dowager of China* (London: Vintage, 1993), p. 22.

ต้องออกจากพระราชวังไปประทับที่วังนั้น หรือเมื่อได้รับพระมหากรุณาธิคุณแต่งตั้งให้เป็นอุปราช ก็ต้องถูกส่งออกไปประจำยังเมืองต่างๆ พวกเสนาบดีก็จะเข้ามาในพระราชวังเมื่อมีราชการหรือเมื่อมีพระบรมราชโองการให้เข้าเฝ้าฯ เท่านั้น⁵⁰

ความสัมพันธ์แนบแน่นระหว่างชั้นที่กับจักรพรรดิคังว่านี่ เริ่มมีตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ คือ ทันทีที่ทรงเจริญพระชนมายุมากพอที่จะพ้นจากความดูแลของนางข้าหลวง ก็จะได้ขันทีเป็นผู้ช่วย การศึกษาในด้านนาฏศิลป์ มารยาทในการเสวย การวางพระองค์ มารยาทสังคมและความรู้ต่างๆ รวมไปถึงการถวายนามรู้เรื่องเพศศึกษา⁵¹ ซึ่งนำไปสู่การมีส่วนร่วมในการจัดแจงการมีปฏิสัมพันธ์ระหว่างจักรพรรดิกับเหล่านางใน โดยเมื่อจักรพรรดิมีพระราชประสงค์จะให้จักรพรรดินีทรงถวายนางเวลาค่าสิน ขันทีจะมีบทบาทในการบันทึกเวลาไว้เป็นหลักฐานในกรณีที่มีประสูติกาล แต่ถ้าผู้ถวายนางเป็นเพียงพระสนมกำนัล ขันทีมีบทบาทตั้งแต่เตรียมแผ่นป้ายจารึกชื่อพระสนมนำส่งเจ้ากรมห้องพระบรรทมซึ่งมีหน้าที่นำพระสนมไปส่งตามพระราชประสงค์ ในการนี้ ขันทีเป็นผู้บันทึกวันเวลาในการถวายนางเพื่อเป็นหลักฐานในการมีประสูติกาลเช่นเดียวกัน แต่ขั้นตอนพิธีการดังกล่าวดูเหมือนยึดหยุ่นไปตามแต่ละสถานที่⁵² การมีส่วนร่วมในการนำพระสนมกำนัลขึ้นถวายนางและเป็นผู้จดบันทึกวันเวลาถวายนางเพื่อเป็นหลักฐานในการมีประสูติกาลดังกล่าวนี้ สะท้อนให้เห็นว่า ขันทีมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการเลื่อนฐานะของพระสนมกำนัลค่อนข้างมาก

โดยที่ระบบการแต่งตั้งพระสนมชายอย่างเป็นทางการของจีนมีมากกว่าร้อยละ และอย่างไม่เป็นทางการอีกมากมายรวมแล้วนับพันคน⁵³ ส่งผลให้สตรีจำนวนมากเหล่านี้แก่งแย่งกันเป็นคนโปรดของจักรพรรดิ เพื่อก้าวขึ้นสู่การมีฐานะสูงขึ้น เพราะในระบบการแต่งตั้งพระสนมชายของจีนในฐานะพระภรรยาเจ้า ไม่กีดกันสตรีสามัญชนทางฝ่ายไทย ดังเห็นได้จากในประวัติศาสตร์จีนสมัยถัง (ค.ศ. 618-906) หยางกุ้ยเฟย ซึ่งเดิมเป็นเพียงสตรีสามัญชนเป็นธิดาของขุนนางท้องถิ่นระดับล่าง ต่อมาเมื่อได้เข้ามาอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน และเป็นที่โปรดปรานของจักรพรรดิสวนจง ก็

⁵⁰ คาอิซุเกะ มิคาโมะ, ขันทีจีน, หน้า 132 - 133.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 148.

⁵² เรื่องเดียวกัน, หน้า 146 - 147. และ Marina Warner, The Dragon Empress: Life and Times of Tzu'his 1835 - 1908 Empress Dowager of China, p. 29.

⁵³ คาอิซุเกะ มิคาโมะ, ขันทีจีน, หน้า 111-112. มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. สถาบันเอเชียศึกษา. โครงการจีนศึกษา, “การอภิปรายเรื่อง บูเช็คเทียน,” วารสารเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา 6 (2536): 15. และ ดาวร สิกข โกลด, “หยางกุ้ยเฟย: นงรามงามลุ่มชาติ,” วารสารเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา 6 (2536) : 54 - 55.

ได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้า ตำแหน่ง กุ้ยเฟย ซึ่งเป็นตำแหน่งที่มีเกียรติยศเป็นรองแต่เพียงจักรพรรดินี หรือ มเหสีเอก คือ สองเสาท่านั้น แต่ในกรณีหยางกุ้ยเฟยซึ่งเป็นที่โปรดปรานมาก กลับได้รับพระราชทานให้มีเกียรติยศและเครื่องประกอบยศเสมอด้วยจักรพรรดินีแทบทุกประการ⁵⁴ จากระบบการแต่งตั้งพระสนมชายจำนวนมาก และไม่กีดกันสตรีสามัญชน รวมทั้งการแก่งแย่งการเป็นคนโปรดของจักรพรรดินีเอง ที่ทำให้น่าจะเป็นไปได้ว่าขันทีคงจะมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการเลื่อนฐานะของสตรี นับตั้งแต่คัดเลือกให้เข้ามารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน จนกระทั่งได้เลื่อนฐานะในตำแหน่งต่างๆ ดังมีเกร็ดประวัติศาสตร์ของสมัยราชวงศ์ชิง (ค.ศ. 1644-1912) จากงานเขียนของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช เรื่อง *ซุสึไทเฮา*⁵⁵ และงานเขียนในเชิงประวัติศาสตร์เกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในของจีนเล่มอื่นๆ กล่าวถึงการเลื่อนฐานะของ พระนางซุสึไทเฮา ว่าได้รับความร่วมมือจากขันทีนับตั้งแต่ขั้นตอนการคัดเลือกเข้ามาเป็นพระสนมกำนัลจนได้เลื่อนฐานะเป็นพระภรรยาเจ้ามีเกียรติยศเสมอด้วยจักรพรรดินี และขึ้นเป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน

เป็นที่น่าสังเกตว่า แม้มีสตรีบางส่วนได้เข้ามามีบทบาทในราชสำนักฝ่ายในตามฐานะที่สูงขึ้น แต่การเข้ามามีบทบาทในราชสำนักฝ่ายในของสตรีเหล่านี้ มิได้ส่งผลทำให้บทบาทของขันทีลดความสำคัญลงแต่ประการใด เนื่องจากสตรีเหล่านี้เข้ามามีบทบาทในระดับประมุขเท่านั้น ส่วนในระดับผู้บริหารงานและผู้ปฏิบัติงาน ยังคงมีขันทีทำหน้าที่ต่อไปตามปกติ ดังจะเห็นได้จากกรณีของพระนางซุสึไทเฮา แม้โดยตำแหน่งจะทำให้พระนางมีบทบาทในระดับประมุข แต่ผู้มีบทบาทในการดำเนินการบริหารงาน และปฏิบัติงานต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายในให้เป็นไปตามพระราชประสงค์ของพระนางก็คือ เหล่าขันทีนั่นเอง⁵⁶

จะเห็นได้ว่า แม้ราชสำนักฝ่ายในของไทยและจีนจะมีลักษณะบางประการที่คล้ายกัน แต่ราชสำนักฝ่ายในของไทยก็มีลักษณะที่โดดเด่นกว่าราชสำนักฝ่ายในของจีนตรงที่ ในขณะที่ราชสำนักฝ่ายในของจีน ขันทีเป็นกลุ่มคนที่มีบทบาทครอบคลุมการจัดการบริหารราชสำนักฝ่ายใน มีสตรีจำนวนน้อยที่สามารถเข้ามามีบทบาทในส่วนนี้ ทั้งนี้ ก็โดยอาศัยการมีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับจักรพรรดิเป็นเงื่อนไขสำคัญ ซึ่งอาจจะเป็นความสัมพันธ์ในฐานะพระมารดาหรือในฐานะ

⁵⁴ ถาวร สิกขโกศล, "หยางกุ้ยเฟย : นงรามงามลุ่มชาติ," *วารสารเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา* 6 (2536) : 57 - 58.

⁵⁵ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, *ซุสึไทเฮา* (พระนคร : ก้าวหน้าการพิมพ์, 2314), หน้า 30 - 44, 46 - 62 และ 94.

⁵⁶ *Chinese History - Dowager Empress Tzu Hsi* (www. Yahoo.com), 1998. p. 2 of 6 - p.3 of 6.

“ภรรยา” แต่ราชสำนักฝ่ายในของไทย สตรีจะเข้ามามีบทบาทในการจัดการบริหารราชสำนักฝ่ายในได้ในทุกสายงานตามความสามารถของตน โดยอาจไม่จำเป็นต้องอาศัยเงื่อนไขการมีความสัมพันธ์ส่วนตัวกับพระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ หรือมีขันทีเข้ามาร่วมดำเนินการคั่งเช่นราชสำนักฝ่ายในของจีน ซึ่งลักษณะสำคัญของราชสำนักฝ่ายในของไทยดังกล่าวนี้เองที่เปิดโอกาสให้สตรีบางส่วนได้ยกระดับฐานะ โดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน

กล่าวโดยสรุป จากการศึกษาที่ราชสำนักฝ่ายในก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ถือเอาราชสำนักฝ่ายในสมัยอยุธยาเป็นแม่แบบ โดยแก้ไขปรับเปลี่ยนบ้างในส่วนรายละเอียดปลีกย่อยบางประการตามพระราชอัธยาศัย และตามความเหมาะสมในแต่ละยุคสมัย ราชสำนักฝ่ายในก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีลักษณะสำคัญร่วมกัน คือ มีการบริหารจัดการโดยสตรี อันเป็นลักษณะที่แตกต่างไปจากราชสำนักฝ่ายในของสังคมเอเชียอื่นๆ เช่น จีน ซึ่งลักษณะสำคัญของราชสำนักฝ่ายในดังกล่าวนี้เอง ที่นำไปสู่ความต้องการแรงงานสตรี และกลายเป็นการเปิดโอกาสให้สตรีได้มีโอกาสเลื่อนฐานะ โดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในตามความสามารถ ซึ่งต่อมาภายหลังเมื่อล่วงถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โอกาสในการเลื่อนฐานะของสตรีโดยเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในก็มีมากขึ้น เนื่องจากในรัชสมัยนี้มีการเปลี่ยนแปลงภายในราชสำนักฝ่ายในบางประการ ดังจะได้ศึกษาวิเคราะห์ในบทต่อไป

บทที่ 3

โครงสร้างราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้ราชสำนักฝ่ายในจะยังคงมีลักษณะสำคัญ เช่นเดียวกับสมัยที่ผ่านมา แต่ทว่าในรัชกาลนี้ราชสำนักฝ่ายในได้มีการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณของผู้ทำหน้าที่มากที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับรัชกาลอื่นๆ ในราชวงศ์จักรีที่ผ่านมา ซึ่งการมีจำนวนผู้ทำหน้าที่มากนี้ได้ส่งผลให้มีการเปลี่ยนแปลงในเชิงกายภาพ เช่น มีการสร้างตำหนักที่ประทับของฝ่ายในเพิ่มเติม เป็นต้น ดังนั้นในบทนี้จึงมุ่งศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงโครงสร้างราชสำนักฝ่ายในเชิงปริมาณ คือ จำนวนกลุ่มบุคคลที่ทำหน้าที่ และ โครงสร้างในเชิงกายภาพดังกล่าว ซึ่งความเข้าใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงทั้ง 2 ด้านนี้จะช่วยเพิ่มความเข้าใจเกี่ยวกับการบริหารราชสำนักฝ่ายในของบทต่อไป

3.1 โครงสร้างกลุ่มบุคคลของราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณของผู้ทำหน้าที่ คือ มีจำนวนผู้ทำหน้าที่เพิ่มมากที่สุด เมื่อเปรียบเทียบกับรัชกาลอื่นๆ ในราชวงศ์จักรีที่ผ่านมา นั้น สืบเนื่องจากการที่รัชกาลนี้มีระยะเวลายาวนานถึง 42 ปี (พ.ศ. 2411-2453) และเพราะยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยในรัชกาลก่อนยังมีพระชนม์ชีพต่อมาจนถึงรัชกาลนี้อีกหลายพระองค์ นอกจากนี้ยังเป็นเพราะการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นมีพระราชอำนาจทางการเมืองเพิ่มขึ้นตามลำดับเวลา นับตั้งแต่ที่ได้ทรงประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกครั้งที่ 2 ในปี พ.ศ. 2416 เพื่อแสดงถึงการมีพระราชอำนาจในฐานะพระมหากษัตริย์โดยสมบูรณ์ และการหมดความสำคัญทางการเมืองของกรมพระราชวังบวรวิไชยชาญ หลังวิกฤตการณ์วังหน้าในปี พ.ศ. 2418 ตลอดจนการถึงแก่พิราลัยของสมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) อดีตผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ผู้ทรงอิทธิพลทางการเมืองในปี พ.ศ. 2425 และการเสด็จทิวงคตของกรมพระราชวัง

บวรวิไชยชาญในปี พ.ศ. 2428¹ ซึ่งการที่พระองค์มีพระราชอำนาจทางการเมืองเพิ่มขึ้นนี้เองที่มีส่วนทำให้มีการนำหญิงสาวมาถวายตัวรับราชการฝ่ายในเพื่อแสดงความจงรักภักดีเพิ่มมากขึ้นตามไปด้วย ดังปรากฏหลักฐานว่า มีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในรัชกาลนี้มากถึง 152 พระองค์/คน² ในขณะที่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เท่าที่มีหลักฐานพบว่า มีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา รวม 34 พระองค์/คน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา รวม 44 พระองค์/คน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยา³ รวม 46 คน และในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา รวม 50 พระองค์/คน² อย่างไรก็ตาม นอกจากกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ พระภรรยาเจ้า และพระภรรยาแล้ว ยังมีกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ ที่ทำหน้าที่อาศัยอยู่ในราชสำนักฝ่ายในอีกจำนวนมาก ซึ่งจำนวนผู้ทำหน้าที่อาศัยในราชสำนักฝ่ายในมีการเปลี่ยนแปลงตลอดระยะเวลายาวนานถึง 42 ปี จึงจะได้ทำการศึกษาวิเคราะห์รายละเอียดเกี่ยวกับโครงสร้างกลุ่มบุคคลที่หน้าที่อาศัยอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน ในลำดับต่อไป

¹ ภารดี มหาจันทร์, ประวัติศาสตร์การปกครองไทย (กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, 2527), หน้า 73-89.

² จำนวนพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในวิทยานิพนธ์นี้ ต่างกับงานศึกษาเรื่อง จุฬาลงกรณราชบัณฑิตวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย ของ เจฟฟี่ ไลน์สโตน อยู่ 1 คน คือ ไม่นับว่าเจ้าศรีพรหมา ธิดาของพระเจ้าสุริยพงษ์ผริตเดช (เจ้าสุริยเดช น่าน) เป็นเจ้าจอม เพราะในอัตชีวประวัติของท่านผู้นี้ ยืนยันว่าได้กราบบังคมทูลปฏิเสธไม่ขอรับราชการในฐานะเจ้าจอม ซึ่งก็พระเมตตาให้เป็นไปตามอริยาศัย. ดูใน หม่อมศรีพรหมา, อัตชีวประวัติ (กรุงเทพมหานคร : ศึกษิตสยาม, 2522), หน้า (20).

³ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้มีการสถาปนาผู้ใดเป็นพระภรรยาเจ้า

² มัลลคอถัม สมิธ, ราชสำนักสยามในทัศนะของหม่อมสมิธ, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย สุกถรัตน์ ธาราศักดิ์ (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2542), หน้า 191-192. เจฟฟี่ ไลน์สโตน, จุฬาลงกรณราชบัณฑิตวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : พิษณุโลกการพิมพ์, 2532), หน้า 77-93. และ ธำรงค์ศักดิ์ อายุวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ภาคต้น) (พระนคร : สำนักพิมพ์อโยธยา, 2511), หน้า 46-388.

3.1.1 กลุ่มพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา

ดังได้กล่าวแล้วว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ มีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาเป็นจำนวนมาก สืบเนื่องจากการที่รัชกาลนี้มีระยะเวลายาวนานถึง 42 ปี และส่วนหนึ่งเป็นเพราะการที่พระองค์มีพระราชอำนาจทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นตามลำดับ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงยอมรับการถวายตัวดังกล่าว ทั้งนี้ น่าจะมีเหตุผลหลายประการ เช่น มีพระราชประสงค์จะเชิดชูพระราชวงศ์จักรี เพื่อสร้างเครือข่ายผู้จงรักภักดีทางการเมือง เพื่อผสมกลมกลืนผู้มีฐานะชาวจีน รวมทั้งเพราะความพอพระราชหฤทัยเป็นการส่วนพระองค์ เป็นต้น

พระภรรยาเจ้า ในส่วนของพระภรรยาเจ้านี้ นอกจากจะทรงรับเข้ามาด้วยความพอพระราชหฤทัยแล้ว อีกประการหนึ่ง ทรงรับเข้ามาด้วยเหตุผลเกี่ยวกับการแต่งตั้งรัชทายาทสืบราชสันตติวงศ์เชิดชูพระราชจักรีวงศ์ ทั้งนี้ เพราะในการแต่งตั้งรัชทายาท ทรงคำนึงถึงชาติกำเนิดหรือสายพระโลหิตที่บริสุทธิ์ของรัชทายาท อันสืบเนื่องกับสกุลยศและพระอิสริยยศแห่งพระมารดา ตามแบบแผนราชประเพณี³ ดังเห็นได้จากกรณีที่ทรงสถาปนาพระภรรยาเจ้าจากพระบรมวงศานุวงศ์ใกล้ชิดชั้นลูกหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชั้นหลานหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวดังนี้⁴

พระภรรยาเจ้าชั้นลูกหลวงในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

1. สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ (ประสูติ พ.ศ. 2406 สวรรคต พ.ศ. 2462) ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 สถาปนาเป็นพระนางเธอ พระวรวงศ์เธอ เมื่อวันที่ 1 มกราคม พ.ศ. 2423 และเป็นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรวงศ์เธอ เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2423 ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอรรคราชเทวี เมื่อวันที่ 15 กันยายน พ.ศ. 2438 ครั้นในวันที่ 21 มีนาคม พ.ศ. 2439 ได้รับการเฉลิมพระนามาภิไธยเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ และได้รับแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ ทรงทำหน้าที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่าง

³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 บ. 14/5 เรื่องราชประเพณีกรุงสยาม.

⁴ กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), พิมพ์ครั้งที่ 13 (กรุงเทพมหานคร : นัสตินสา, 2540), หน้า 38, 49, 52, 54 และ 117 - 118. และ เจฟฟี่ ไลน์สโตน, จุฬาลงกรณราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย, หน้า 77 - 81.

พระองค์ ตั้งแต่วันที่ 7 เมษายน ถึง วันที่ 16 ธันวาคม พ.ศ. 2440 ทรงดำรงพระอิสริยยศนี้ตราบนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

2. สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี (ประสูติ พ.ศ. 2405 สวรรคต พ.ศ. 2498) ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี^๓ เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 และเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระราชเทวี เมื่อวันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2423 ต่อมาได้รับเฉลิมพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี พร้อมกับสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2423 และทรงดำรงพระอิสริยยศนี้จนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

3. สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี (ประสูติ พ.ศ. 2403 สวรรคต พ.ศ. 2423) ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ เมื่อวันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2421 สิ้นพระชนม์โดยอุบัติเหตุเรือล่มในระหว่างทางเสด็จแปรพระราชฐานไปประทับแรม ณ พระราชวังบางปะอิน เมื่อวันที่ 31 พฤษภาคม พ.ศ. 2423 ต่อมาเฉลิมพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2423

4. พระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี (ประสูติ พ.ศ. 2404 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2470) ได้รับการสถาปนาเป็น พระนางเธอ พระองค์เจ้าสุกุมลมารศรี เมื่อวันที่ 17 พฤษภาคม พ.ศ. 2421 ต่อมา พ.ศ. 2424 ได้รับการสถาปนาเป็นพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี พระราชเทวี ทรงดำรงพระอิสริยยศนี้จนสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

5. พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี (ประสูติ พ.ศ. 2395 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2449) ภายหลังทรงพระครรภ์และประสูติในวันที่ 13 มิถุนายน พ.ศ. 2415 ปรากฏว่าพระกุมารสิ้นพระชนม์ใน

^๓ การที่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ได้รับการสถาปนาเป็น พระนางเจ้าพระราชเทวี ก่อนพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ สืบเนื่องจากมีพระราชโอรสก่อนพระภรรยาเจ้าพระองค์อื่นๆ โดยประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาจักรีบรมราชกุมาร เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2421 ในขณะที่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี ประสูติสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยาเพชรรัตน พระราชธิดา เมื่อวันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2421. ดูเพิ่มใน กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), หน้า 62 – 63.

วันประสูติ เป็นเหตุให้พระองค์เจ้าทักษิณชา นราธิราชบุตรี เสียพระทัยเป็นอันมาก จนประชวรด้วยพระโรคประสาทไม่ได้รับราชการอีกเลยตลอดพระชนมายุ⁵

พระภรรยาเจ้าชั้นหลานหลวงในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่

6. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาถ กรมขุนอรรควรรราชกัลยา (ประสูติ พ.ศ. 2390 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2444) พระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าบัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาและพระราชทานพระนามใหม่เป็น พระอัครชายาเธอ หม่อมเจ้าอุบลรัตน์นารีนาถ เมื่อ พ.ศ. 2416 ต่อมาเฉลิมพระอิสริยยศเป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์นารีนาถ และทรงกรมเป็นกรมขุนอรรควรรราชกัลยา เมื่อวันที่ 5 พฤษภาคม พ.ศ. 2431

7. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ (ประสูติ พ.ศ. 2397 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2430) พระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าปวี ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาและพระราชทานพระนามใหม่เป็นพระอัครชายาเธอ หม่อมเจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ เมื่อ พ.ศ. 2416 ได้รับเฉลิมพระอิสริยยศเมื่อสิ้นพระชนม์แล้ว เป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาคนารีรัตน์ เมื่อวันที่ 27 ตุลาคม พ.ศ. 2430

8. พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ (ประสูติ พ.ศ. 2406 สิ้นพระชนม์ พ.ศ. 2472) พระนามเดิมว่า หม่อมเจ้าสาย ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระอัครชายาเธอ หม่อมเจ้าสาย ในปี พ.ศ. 2426 ได้รับเฉลิมพระอิสริยยศเป็นพระองค์เจ้า ได้รับพระราชทานพระนามใหม่ และทรงกรมเป็นพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏในวาระเดียวกัน เมื่อวันที่ 5 เมษายน พ.ศ. 2431

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะทรงสถาปนาพระภรรยาเจ้าจากพระบรมวงศานุวงศ์ใกล้เคียงดังกล่าวแล้ว ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระธิดาของเจ้าเมืองประเทศราชสำคัญ ขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้าอีกพระองค์หนึ่ง ทั้งนี้เพราะมีพระราชประสงค์จะผนวกประเทศราชเข้ามารวมกับพระราชอาณาจักรสยาม ตลอดจนเพื่อสร้างเครือข่ายความจงรักภักดีอย่างแน่นแฟ้น ซึ่งพระภรรยาเจ้าพระองค์นั้น ได้แก่

⁵ จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ราชินิกุลรัชกาลที่ 5 (ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, 2510), หน้า 113. กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), หน้า 59. และ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, "เวียงวัง," สกุลไทย 45 (19 ตุลาคม 2542) : 105 - 106.

9. พระราชชายา เจ้าดารารัศมี (ประสูติ พ.ศ. 2416 ถึงพระชนม์ พ.ศ. 2476) เป็นพระธิดาในพระเจ้าอินทวิชยานนท์ แห่งนครเชียงใหม่ ได้ถวายตัวเป็นเจ้าจอมเมื่อวันที่ 19 พฤศจิกายน พ.ศ. 2429 เป็นพระสนมเอก ต่อมาเมื่อวันที่ 9 เมษายน พ.ศ. 2451 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาขึ้นเป็นพระราชชายา เจ้าดารารัศมี

รวมทั้งหมดในรัชกาลนี้มีพระภรรยาเจ้าทั้งสิ้น 9 พระองค์ จากการวิเคราะห์ปีประสูติพระราชโอรส พระราชธิดาพระองค์แรกในพระภรรยาเจ้าเหล่านี้พบว่า พระภรรยาเจ้าทุกพระองค์ล้วนแต่ถวายตัวรับราชการในช่วงต้นรัชกาลก่อนปี พ.ศ. 2430

พระภรรยา ได้แก่ สตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ที่มีสกุลยศเป็นหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวง สตรีที่เป็นพระธิดา หรือเป็นเชื้อพระวงศ์ของเจ้าเมืองประเทศราช สตรีที่มาจากตระกูลขุนนาง ตลอดจนสตรีสามัญชน ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผู้ถวายตัวเป็นพระภรรยามากที่สุด

อนึ่ง จำนวนและรายละเอียดเกี่ยวกับพระภรรยาเหล่านี้ ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์จากพระนิพนธ์ของพระบรมวงศานุวงศ์องค์สำคัญขณะนั้น และจากงานค้นคว้าของนักวิชาการชาวตะวันตก แล้วนำมาตรวจสอบกับเอกสารตัวเขียน เรื่อง บัญชีจำนวนหม่อมเจ้า เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมอยู่งาน ซึ่งได้รับราชการครบ 10, 20, 30, 40 ปี⁶ โดยอาจแบ่งกลุ่มพระภรรยาเป็น 3 กลุ่ม ตามมูลเหตุการถวายตัว ดังนี้

กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มที่ทรงรับเข้ามาด้วยเหตุผลเพื่อสร้างเครือข่ายความจงรักภักดีทางการเมืองภายในประเทศและกับประเทศราช พระภรรยาเจ้าในกลุ่มนี้ได้แก่ สตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ สตรีที่มาจากตระกูลขุนนางผู้มีบทบาทสำคัญทางการเมือง รวมทั้งสตรีที่เป็นพระธิดาหรือเป็นเชื้อพระวงศ์เจ้าเมืองประเทศราช ซึ่งมีตัวอย่างดังต่อไปนี้

⁶ จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ราชินิกุลรัชกาลที่ 5, หน้า 109 - 141. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร:โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512), หน้า (1)-(12). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภามิตตคุณตะสอนบุตร (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481), หน้า 1 - 12 และ 39 - 65. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก (กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น. 2524), หน้า 1 - 135. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ว.99/10 บัญชีจำนวนหม่อมเจ้า เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมอยู่งาน ซึ่งได้รับราชการครบ 10, 12, 30, 40 ปี, (11 พ.ย. 119). และเจฟฟี่ ไลน์ส โคน, จุฬาลงกรณราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย, หน้า 81 - 93.

1. เจ้าจอมมารดาแข (เกิด พ.ศ. 2390 อนิจกรรม พ.ศ. 2469) แต่เดิมโดยสกุลยศเป็น ม.ร.ว.แข ใน ม.จ.นภ โอรสกรมหลวงรักษัรณเรศ (พระองค์เจ้าไกรสร ต้นสกุล พึ่งบุญ) พระราชโอรสใน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช แต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงรักษัรณเรศมีความคิดเป็นมหันตโทษต้องโทษลอบอิสรียศักดิ์เป็น “หม่อม” ตลอดทั้งวงศ์วาน ฉะนั้นเจ้าจอมมารดาแขจึงถูกลอบอิสรียศักดิ์เป็นหม่อมตามไปด้วย ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาแขนั้นได้ถวายตัวเป็นหม่อมนางห้ามในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ภายหลังเมื่อเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ในปี พ.ศ. 2411 ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาแข

2. เจ้าคุณจอมมารดาแพ (เกิด พ.ศ. 2397 อนิจกรรม พ.ศ. 2486) เป็นธิดาพระยาสุรวงศ์ ไวยวัฒน์ (วร) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) แห่งสกุลขุนนาต ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ถวายตัวเป็นหม่อมนางห้ามสะใภ้หลวงในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. 2411 ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาแพ มีฐานะเป็นพระสนมเอก ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าคุณจอมมารดาแพ เมื่อวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2447 และเลื่อนเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เมื่อ 26 กันยายน พ.ศ. 2464 เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นพี่สาวของเจ้าจอมมารดาโหมด และเป็นพี่สาวต่างมารดาของเจ้าจอมเทริยฉุยและเจ้าจอมฮัน

3. เจ้าจอมมารดาแสง (เกิด พ.ศ. 2397 อนิจกรรม พ.ศ. 2441) เป็นธิดาของพระยาไชยวิชิต (ช่วง) แห่งสกุลกัลยาณมิตร บุตรของเจ้าพระยานิกรบดินทร (เจ้าสัวโศ) ที่สมุหนายกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยานิกรบดินทรผู้นี้เป็นบุคคลสำคัญมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยสนทนินทสนทนาอย่างมาก ดังปรากฏในสร้อยนามต่อท้ายว่า “มหิทธิมหาภิรมย์มิตร”

เจ้าจอมมารดาแสงผู้นี้มีศักดิ์เป็นหลานอาเจ้าจอมมารดาอึ้ง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ได้เป็นท้าวสมศักดิ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระมารดาของกรมหลวงวรวงศ์สุตา (พระองค์เจ้าบุตรี)

จากการศึกษาพบว่า พระภรรยาในกลุ่มนี้ส่วนใหญ่เป็นสตรีที่มาจากตระกูลขุนนางที่มีบทบาทสำคัญทางการเมืองทั้งภายในประเทศและในสวนหัวเมืองประเทศราช น่าสังเกตว่าพระภรรยาในกลุ่มนี้เป็นสตรีที่มาจากสกุลขุนนาต ซึ่งเป็นตระกูลขุนนางสำคัญในเวลานั้นมากถึง 20 คน และพระภรรยาในกลุ่มนี้ยังเป็นกลุ่มที่ค่อนข้างมีบทบาทในราชสำนักฝ่ายใน เพราะเป็นกลุ่มพระภรรยาที่โปรดที่สุดกลุ่มหนึ่ง

กลุ่มที่ 2 พระภรรยาในกลุ่มนี้ มักเป็นสตรีมาจากตระกูลที่มีเชื้อสายจีน มีฐานะมั่งคั่ง เหตุที่ทรงรับสตรีในกลุ่มนี้มาเป็นพระภรรยา เป็นเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างความจงรักภักดีในกลุ่มชาวจีนผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ อีกทั้งเมื่อมีพระราชโอรส พระราชธิดา อันประสูติแต่พระภรรยาในกลุ่มนี้ ก็น่าจะเป็นที่คาดได้ว่าต่อไปภายหน้าพระราชโอรส พระราชธิดาจะมีฐานะเป็นปึกแผ่น ขณะเดียวกันชาวจีนผู้มีอิทธิพลหรือฐานะมั่งคั่งที่นิยมถวายบุตรหลานของตนเข้ารับราชการฝ่ายใน ก็เพราะคาดหวังที่จะเพิ่มเกียรติยศแก่วงศ์ตระกูลในอันที่จะได้เกี่ยวข้องกับพระญาติกับพระมหากษัตริย์ และเมื่อได้เป็นพระญาติแล้วก็เป็นที่คาดหวังได้ว่าจะได้อาศัยความเป็นคนโปรดหรืออาศัยฐานะพระภรรยาของบุตรหลานสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจทางการเมืองแก่ตนในภายหน้า สำหรับพระภรรยาในกลุ่มนี้ มีตัวอย่างดังนี้

1. เจ้าจอมมารดาอ่อน (เกิด พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2434) เป็นธิดาของพระยาพิสดงค์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม)^{๓๓} แห่งสกุลพิศลยบุตร พระยาพิสดงค์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ผู้นี้ เป็นผู้คิดขุดคลองภาษีเจริญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเจ้าของเรือกลไฟชื่อ “เจ้าพระยา” ซึ่งเป็นเรือเมล์เดินระหว่างกรุงเทพฯ-สิงคโปร์ลำแรกและลำเดียวในเวลานั้น พระยาพิสดงค์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) เป็นบุตรหลวงบรรจงวณิชย์ (บุญไคย) ซึ่งสืบสกุลมาจากจีนแซ่เล่า เจ้าจอมมารดาอ่อน เป็นพี่สาวของเจ้าจอมเอมและเจ้าจอมช่วง

2. เจ้าจอมมารดาชุ่ม (เกิดปี พ.ศ. 2412 อนิจกรรม พ.ศ. 2454) เป็นธิดาของพระยามงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) แห่งสกุลไกรฤกษ์ พระยามงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) ผู้นี้เป็นบุตรพระยาโชฎีกราชเศรษฐี (ทองจีน) เป็นหลานปู่พระยาไกรโกษา (เริก) ผู้สืบเชื้อสายมาจากจีนแซ่หลิม

3. เจ้าจอมแจ่ม (เกิด พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2466) เป็นธิดาของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) แห่งสกุลไกรฤกษ์ พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) ผู้นี้เป็นบุตรพระยาไกรโกษา (เริก) ผู้สืบเชื้อสายมาจากจีนแซ่หลิม เจ้าจอมแจ่ม กราบถวายบังคมลาออกจากราชการฝ่ายใน เมื่อ พ.ศ. 2448 ภายหลังได้กลับเข้ารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ฝ่ายในเป็นท้าวณริวรรคณารักษ์

เป็นที่สังเกตว่า ญาติของพระภรรยาในกลุ่มนี้ นอกจากจะมีเชื้อสายจีนแล้ว ยังเข้ารับราชการในตำแหน่งสำคัญๆ ด้วย ซึ่งโดยมากมักเกี่ยวข้องกับด้านเศรษฐกิจการค้า เช่น ตำแหน่งพระยาโชฎีก

^{๓๓} ใช้ตัวเลขตามที่ปรากฏใน *ราชินิกุลรัชกาลที่ 5* ส่วนใน *จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย* ใช้ตัวเลขว่า พระยาพิศลยสมบัติบริบูรณ์

ราชเศรษฐี ในกรมท่าซ้าย ซึ่งการเข้ารับราชการในตำแหน่งดังกล่าวนี้ นับว่าเป็นการสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจการเมืองอีกทางหนึ่ง ควบคู่ไปกับการนำบุตรหลานถวายตัวเป็นพระภรรยา ขณะเดียวกัน การเปิดโอกาสให้ชาวจีนหรือผู้สืบเชื้อสายจีนญาติของพระภรรยาเหล่านี้เข้ารับราชการก็เท่ากับเป็นการสร้างความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังได้กล่าวไปแล้วด้วย

กลุ่มที่ 3 พระภรรยาในกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่ทรงรับเข้ามาด้วยเหตุผลความพอพระราชหฤทัยเป็นการส่วนพระองค์เช่น อาจงามต้องพระเนตร หรือมีความสามารถต้องพระราชอัธยาศัย เช่น เป็นนางละคร หรือเป็นมโหรีซึ่งการรับพระภรรยาในกลุ่มนี้ค่อนข้างเปิดกว้าง มีทั้งสตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ สตรีที่มาจากตระกูลขุนนางและสตรีที่เป็นสามัญชน พระภรรยาในกลุ่มนี้มีตัวอย่างดังนี้

1. **เจ้าจอมมารดาทับทิม** (เกิด พ.ศ. 2400 อนิจกรรม พ.ศ. 2481) เป็นธิดาของพระยาอัปพันตรีภามาตย์ (ดิศ) แห่งสกุลโรจนดิศ ก่อนถวายตัวในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามประวัติกล่าวว่าเจ้าจอมมารดาทับทิมผู้นี้ เป็นนางละครชั้นนางเอกที่มีฝีมือจนขึ้นชื่อลือนาม

2. **เจ้าจอมเพิ่ม** (เกิด พ.ศ. 2400 อนิจกรรม พ.ศ. 2494) เป็นธิดาของขุนสมุทรสาคร (ยอด) ได้ถวายตัวรับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2416

3. **เจ้าจอม ม.ร.ว.สดับ** (เกิด พ.ศ. 2433 อนิจกรรม พ.ศ. 2526) เป็นธิดาของ ม.จ.เพิ่มแห่งสกุลลดาวัลย์ ได้ถวายตัวเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. 2449 เจ้าจอม ม.ร.ว.สดับไม่เพียงแต่มีความงามเป็นที่พอพระราชหฤทัย หากยังมีน้ำเสียงไพเราะ เป็นคันเสียงในวงมโหรีเป็นที่ต้องพระราชอัธยาศัยด้วย

รวมทั้งหมดในรัชกาลนี้มีพระภรรยาทั้งสิ้น 143 คน^{****} (ดูรายละเอียด ราชนามพระภรรยา กลุ่มต่าง ๆ เพิ่มเติมใน ภาคผนวก) เฉพาะกลุ่มพระภรรยาที่มีพระราชโอรส พระราชธิดา เมื่อวิเคราะห์จากปีประสูติพระราชโอรส พระราชธิดา พระองค์แรกในพระภรรยาเหล่านี้แล้ว พบว่า ก่อนปี พ.ศ. 2430 ซึ่งเป็นช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกำลังดำเนินการเพิ่มพูนพระราชอำนาจทางการเมือง มีพระภรรยาในกลุ่มนี้ถวายตัว 23 คน และในระหว่างปี พ.ศ. 2430-2440 ซึ่งเป็นช่วงที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอำนาจทางการเมืองเพิ่มมากขึ้น มีพระภรรยาในกลุ่มนี้ถวายตัว 3 คน ส่วนพระภรรยาที่ไม่มีพระราชโอรส พระราชธิดานั้น เท่าที่มีการบันทึกประวัติไว้ชัดเจน พบว่า ก่อน พ.ศ. 2430 มีการถวายตัวเข้ารับราชการ 7 คน ในระหว่างปี พ.ศ. 2430-2440 มีการถวายตัว

^{****} จำนวนพระภรรยาในงานวิจัยนี้ ต่างกับในงานศึกษา *จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย* ของเจฟฟี่ ไฟน์สโตนอยู่หนึ่งคน คือ ไม่นับรวม เจ้าศรีพรหมา ตามที่ได้อธิบายเหตุผลแล้วในเชิงอรรถหน้า 28.

7 คน และก่อน พ.ศ. 2453 ซึ่งเป็นช่วงปลายรัชกาลมีการถวายตัว 3 คน นอกนั้นไม่มีหลักฐานปรากฏชัดเจน

สำหรับพระภรรยาในกลุ่มสุดท้ายนี้ น่าสังเกตว่า มีบางส่วนที่ไม่ปรากฏข้อมูลประวัติความเป็นมา ทั้งนี้สันนิษฐานว่า นอกจากเพราะไม่มีพระองค์เจ้าแล้ว ยังอาจเพราะเป็นสตรีสามัญชน บิดามารดาไม่มีชื่อเสียงเป็นที่รู้จักกว้างขวาง จึงไม่ได้มีการจดบันทึกประวัติความเป็นมาอย่างเป็นทางการ

ตามข้อมูลที่ปรากฏข้างต้นจะเห็นได้ว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาจำนวนทั้งสิ้น 152 พระองค์/คน ซึ่งมีจำนวนมากที่สุดเมื่อเปรียบเทียบกับรัชกาลก่อนๆ ในราชวงศ์จักรี

3.1.2 กลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์

เนื่องจากรัชสมัยนี้มีพระบรมวงศานุวงศ์ที่ประทับในราชสำนักฝ่ายในจำนวนมากทั้งชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อย ดังนั้น เพื่อให้เห็นการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณของกลุ่มนี้ชัดเจนขึ้น จึงได้จำแนกออกเป็นกลุ่มๆ ได้แก่ กลุ่มพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในรัชกาลก่อนๆ กลุ่มพระราชธิดาในรัชกาลก่อนๆ กลุ่มพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กลุ่มพระราชนุชาและพระราชโอรสที่ยังไม่ได้โสกันต์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

กลุ่มพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในรัชกาลก่อนๆ สำหรับพระบรมวงศานุวงศ์กลุ่มนี้ เมื่อทำการศึกษาแล้วพบว่า ในส่วนของพระภรรยาเจ้าในรัชกาลก่อนๆ นั้น ต่างสิ้นพระชนม์ก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) ทุกพระองค์⁷ ดังมีหลักฐานปรากฏว่า

สมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชสิ้นพระชนม์ ในปี พ.ศ. 2369⁷

..... ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไม่ได้ทรงสถาปนาผู้ใดขึ้นเป็นพระภรรยาเจ้า

⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ฉบับย่นย่อชำระแก้ไข เพิ่มเติม), พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2537), หน้า 191.

สมเด็จพระศรีสุริเยนทราธิบดี พระอัครมเหสีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สิ้นพระชนม์ ในปี พ.ศ. 2379⁸

เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี พระราชชายานารีในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย สิ้นพระชนม์ ในปี พ.ศ. 2381⁹

สมเด็จพระนางเจ้าโสมนัสวัฒนาวดี พระอัครมเหสี (พระองค์แรก) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สิ้นพระชนม์ ในปี พ.ศ. 2395¹⁰

สมเด็จพระเทพศิรินทราธิบดี พระอัครมเหสี (พระองค์ที่สอง) ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสิ้นพระชนม์ ในปี พ.ศ. 2404¹¹

สำหรับพระภรรยาในรัชกาลก่อนๆ นั้น ในงานวิจัยเรื่องนี้จะศึกษาเฉพาะกลุ่มพระภรรยาที่มีพระราชธิดา ทั้งนี้เพราะตามกฎหมายเข็รบาลกำหนดว่า พระราชธิดาของพระมหากษัตริย์รัชกาลต่างๆ จะออกมาประทับนอกพระบรมมหาราชวังไม่ได้ แม้เปลี่ยนรัชกาลก็ตาม ดังนั้น พระภรรยาที่มีพระราชธิดา จึงนำอยู่กับพระราชธิดาแห่งตนในพระบรมมหาราชวัง ส่วนพระภรรยาที่มีแต่พระราชโอรส หรือมีทั้งพระราชโอรสและพระราชธิดานั้น มีข้อยกเว้น สามารถขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตออกไปอยู่กับพระราชโอรสที่ออกวังแล้วได้¹² จึงจะไม่นำมาศึกษาในส่วนนี้ สำหรับกลุ่มพระภรรยาที่ไม่มีพระราชโอรสหรือพระราชธิดานั้น ได้กล่าวตั้งแต่ตอนต้นบทที่ 2 แล้วว่า เมื่อล่วงมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีพระบรมราชานุญาตให้ผู้ที่ไม่สมควรใจรับราชการมากราบบังคมทูล

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 245.

⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 253.

¹⁰ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2501), หน้า 97-98.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 256.

¹² สำนักราชเลขาธิการ, สถาปนิยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), หน้า 310.

ลาออกจากราชการได้¹³ ซึ่งก็มีหลักฐานยืนยันว่ามีเจ้าจอมจำนวนหนึ่งกราบบังคมทูลลาออกจากราชการ¹⁴ ในการศึกษาวิเคราะห์จึงได้เผื่อจำนวนเจ้าจอมลาออกจากราชการไว้ประมาณร้อยละ 10

อย่างไรก็ตาม เมื่อได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงจำนวนพระภรรยาตั้งแต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่คงเหลือมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว พบว่ามีประมาณ 17 คน¹⁵

สำหรับจำนวนพระราชธิดาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น หลังจากที่ได้ทำการศึกษาจากหลักฐาน แล้วพบว่า

พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ถ้วนแต่สิ้นพระชนม์ก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทุกพระองค์

พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ยังดำรงพระชนม์ชีพจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน 4 พระองค์

พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังดำรงพระชนม์ชีพถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน 13 พระองค์ และ

พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ยังดำรงพระชนม์ชีพจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจำนวน 30 พระองค์ (ยกเว้นที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระภรรยาเจ้าในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 5 พระองค์)

รวมมีพระราชธิดาในรัชกาลก่อนๆ ที่ยังคงดำรงพระชนม์ชีพ และประทับอยู่ในราชสำนักฝ่ายในจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีทั้งสิ้น 47 พระองค์¹⁶

¹³ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404 (ธนบุรี : โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511), หน้า 88- 91, 295 - 299 และ 451 - 453. และ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2411 (ม.ป.ท. : โรงพิมพ์เหรียญทองการพิมพ์, 2511), หน้า 84 - 88.

¹⁴ กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404, หน้า 299 - 301.

¹⁵ ธำรงศักดิ์ อายวัฒน์, ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ภาคต้น) (พระนคร: สำนักพิมพ์โอโยธยา, 2511), หน้า 53 - 83, 92 - 151, 161 - 194 และ 205 - 288. และ ส. พลายน้อย, พระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดา, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: รวมสาส์น, 2535), หน้า 240 - 236.

กลุ่มพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใน *ราชสกุลวงศ์* ระบุว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชธิดาที่ประสูติก่อนบรมราชาภิเษก 2 พระองค์ประสูติเมื่อบรมราชาภิเษกแล้ว 42 พระองค์ รวมทั้งสิ้น 44 พระองค์ แต่มีพระชันษา 1 ปีขึ้นไป มีจำนวน 37 พระองค์¹⁷ โดยแบ่งเป็นประสูติก่อน พ.ศ. 2430 มีจำนวน 27 พระองค์ และประสูติระหว่าง พ.ศ. 2430-2440 มีจำนวน 10 พระองค์

กลุ่มพระราชอนุชาและพระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามที่ได้กล่าวไปแล้วข้างต้นว่าราชสำนักฝ่ายในถือเป็นที่รโหฐาน เป็นเขตหวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอกโดยเฉพาะบุรุษเพศ ยกเว้นพระมหากษัตริย์ พระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์ หรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 ปี¹⁸ แต่ด้วยเหตุว่าเมื่อเวลาสิ้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังมีพระราชโอรสที่ยังทรงพระเยาว์มิได้โสกันต์เป็นจำนวนมาก ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว จึงยังมีพระราชอนุชาที่ยังมิได้โสกันต์รวมประทับอยู่ในราชสำนักฝ่ายในด้วย ดังปรากฏอยู่ใน *พระราชประวัติครุสลา* พระนิพนธ์ในสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระองค์เจ้านุชนาคมานพ) พระราชอนุชาพระองค์หนึ่ง ความว่า เมื่อเปลี่ยนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ ขณะนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีพระชันษาเพียง 8 ปี (ประสูติ พ.ศ. 2403) จึงยังต้องประทับอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน โดยเมื่อแรกประทับที่ตำหนักกรมหลวงวรเสฐสุตา (พระองค์เจ้าบุตรี) พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากเป็นพระญาติกัน ต่อมาเมื่อหายประชวรจากโรคชางขโมยแล้ว ได้กลับมาประทับที่ตำหนักของพระองค์เอง โดยอยู่ในความดูแลของท้าวทรงกันดาร (สร) ซึ่งเป็นพระอัยยิกา (ยาย) ของ

¹⁶ กรมศิลปากร, *ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม)*, พิมพ์ครั้งที่ 13 (กรุงเทพมหานคร : นัสนิสา, 2540), หน้า 6 - 57.

¹⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 58 - 77.

¹⁸ สำนักพระราชวัง, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2*, หน้า 309.

พระองค์ พระองค์ได้ประทับอยู่ในราชสำนักฝ่ายในจนกระทั่งโสกันต์ และทรงผนวชแล้วจึงออกมาประทับข้างนอก¹⁹

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ (พระองค์เจ้าดิศวรกุมาร) พระราชอนุชาอีกพระองค์หนึ่ง ก็ได้ครีเสเกล้าไว้ในพระนิพนธ์ เรื่อง *ความทรงจำ* เช่นกันว่า เมื่อยังมีได้โสกันต์ พระองค์ก็ประทับในราชสำนักฝ่ายในเช่นกัน โดยแต่เดิมประทับ ณ คำหนักที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้สร้างพระราชทานทางทิศตะวันตกใกล้ประตูนองคีลีลา ต่อมาทรงย้ายไปประทับ คำหนักโบราณ ซึ่งสร้างมาแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อยู่ทางด้านตะวันออกใกล้ประตูราชตำราญ เพราะคำหนักเดิมถูกรื้อเพื่อเอาที่สร้างคำหนักสมเด็จพระยาสุรรัตนราชประชูร จนเมื่อโสกันต์และทรงผนวชเป็นสามเณรแล้วจึงได้ออกมาประทับข้างนอก²⁰

อย่างไรก็ตาม เมื่อทำการศึกษาแล้วพบว่า หลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขึ้นครองราชย์แล้ว ยังมีพระอนุชาที่ยังทรงพระเยาว์มิได้โสกันต์ คือมีพระชนมายุระหว่าง 1-13 ปี จำนวน 28 พระองค์²¹

ส่วนพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีทั้งสิ้น 32 พระองค์ แต่ที่มีพระชนมายุ 1 ปีขึ้นไป มีจำนวน 29 พระองค์²² โดยประสูติก่อนปี พ.ศ. 2430 มี 22 พระองค์ และประสูติระหว่าง พ.ศ. 2430-2440 มีจำนวน 8 พระองค์

รวมมีพระราชอนุชาและพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่ประทับในราชสำนักฝ่ายในระยะเวลาหนึ่งก่อนจะโสกันต์และทรงผนวชจำนวน 57 พระองค์

จากการศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณของกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ที่ประทับในราชสำนักฝ่ายในพอจะประมวลได้ว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ประมาณ 158 พระองค์

¹⁹ พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พระราชประวัติครีเสเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2522), หน้า 170 -191.

²⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ* (พระนคร: ศิลปาบรรณาการ, 2514), หน้า 225 - 226 และ 287 - 289.

²¹ กรมศิลปากร, *ราชสกุลวงศ์* (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม), หน้า 37 - 57.

²² เรื่องเดียวกัน, หน้า 58 - 77.

3.1.3 กลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่น ๆ

ภายในราชสำนักฝ่ายในนั้น นอกจากจะประกอบด้วยกลุ่มพระภรรยาเจ้า พระภรรยา และพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยแล้ว ยังมีกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในที่เป็นนางสนองพระโอษฐ์ และนางข้าหลวง ซึ่งส่วนใหญ่จะได้แก่ธิดาของพวกขุนนาง หรือสตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ และกลุ่มข้าทาสบริวารของกลุ่มนางสนองพระโอษฐ์ นางข้าหลวง อยู่ภายใต้การปกครองของบรรดาเจ้านายข้างต้นอีกจำนวนมาก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับฐานะหรือพระอิสริยยศของเจ้านายแต่ละพระองค์ และตามขนาดความใหญ่เล็กของตำหนักที่ประทับ หรือเรือนที่พำนักอาศัย ประมาณว่ามี 20 - 50 คนต่อเจ้านาย 1 พระองค์

นอกจากนี้ในราชสำนักฝ่ายในยังประกอบไปด้วยกลุ่มเจ้าพนักงานทำหน้าที่เฉพาะอย่างเช่น วิเสท หรือ คนทำกับข้าว ข้าราชการใช้ในห้องเครื่อง โขลน นายประตู พวกพิณพาทย์ ช่างเย็บ ช่างซ่อม ช่างเขียน ช่างบาตร ตักน้ำ หามวอ รักษาสวน เป็นต้น อีกประมาณตำแหน่งละ 20 - 30 คน เฉพาะตำแหน่ง โขลน ซึ่งค่อนข้างมีบทบาทภารกิจมาก เมื่อพิจารณาจากจำนวนผู้พำนักอาศัยในราชสำนักฝ่ายใน แล้วประมาณว่าน่าจะมีเจ้าพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่างไม่ต่ำกว่า 100 - 150 คน^{.....}

เมื่อนำจำนวนพระภรรยาเจ้า พระภรรยา และพระบรมวงศานุวงศ์มาประมวลกับจำนวนข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่น ๆ ที่ประมาณการไว้ข้างต้น ภายได้ข้อจำกัดที่ว่า รัชกาลนี้มีระยะเวลายาวนานจำนวนผู้พำนักอาศัยย่อมจะมีการเปลี่ยนแปลงตลอดรัชกาล ดังนั้น ราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงน่าจะมีผู้พำนักอาศัยเกือบ 3,000 คน ซึ่งจำนวนผู้พำนักอาศัยเช่นนี้ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงกายภาพภายในราชสำนักฝ่ายในตามมา ดังจะได้อธิบายในลำดับต่อไป

^{.....} จำนวน โขลนนี้ ผู้วิจัยประมาณการจากการที่แต่ละประตูในเขตพระราชฐานชั้นในหรือราชสำนักฝ่ายในต้องมีโขลนอยู่เฝ้ารักษาความปลอดภัยประจำอยู่ไม่ต่ำกว่าประตูละ 2 - 4 คน [อุทุมพร, วังหลวง (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2504), หน้า 30.] ทั้ง 11 ประตู [ศ.ชนประดิษฐ, เรื่องพระราชฐาน (พระนคร : โรงพิมพ์มิ่งมงคลการพิมพ์, 2504), หน้า 30] นอกจากนี้ยังมีโขลนอีกจำนวนหนึ่งที่ทำหน้าที่ดูแลรักษาความสะอาด และความสงบเรียบร้อยภายในราชสำนักฝ่ายใน เฉพาะในการทำหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยนั้นต้องผลัดเปลี่ยนเข้าเวรยามตระเวนตามจุดต่างๆ ผลัดละ 10 คน ตลอดวัน [กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เล่มที่ 1374 มัดที่ 142/4 เรื่องพระราชบัญญัติฝ่ายใน. อ้างถึงใน จันทรรัตน์ ประวาลปัทม์, “การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6 (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 100 - 101.]

3.2 โครงสร้างเชิงกายภาพ

เพื่อช่วยเพิ่มความเข้าใจเกี่ยวกับโครงสร้างราชสำนักฝ่ายในเชิงกายภาพในสมัยนี้ ในส่วนแรก จึงเป็นการอธิบายเกี่ยวกับขอบเขตและความสำคัญของราชสำนักฝ่ายใน อันสัมพันธ์กับการจัดวางโครงสร้างเชิงกายภาพ และในส่วนหลังเป็นการศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบรมมหาราชวังเมื่อแรกสร้างมีเนื้อที่ประมาณ 132 ไร่ ต่อมาใน พ.ศ. 2352 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้โปรดเกล้าฯ ให้ขยายอาณาเขตพระบรมมหาราชวังออกไปทางด้านทิศใต้ เพื่อขยายอาณาเขตราชสำนักฝ่ายในให้กว้างขวางกว่าเดิม เพื่อให้มีพื้นที่ก่อสร้างตำหนักและเรือนต่างๆ ที่จะเพิ่มขึ้นต่อไป ซึ่งพื้นที่ที่ขยายออกไปนี้มีเนื้อที่ประมาณ 20 ไร่ 2 งาน รวมพื้นที่พระบรมมหาราชวังตั้งแต่ พ.ศ. 2352 จนถึงปัจจุบันมีเนื้อที่ทั้งสิ้น 152 ไร่ 2 งาน²³ ซึ่งพื้นที่ประมาณหนึ่งในสามของพระบรมมหาราชวังทางทิศใต้ต่อเนื่องกับพระราชฐานชั้นกลาง เป็นเขตพื้นที่ของพระราชสำนักชั้นในหรือราชสำนักฝ่ายใน²⁴ ด้านหลังและด้านข้างของราชสำนักฝ่ายในโอบล้อมไปด้วยอาคารสูง 2 ชั้น ทำหน้าที่เป็นกำแพงไปในตัว ซึ่งกำแพงดังกล่าวนี้ด้านนอกไม่มีหน้าต่างหรือช่องเปิดใดๆ ทั้งสิ้น²⁵

ราชสำนักฝ่ายในมีความสำคัญในฐานะเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ และพระภรรยาเจ้า พระภรรยา พระราชธิดา พระบรมวงศานุวงศ์ ตลอดจนข้าราชการฝ่ายในที่เป็นสตรีทั้งหมด ราชสำนักฝ่ายในถือเป็นที่รโหฐาน เป็นที่หวงห้ามสำหรับบุคคลภายนอกโดยเฉพาะบุรุษเพศ ยกเว้นพระมหากษัตริย์และพระราชโอรสที่ยังมิได้โสกันต์ หรือเด็กชายที่มีอายุไม่เกิน 10 ปี นอกจากนี้ กิจธุระจำเป็นซึ่งจะต้องขออนุญาตไปถามคำถามขึ้นตอนจึงจะเข้าไปได้²⁶ ต่างกับราชสำนักฝ่ายหน้าที่ตามปกติบุรุษสตรีเข้าออกได้ตามสิทธิของตน²⁷

²³ สำนักพระราชเลขานุการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 1 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2531), หน้า 5 - 6.

²⁴ สำนักพระราชเลขานุการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 309 และ 316.

²⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 309.

²⁶ เรื่องเดียวกัน.

²⁷ ม.ร.ว. เทวธิดา ปร. มาลากุล. ประเพณีวังเจ้า (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 1.

เนื่องจากในพระบรมมหาราชวังมีหลายประตู ประตูที่ใช้กันอยู่โดยปกติจะเปิดในเวลากลางวัน และปิดเวลากลางคืน ส่วนประตูที่ใช้เฉพาะราชการพิเศษก็จะปิดไว้ และจะเปิดเมื่อมีราชการจะต้องใช้ สำหรับประตูที่เปิดมาสู่ด้านหน้าพระบรมมหาราชวังจะเปิดเวลา 6.00 น. และปิดเวลา 22.00 น. ส่วน ประตูที่เปิดสู่ด้านหลังพระบรมมหาราชวังเปิดเวลา 6.00 น. และปิดเวลา 18.00 น. อย่างไรก็ตามการ ปิด-เปิดประตูอาจมีการเปลี่ยนแปลงกำหนดเวลาได้หากมีราชการพิเศษ²⁸

ในส่วนของประตูชั้นในนั้น การปิด-เปิดแต่ละวันจะมีการควบคุมอย่างเข้มงวดเพื่อป้องกันผู้ แปรกลปลอม โดยเมื่อประตูปิดลงแล้วเจ้าหน้าที่ฝ่ายหน้าจะต้องลงกุญแจและประทับตราที่ด้านนอก ขณะเดียวกันเจ้าหน้าที่ฝ่ายในก็จะต้องลงกุญแจและประทับตราที่ด้านในควบคู่กัน และเมื่อถึงเวลาเปิด ประตูก็จะต้องมีการไขกุญแจและตรวจตรากันอย่างเข้มงวด สำหรับกุญแจประตูชั้นในนั้นมีพระบรม วงศานุวงศ์หรือเจ้าหน้าที่ชั้นผู้ใหญ่ที่ได้รับมอบหมายเป็นผู้ดูแลรักษา²⁹

อนึ่ง แม้ในเวลากลางคืนประตูจะปิดลงแล้ว แต่หากว่ามีราชการสำคัญต้องประสานงานกัน ระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายในก็จะติดต่อกันโดยผ่าน ประตูข้างหน้า ฉะนั้น ที่ประตูสนามราชกิจจึงมี เจ้าหน้าที่ผลัดเปลี่ยนอยู่เวรตลอดคืน ทั้งด้านหน้าฝ่ายนอกและด้านฝ่ายใน เพื่อความรวดเร็วในการ ปฏิบัติราชการ³⁰

ตามที่ได้กล่าวไปข้างแล้วว่า หากมีกิจธุระจำเป็นผู้ชายอาจเข้ามาในเขตพระราชฐานชั้นในได้ อย่างไรก็ดีตามจะต้องมีการขออนุญาตตามลำดับขั้นตอน ในการเข้ามาทำกิจธุระหรือทำราชการอันได้รับมอบ หมายนั้น ผู้ชายจะอยู่และเดินคนเดียวไม่ได้ จะต้องมีการควบคุม และมีพยานรู้เห็นความเคลื่อนไหว ตลอดเวลาจนกว่าจะออกไป ถ้ามีเหตุจำเป็นจะต้องค้างคืนภายในพระราชฐานชั้นในจะนอนกางมุ้งไม่ ได้ และเมื่อจะออกไปจากเขตพระราชฐานชั้นใน ก็จะต้องออกทางเดียวกับประตูที่เข้ามา³¹

เกี่ยวกับการใช้ประตูเข้า-ออกนี้ เจ้าหน้าที่ฝ่ายในเชื่อว่ามิเทพยคารักษา³² และถือธรรมเนียม อย่างเคร่งครัดว่า ห้ามมิให้ผู้ใดเหยียบบรณิประตูโดยเด็ดขาด เมื่อจะเข้า-ออกผ่านประตูให้ใช้วิธีก้าวให้

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 4-5.

³⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 5-6.

³¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 2.

³² สำนักเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 313.

พัน หากมีการละเมิดจะถูกเจ้าหน้าที่ผู้รักษาประตูคือ โขลนคำหนิหรืออาจจะถูกตั้งให้กราบพระณีประค
เพื่อเป็นการขมาโทษ ด้วยธรรมเนียมดังกล่าวนี้ที่ประตูทุกแห่งจึงมีการสม โภชเป็นการภายในทุกปี³³

จากการศึกษาข้างต้นจะเห็นได้ว่า ลักษณะทางกายภาพของราชสำนักชั้นในที่มีกำแพงทึบล้อม
รอบ และมีระเบียบที่เคร่งครัดในการเข้า-ออก ได้ตอกย้ำถึงความเป็นเขตหวงห้าม และเป็นเขตที่มีการ
บริหารจัดการภายในอย่างเป็นเอกเทศ

เนื่องจากโครงสร้างราชสำนักฝ่ายในเชิงกายภาพช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวมีการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพเป็นอันมาก ก่อนจะทำการศึกษาวิเคราะห์การเปลี่ยนแปลงนั้น
จะขออธิบายโครงสร้างเชิงกายภาพของราชสำนักฝ่ายในเฉพาะลักษณะเด่นๆ ของการก่อสร้างที่พำนัก
อาศัยก่อนรัชกาลนี้ไว้ด้วยเป็นสังเขป เพื่อให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพในส่วนของที่พำนัก
อาศัยในสมัยนี้ชัดเจนขึ้น ซึ่งการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพในแง่ขนาดและรูปแบบความทันสมัยของที่
พำนักอาศัยนี้ มีความสัมพันธ์กับฐานะของผู้พำนักอาศัยในราชสำนักฝ่ายใน ดังจะได้ศึกษาต่อไป

สำหรับราชสำนักฝ่ายในแต่เดิมนั้น จากผลการศึกษาวิจัยรูปแบบสถาปัตยกรรมพระบรม
มหาราชวัง โดยนักวิชาการภายใต้การดำเนินงานของสำนักราชเลขาธิการ สันนิษฐานว่าพระบาทสมเด็จพระ
พุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช คงจะไปรุดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายใน
พระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระพี่นางเธอ 2 พระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรม
พระยาเทพสุทวารดี และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตรีศุวารักษ์ ที่เสด็จเข้ามาช่วยราชการใน
พระบรมมหาราชวัง และเป็นที่ประทับพระราชธิดา ตลอดจนสร้างเรือนต่างๆ เป็นที่พำนักของ
พระภรรยา รวมไปถึงพนักงานและข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ ตามแบบของพระบรมมหาราชวังครั้ง
อยุธยา

ลักษณะโครงสร้างของตำหนักที่ประทับและเรือนที่อยู่ดังกล่าว สันนิษฐานว่าเป็นแบบ
เรือนไทยหลายหลังประกอบกันเรียกว่า เรือนหมู่ มีโครงสร้างไม้ ยกพื้นสูง อันเป็นลักษณะโครงสร้าง
ของเรือนไทยภาคกลาง ซึ่งสืบเนื่องรูปแบบมาจากสมัยอยุธยาและธนบุรี และคงจะมีหลายหมู่ ขนาด
ต่างๆ กัน ทั้งนี้สันนิษฐานจากโครงสร้างของตำหนักต่างๆ ที่ยังมีมาจนถึงปัจจุบัน ซึ่งได้มีการรื้อ
ยกถวายเป็นวัดต่างๆ ในกรุงเทพมหานคร เช่น ตำหนักเขียว ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
กรมพระยาเทพสุทวารดี ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้รื้อไปปลูกเป็น

³³ ม.ร.ว. เทวธิดา ปร. มาลากุล, ประเพณีวังเจ้า, หน้า 7.

กฤษณ์ที่วัดอมรินทราราม ซึ่งสมเด็จพระบรมเจ้าวงศ์เธอพระองค์นั้นเคยทรงทำนุบำรุงมาแต่เดิม หรือ
ตำหนักแดง ที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระศรีสตุคารักษ์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานไปสร้างไว้ที่วัดรัชฎาธิฐาน ริมคลองบางพรหม ธนบุรี ซึ่งเป็นวัดที่
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นี้ได้ทรงทำนุบำรุงมาแต่เดิม เป็นต้น

ต่อมาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตำหนักที่ประทับเรือนที่อยู่เหล่านี้ คงจะ
เสื่อมโทรมตามสภาพการใช้งานและวัสดุก่อสร้าง ประกอบกับมีผู้ทำนุบำรุงในราชสำนักฝ่ายในเพิ่ม
ขึ้นจากเดิม จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักที่ประทับและเรือนที่อยู่เพิ่มเติมเป็นอันมากและได้ทำการ
บูรณะซ่อมแซมในส่วนที่ชำรุดทรุดโทรม อนึ่ง ในการเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมดังกล่าวเป็นการเปลี่ยน
แปลง เฉพาะด้านวัสดุก่อสร้าง จากไม้มาเป็นการก่ออิฐฉาบปูน ส่วนรูปแบบยังคงเป็นแบบเรือนหมู่
ดังเช่นสมัยแรก

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเพียงแต่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักและ
เรือนที่อยู่เพิ่มเติม โดยยังคงรูปแบบเรือนหมู่คล้ายกับสมัยก่อน แต่ลักษณะแนวการวางอาคารจะวางใน
แนวตะวันออก-ตะวันตก มีการยกพื้นชั้นล่างของตำหนักสูงกว่าสมัยที่ผ่านมา ทำให้มีเนื้อที่ใช้สอยเพิ่ม
ขึ้น

ล่วงมาถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รูปแบบโครงสร้างของตำหนักที่
ประทับและเรือนที่อยู่มักเป็นหลังเดี่ยวโคกๆ ไม่มีลักษณะเป็นเรือนหมู่อีกต่อไป อาคารเหล่านี้มีความ
สูงตั้งแต่ 2-4 ชั้น รูปแบบการก่อสร้างรับอิทธิพลจากตะวันตกโดยตรง เช่นมีการใช้ผนังก่ออิฐฉาบปูน
และตกแต่งให้มีลักษณะคล้ายการก่อด้วยหินก้อนใหญ่ หน้าต่างจะเป็นบานไม้บัง บานเกล็ดไม้บัง
ส่วนที่เป็นช่องแสงมักจะทำเป็นรูปโค้งหรือตัดตรง หลังคาเป็นหลังคาจั่วทรงสูง มุงด้วยกระเบื้องแบบ
จีน ซึ่งเป็นวัสดุที่นิยมใช้กันมากตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในส่วนการทาสี
นั้น นิยมทาสีอาคารเหล่านี้ด้วยสีชมพูเป็นหลัก ทั้งนี้อาจเพื่อให้ตรงกับวันพระราชสมภพ ซึ่งเป็นวัน
อังคาร

ลักษณะโดดเด่นที่น่าสนใจของรูปแบบโครงสร้างในรัชกาลนี้ คือ มีการนำเอาบันไดมาใช้ภายใน
ในตำหนัก ซึ่งเป็นการเปลี่ยนคติความเชื่อที่มีมาแต่เดิมที่ถือว่าการมีบันไดขึ้นลงภายในเป็นอัปมงคล
การมีบันไดในลักษณะดังกล่าวมักมี 2 แห่ง คือ บันไดใหญ่ เป็นทางเสด็จพระราชดำเนินและทาง
สำหรับผู้มาเฝ้าแทน อีกแห่งหนึ่งเป็นบันไดเวียน เป็นทางสำหรับข้าหลวงใช้ขึ้นลง

นอกจากนี้ ตำหนักขนาดกลางบางหลังมีการประดับชายคาและส่วนประณีตสถาปัตยกรรม
เช่น เกลี้ยง ลูกกรงกระเบื้อง ฝ้ายไม้ฉลุลาย ตำหนักหลายหลังมักจะมีส่วนที่เรียกว่า คาค่า สำหรับ

ประทับรับลม ทั้งนี้เนื่องด้วยภายในราชสำนักฝ่ายในสมัยนั้นมีความแออัด มีลักษณะประชิดติดกัน จำเป็นต้องมีที่รับลมเป็นการส่วนพระองค์

ตำหนักต่างๆ เหล่านี้ แม้จะเป็นตำหนักหลังเดียวโดดๆ แต่ก็มักจะสร้างให้ห้องต่างๆ หันเข้าสู่ลานกลาง ซึ่งเป็นช่องให้แสงสว่างเข้าสู่ภายในตำหนัก บางส่วนก็ยกส่วนกลางของตำหนักขึ้นให้สูงกว่าส่วนอื่นเจาะเป็นช่องให้แสงสว่างภายในตำหนัก นอกจากนั้นในบริเวณนี้ก็จะตกแต่งฝาผนังด้วยไม้จำหลักลายที่งดงาม

ตำหนักที่มีความสูงสามชั้นขึ้นไป ชั้นล่างมักเป็นที่อยู่ของข้าหลวง ชั้นที่สองเป็นห้องรับแขกสำหรับผู้มาเฝ้าแทน ส่วนชั้นสามหรือชั้นสี่จะเป็นห้องบรรทมและที่ประทับ ส่วนตำหนักที่มีความสูงสองชั้น ชั้นล่างเป็นที่อยู่ของข้าหลวง ชั้นที่สองจะเป็นที่บรรทมและที่ประทับ

นอกจากนั้นเกือบทุกตำหนักมักมีการกันห้องด้วยค้ำสูงเกือบถึงเพดาน ซึ่งเป็นเครื่องเรือนที่สะท้อนให้เห็นถึงอิทธิพลของตะวันตกแทบทั้งสิ้น³⁴

จากข้อมูลข้างต้นจะเห็นได้ว่าโครงสร้างของราชสำนักฝ่ายในเชิงกายภาพ โดยเฉพาะการสร้างตำหนัก ที่พำนักอาศัยในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม ทั้งในแง่ขนาดและรูปแบบ ฉะนั้นเพื่อแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพของราชสำนักฝ่ายในดังกล่าวชัดเจนยิ่งขึ้น ในลำดับต่อไปจึงเป็นการศึกษารายละเอียดในส่วนที่ประทับของพระมหากษัตริย์ ตำหนักที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนพำนักของพระภรรยาที่พำนักของข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ ตลอดจนสิ่งก่อสร้างอื่นๆ เพิ่มเติมดังนี้

³⁴ สำนักพระราชวัง, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 314 – 315 และ 318 –

3.2.1 ที่ประทับของพระมหากษัตริย์ (ดูแผนภาพที่ 1 หน้า 47 ประกอบ)

สำหรับที่ประทับของพระมหากษัตริย์นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทขึ้นใหม่ในระหว่างปี พ.ศ. 2413-2418 เพื่อใช้เป็นที่ประทับประจำรัชกาล พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทที่สร้างขึ้นในรัชกาลนี้ มีลักษณะรูปแบบผสมผสานระหว่างสถาปัตยกรรมไทยกับยุโรปซึ่งต่างกับการก่อสร้างพระที่นั่งองค์อื่นๆ ในรัชกาลที่ผ่านมา พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทประกอบด้วยห้องต่างๆ ล้วนแต่เป็นที่รโหฐานสำหรับพระมหากษัตริย์ที่สำคัญ³⁵ ได้แก่

พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ พระที่นั่งองค์นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นตรงบริเวณสถานที่ที่เคยเป็นพระตำหนักเดิมอันเสด็จสู่พระราชสมภพ จึงพระราชทานนามให้ตรงกับความหมาย และเมื่อครั้งสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากรมพระองค์เจ้าฟ้าอภัยชนม พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงได้รับความเศร้าโศกสะเทือนพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง เมื่อเสด็จพระราชดำเนินส่งพระศพสมเด็จพระนางเจ้าและสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเสร็จแล้วก็ทรงพระประชวร และเสด็จเข้าบรรทมอยู่ ณ พระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติอันเรียกกันว่า **ห้องทอง** นี้ มิได้เสด็จเข้าพระที่บนพระที่นั่งอมรินทรมณีนานเหมือนเช่นเวลาปกติ

พระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬาร เป็นพระราชมณเฑียรที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สร้างขึ้นทางทิศใต้ของพระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์และพระที่นั่งสมมติเทวราชอุปบัติ พระเฉลียงด้านหน้าต่อเนื่องจากท้องพระโรงหลังของพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เป็นพระที่นั่งแบบตึกก่ออิฐสองชั้น ชั้นล่างเป็นที่สำหรับเข้าทูลละอองธุลีพระบาท มิได้ใช้เป็นที่ประทับชั้นบนซึ่งเป็นที่ประทับนั้นมีห้อง 3 ห้องคือ

ห้องกลาง เป็นห้องใหญ่ เรียกกันว่า **ห้องเหลือง** เคยใช้เป็นที่รับรองแขกเมืองผู้มีเกียรติมาก่อน นอกจากรับแขกเมืองแล้ว ยังได้ทรงใช้เป็นที่ประกอบพระราชพิธีหรืองานพระราชกุศลภายในอีกด้วย

³⁵ ศ. ธนประดิษฐ์, เรื่องพระราชฐาน (พระนคร: โรงพิมพ์มณฑลการพิมพ์, 2504), หน้า 26 - 29. อุทุมพร. วังหลวง, หน้า 34 - 66. นางอมรรุณารักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2530), หน้า 191 - 192. และ พระราชประวัติสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบติ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ (พระนคร: โรงพิมพ์พระจันทร์, 2499), หน้าแผนผัง.

ห้องริมด้านตะวันออก เรียกว่า ห้องนำเงิน เป็นห้องที่ทรงพระตำราญภายในร่วมกับสมเด็จพระอัครมเหสีและเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ที่ใกล้ชิด เคยเป็นที่ประดิษฐานเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เครื่องราชสิราภรณ์ พระมาลา เครื่องราชูปโภค พระแสง และสิ่งของอันมีค่าอื่นๆ อีกทั้งเป็นที่ที่เคยโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระอัครมเหสีทรงใช้รับแขกผู้มีเกียรติในบางโอกาส

ห้องริมด้านตะวันตก เรียกกันเป็นการภายในว่า ห้องเขียว เป็นห้องทรงพระตำราญและทรงใช้ในโอกาสต่างๆ เป็นการส่วนพระองค์ตามพระราชอัธยาศัย

ทั้งห้องเหลือง ห้องนำเงิน และห้องเขียว ทั้งสามแห่งนี้ เป็นที่สำหรับเสด็จออกให้ฝ่ายในฝ่ายขณะทรงพักผ่อนเป็นการภายใน การเฝ้าที่สุดแต่จะโปรดเกล้าฯ ให้ผู้ใดมีตำแหน่งเฝ้าที่ใด กล่าวกันว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงกำหนดไว้เป็นส่วนตัดตามลำดับเกียรติยศและอาวุโสเป็นคັນว่า พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในถ้าจะขึ้นมาเฝ้า ก็มักจะมาคอยรวมกันเฝ้าที่ห้องนำเงินในเวลาปกติ ถ้าพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่เป็นชั้นผู้ใหญ่ก็มักจะคอยเฝ้าที่ห้องเหลือง ถ้ารุ่นเล็กก็เฝ้าที่ห้องเขียว

พระที่นั่งอมรินทรมณีนี สร้างต่อจากพระเฉลียงด้านพระที่นั่งบรมราชสถิตยมโหฬารทางทิศใต้ เป็นพระวิมานสำหรับเข้าที่พระบรรทมของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะซึ่งเรียกกันเป็นการภายในว่า ไนที อันเป็นคำสมมติที่สั้นที่สุดและรู้กันทั่วไป

พระที่นั่งสุทธารศรีอิทธิรมย์ สร้างอยู่ทางด้านตะวันออกของพระที่นั่งอมรินทรมณีนี มีพระเฉลียงต่อเนื่องถึงกันทางด้านห้องนำเงิน เป็นห้องประทับของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้เคยใช้เป็นห้องพระบรรทม ตั้งแต่เมื่อครั้งที่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเจ้า พระวรราชเทวีและถ้าเสด็จประทับที่พระที่นั่งสุทธารศรีอิทธิรมย์นี้ ก็จะทรงใช้ห้องนำเงินเป็นห้องทรงพระตำราญในระหว่างพระราชโอรส-ธิดา และเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในที่ใกล้ชิด บางโอกาสก็โปรดเกล้าฯ ให้ผู้มีเกียรติเข้าเฝ้าเป็นการส่วนพระองค์ ณ ห้องนำเงินนั้นด้วย

พระที่นั่งองค์ต่างๆ ในพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทดังกล่าวนี้ มีความสำคัญยิ่งต่อผู้พำนักอาศัยฝ่ายใน เนื่องจากเป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ด้วยเหตุว่าพระที่นั่งองค์ต่างๆ มีนามยาวยากแก่การจดจำ จึงเรียกขานกันอย่างไม่เป็นทางการว่า ที่บน ดังปรากฏในจดหมายรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ว่าทรงเรียกที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ที่บน หรือ บน

จะเห็นได้ว่า ที่บนนี้ไม่เพียงแต่เป็นที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประมุขของประเทศเท่านั้น หากยังเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรม

ราชินีนาถ องค์ประมุขของฝ่ายใน ตั้งแต่เมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวีด้วย ดังจะได้กล่าวต่อไป

แต่เดิมนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักแห่งหนึ่งหลัง พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระราชทานเป็นที่ประทับร่วมกันของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งร่วมพระชนนีกัน ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สิ้นพระชนม์ลง โดยอุบัติเหตุ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งขณะนั้นยังดำรงพระอิสริยยศ พระนางเธอเสาวภาผ่องศรี³⁶ มักเสด็จขึ้นมาประทับกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอยู่เนืองๆ เนื่องจากขณะนั้นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีกำลังทรงพระครรภ์ เพื่อจะได้ไม่ต้องเสด็จไปมาบ่อยๆ ให้ลำบากพระวรกาย จึงทรงขึ้นมาประทับกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการชั่วคราว

หลังจากที่ประสูติแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น *พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี* และเพื่อให้พระนางได้มีที่ประทับใกล้ชิดกับพระองค์สมพระราชประสงค์ จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งเพิ่มเติมขึ้นอีกองค์หนึ่งติดต่อกับกลุ่มพระราชมณเฑียรที่เพิ่งสร้างใหม่ทางมุมตะวันตกเฉียงหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท พระราชทานนามว่า *พระที่นั่งสุทไธสวรรย์* แล้วพระราชทานให้พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เป็นที่ประทับส่วนพระองค์โดยสิทธิอิสระ

³⁶ กรมศิลปากร, *สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2521), หน้า 159. ในส่วนที่อธิบายถึงความรู้เรื่องพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในที่ได้รับสถาปนาพระอิสริยยศ “สมเด็จพระ” ในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้กล่าวถึงการสถาปนาพระอิสริยยศสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า ก่อนจะได้รับสถาปนาเป็นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี ทรงได้รับการสถาปนาพระอิสริยยศเป็น พระนางเธอเสาวภาผ่องศรี

3.2.2 ที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และเรือนพักของพระภรรยา (คูแผนภาพที่ 2 หน้า 51 ประกอบ)

ตำแหน่งที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี แต่เดิมตำแหน่งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นในช่วงต้นรัชกาล พระราชทานเป็นที่ประทับร่วมกันของสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี และสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ซึ่งร่วมพระชนม์เดียวกัน ภายหลังเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวี สิ้นพระชนม์ลง สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้เสด็จขึ้นไปประทับยังพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ในหมู่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ตำแหน่งนี้จึงเป็นที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี แต่พระองค์เดียว ร่วมกับพระราชโอรส พระราชธิดา สำหรับรูปแบบโครงสร้างของตำแหน่งนี้ จากผลการศึกษาวิจัยโดยนักวิชาการ ภายใต้การดำเนินการของสำนักราชเลขาธิการ พบว่า แม้จะมีรูปแบบโครงสร้างแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกสูงสามชั้น แต่ลักษณะทางขึ้นตำแหน่งนี้ยังคงถือคติโบราณที่จะไม่ขึ้นจากชั้นใต้ดินที่ถือว่าเป็นอัปมงคล³⁷

ตำแหน่งที่ประทับของพระนางเจ้าสุชมลมารศรี พระราชเทวี ตำแหน่งที่ประทับของพระนางเจ้าสุชมลมารศรี พระราชเทวี ตั้งอยู่หลังพระที่นั่งจักรี ตรงกับประตูสนามราชกิจ ที่บริเวณนี้เคยเป็นที่ตั้งของตำแหน่งที่ประทับของสมเด็จพระศรีสุริเยนทรา พระบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นตำแหน่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชทานพระนางเจ้าสุชมลมารศรี พระราชเทวี ในปี พ.ศ. 2447³⁸

สำหรับรูปแบบโครงสร้างตำแหน่งนี้ ตามผลการศึกษาวิจัยของนักวิชาการภายใต้การดำเนินการของสำนักราชเลขาธิการ พบว่าเป็นตำแหน่งก่ออิฐฉาบปูนมีโครงสร้างเป็นไม้ทั้งหลังสูงสองชั้นลักษณะของตำแหน่งเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกคล้ายกับอาคารในประเทศอิตาลีตอนใต้³⁹

อนึ่ง นอกจากพระนางเจ้าสุชมลมารศรี พระราชเทวีจะประทับ ณ ตำแหน่งนี้ร่วมกับพระราชธิดาแล้ว ยังมีพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ พระขนิษฐาร่วมพระชนนีประทับอยู่ด้วย ซึ่งพระองค์เจ้า

³⁷ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 347.

³⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 355.

³⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 357.

นภาพรประภาณี มีตำแหน่งเป็น เสด็จอธิบดี ผู้บริหารราชการราชสำนักฝ่ายใน ที่มีบทบาทสำคัญยิ่ง ผู้หนึ่งคงจะได้กล่าวถึงในบทต่อไป

ดังนั้น ในการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างตำหนักใหม่พระราชทาน และกำหนดวางตำแหน่งตำหนักหลังนี้ไว้ใกล้ที่ประทับ คือ พระที่นั่งจักรี (คูแผนผังประกอบ) จึงเป็นไปได้ว่า นอกจากพระภรรยาเจ้า และพระราชธิดา ที่ประทับ ณ ตำหนักนี้เป็นที่โปรดปรานแล้ว ยังเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะให้เกิดความคล่องตัวในการเข้ามาทำหน้าที่ราชการส่วนพระองค์ของพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี และพระราชธิดา ตลอดจนเพื่อให้การบริหารราชการต่างๆ ภายในราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งอยู่ในหน้าที่รับผิดชอบของพระองค์เจ้านภาพรประภาเป็นไปได้โดยรวดเร็ว ทั้งนี้เนื่องจากสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ องค์ประมุขของฝ่ายในก็ประทับอยู่บนพระที่นั่งจักรีด้วย ดัง ได้กล่าวแล้วข้างต้น

พระตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ตำหนักหลังนี้ตั้งอยู่ริมถนนจากประตูสำราญราช ใกล้กับตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสถรรฐสุดา

สำหรับตำหนักที่ประทับของพระราชชายา เจ้าดารารัศมีนั้น จากผลการศึกษานักวิชาการพบว่า เป็นตำหนักขนาดใหญ่ สร้างขึ้นเต็มพื้นที่ มีผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐฉาบปูนสามชั้น ทาสีชมพูสลับเขียว ลักษณะสถาปัตยกรรมทั่วไปเป็นแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก⁴⁰

การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชานุญาตโปรดเกล้าฯ ให้มีการสร้างตำหนักหลังนี้พระราชทานแก่พระราชชายา เจ้าดารารัศมี โดยเป็นตำหนักที่มีลักษณะค่อนข้างใหญ่ เมื่อพิจารณาจากพื้นที่อันคับแคบของราชสำนักฝ่ายใน เป็นไปได้ว่ามีพระราชประสงค์แสดงให้ทุกฝ่ายประจักษ์ใจในการยอมรับฐานะความสำคัญของพระราชชายา เจ้าดารารัศมี ขณะเดียวกันการที่พระเจ้านครเชียงใหม่ เสนอเป็นผู้ออกค่าใช้จ่ายในการก่อสร้างตำหนักหลังนี้ เป็นไปได้ว่า พระองค์มีพระราชประสงค์จะให้ทุกฝ่ายยอมรับสถานะความสำคัญของนครเชียงใหม่ผ่านทางความยิ่งใหญ่ของตำหนักของพระธิดา ตลอดจนเพื่อสร้างการยอมรับสถานะความสำคัญของพระธิดาในราชสำนักฝ่ายในด้วย

ตำหนักของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดาร์ตนราชประยูร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สร้างตำหนักพระราชทานเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรม

⁴⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 539.

วงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีตนราชประยูร หรือที่เรียกกันว่า ทูลกระหม่อมแก้ว โดยโปรดเกล้าฯ ให้รื้อตำหนักแดง ซึ่งเคยเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระศรีสุดารักษ์ พระเจ้าพี่นางเธอ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช และเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอัสสุรสุดาเทพ พระราชธิดาองค์โปรดในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งเป็นที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เมื่อยังทรงพระเยาว์กับพระมารดา คือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม ซึ่งการรื้อตำหนักเพื่อใช้ที่สร้างตำหนักพระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีตนราชประยูรนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพเมื่อครั้งทรงพระเยาว์มิได้เสกกันค้ำต้องย้ายไปประทับตำหนักใหม่บริเวณด้านตะวันออกใกล้ประตูสำราญราช⁴¹

ตำหนักซึ่งสร้างขึ้นใหม่พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีตนราชประยูรนี้ มีลักษณะเป็นตำหนักหมู่ใหญ่ ประกอบด้วยตำหนักที่ประทับสองหลังเชื่อมต่อกัน หลังหนึ่งสูงสองชั้น อีกหลังสูงสามชั้น มีเรือนข้าหลวง และห้องเครื่องอยู่โดยรอบ มีทางเข้าอยู่ทางด้านทิศเหนือ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีตนราชประยูร ได้ประทับที่ตำหนักนี้จนถึงสวรรคต⁴² ใน พ.ศ. 2439 ต่อมาใน พ.ศ. 2452 ได้มีการสำรวจสภาพของตำหนักนี้ พบว่า ตำหนักบางหลังและเรือนข้าหลวงอยู่ในสภาพทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้รื้อตำหนักหลังที่สูงสองชั้น และเรือนข้าหลวงริมประตูทางเข้าด้านทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันออกลง คงเหลือแต่ตำหนักที่สูงสามชั้น และเรือนข้าหลวงด้านทิศตะวันตก ทั้งนี้เพื่อประหยัดค่าใช้จ่ายในการซ่อมแซมบำรุงรักษา⁴³

สำหรับตึกสามชั้นที่ไม่ได้มีการรื้อถอนนั้น เป็นตำหนักก่ออิฐฉาบปูน รูปแบบโครงสร้างเป็นแบบตะวันตกชัดเจน ตัวตำหนักทอดยาวไปทางทิศตะวันออก-ตะวันตก ในส่วนชั้นที่หนึ่งเนื่องจากไม่ค่อยมีการตกแต่งองค์ประกอบสถาปัตยกรรม สันนิษฐานว่าคงเป็นที่อยู่ของข้าหลวง ส่วนชั้นที่สอง

⁴¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ, หน้า 226.

⁴² คำนวณได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยกย่องเทิดทูนสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีตนราชประยูรให้ดำรงพระอิสริยยศสูงเสมอสมเด็จพระบรมราชชนนี จึงโปรดให้เรียกการสิ้นพระชนม์ว่า เสด็จสวรรคต. ดูใน ตำนักราชเลขานุการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 403. และ ตำนักราชเลขานุการ, เถลิงพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2541), หน้า 119 - 120.

⁴³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ว.31/4 ตรวจสอบสถานที่ต่างๆ ในพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวร (12 เม.ย. 128 - 1 พ.ย. 128).

และชั้นที่สามมีการตกแต่งทั้งผนัง เพดาน พระทวาร และพระบัญชร มีการใช้อัฒจันทร์ขนาดใหญ่จึงสันนิษฐานว่าคงเป็นที่ประทับ⁴⁴ อนึ่ง น่าสังเกตว่าได้มีการกำหนดตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุดาร์ตพระราชบุตร โกลัที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะทรงเป็นที่เคารพเทิดทูนของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก ซึ่งตามพระราชประวัติปรากฏว่าทรงได้รับการทำนุบำรุงโดยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสุดาร์ตพระราชบุตรมาตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์

ตำหนักพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้าอติสยศูริยาภา และเจ้าจอมมารดาอ่อน ตำหนักหลังนี้เป็นตำหนักที่ต่อเนื่องกับเรือนของเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน ซึ่งร่วมบิดามารดาเดียวกับเจ้าจอมมารดาอ่อน โดยมีสะพานไม้เชื่อมถึงกัน ลักษณะเป็นตำหนักรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า ก่ออิฐฉาบปูน สูงสามชั้น ทาสีชมพูแก่ มีทางเข้าอยู่ตรงกลางตำหนัก ทางด้านทิศตะวันตก ทำเป็นซุ้มประตู รูปแบบเป็นแบบตะวันตกอย่างชัดเจน ลักษณะของตำหนักเป็นสถาปัตยกรรมแบบตะวันตกคล้ายกับอาคารในประเทศอิตาลีตอนใต้ หลังคาทรงปั้นหยา ฝาผนังด้านนอกปั้นปูนเป็นลวดบัวแบบตะวันตก มีพระเกตตรงกันทั้งสามชั้น บานพระเกตเป็นบานเกล็ดไม้ ภายในตำหนักที่โถงทางเข้ามีบันไดทอดเดี่ยวขนาดใหญ่ ตั้งอยู่ตรงประตูทางเข้า จากโถงทางเข้าแยกเป็นกลุ่มห้องทั้งซ้ายและขวา มีประตูเปิดถึงกันโดยตลอด มีบันไดเวียนทำด้วยไม้เป็นบันไดรองทั้งสองปีกของอาคาร ที่ห้องโถงกลางมีสะพานทางเดินเชื่อมต่อกับเรือนเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื่อน ส่วนชั้นบนมีการจัดแผนผังคล้ายกับชั้นล่าง แต่จัดเป็นห้องใหญ่กว่าโดยกันฝาห้องน้อยลง⁴⁵

น่าสังเกตว่า ตำหนักหลังนี้มีลักษณะค่อนข้างใหญ่และตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเขตพระราชสำนักฝ่ายใน โกลักับตำหนักของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ทั้งนี้ นอกจากเป็นเพราะเจ้าจอมมารดาอ่อน เป็นพระภรรยาซึ่งเป็นที่โปรดปรานผู้หนึ่ง ดังได้ทรงยกย่องให้เป็นพระสนมเอกแล้ว ยังเป็นไปได้ว่า มีพระราชประสงค์จะให้พระเจ้าลูกเธอทั้งสองพระองค์มีที่ประทับที่สง่าสมพระเกียรติ รวมทั้งอาจมีพระราชประสงค์แสดงให้เป็นที่ประจักษ์ว่าทรงให้เกียรติแก่ตระกูลขุนนาง ซึ่งเป็นตระกูลที่มีบทบาทสำคัญทางการเมืองในเวลานั้น ผ่านทางความโอ้อวดงามของตำหนักที่ประทับของพระเจ้าลูกเธอ และพระภรรยาที่มาจากตระกูลขุนนาง อันอาจส่งผลต่อความจงรักภักดีของข้าราชการบริพารอื่นๆ ที่มาจากตระกูลนี้ต่อไป

⁴⁴ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 351 - 352.

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 368.

เรือนที่พักของเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื้อน เรือนที่พักหลังนี้เป็นเรือนต่อเนื่องกับคาน้ำของ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้าอดิษย์สุริยาภา และเจ้าจอมมารดาอ่อน พระสนมเอก ซึ่งเป็น พื้น้องร่วมบิดามารดากับพระภรรยากลุ่มนี้

เรือนที่พักหลังนี้ เป็นเรือนรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีโครงสร้างเป็นไม้ ก่ออิฐฉาบปูน ภายนอก อาคารทาสีเหลือง ภายในอาคารทาสีชมพู ด้านหลังมีอาคารชั้นเดียวเป็นเรือนครัวลักษณะอาคารเป็น อาคารรูปแบบตะวันตก มีทางเข้าใหญ่อยู่ทางด้านทิศเหนือทำเป็นรูปโค้งครึ่งวงกลม ด้านหน้าของ เรือนด้านทิศนี้ ทั้งชั้นสองและชั้นสามทำเป็นเฉลียง ส่วนชั้นล่างทำเป็นห้อง มีหน้าต่างตรงกันทุกชั้น ที่ ชั้นบนสุดเป็นพื้นคาค้ำ มีลูกกรงแบบลูกมะหวดโดยรอบสามด้าน

ภายในเรือน ชั้นล่างเป็นที่อยู่ของคนรับใช้ และมีบันไดไม้ขนาดใหญ่เป็นทางขึ้นสำคัญ ยังมี บันไดรองอยู่ด้านหลัง ชั้นที่สองเป็นที่อยู่และรับแขก ซึ่งมีการตกแต่งเป็นพิเศษ ที่ชั้นนี้มีห้องน้ำปูด้วย หินอ่อนพื้นไม้ มีสุขภัณฑ์ เช่น อ่างน้ำขนาดใหญ่ มีการเดินท่อน้ำเรียบร้อย แสดงถึงพัฒนาการการ ประปาในพระบรมมหาราชวัง สำหรับบานประตูหน้าต่างห้องน้ำ มีการใช้กลอนยาวตลอดบาน มีลูก บิดแบบมือหมุน ซึ่งเป็นวัสดุสมัยใหม่ในยุคนั้น ชั้นที่สามมีการจัดแบ่งเป็นห้องต่างๆ เหมือนกับชั้นที่ สอง แต่ตกแต่งน้อยกว่าที่ชั้นนี้ มีทางเชื่อมกับคาน้ำของพระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ พระองค์เจ้า อดิษย์สุริยาภา และเจ้าจอมมารดาอ่อน ชั้นที่สี่มีการจัดแบ่งห้องต่างๆ เหมือนกับชั้นที่สาม แตกต่างกัน ที่ห้องบันไดเป็นลูกกรงไม้โดยรอบ ภายในห้องต่างๆ ทาสีชมพู ทางเดินทาสีฟ้า ไม่มีการตกแต่งภายใน ห้องที่ผนังและหน้าต่าง มีแต่เพดานที่มีฉลุลายประดับรอบจุดที่ติดตั้งดวงโคม ซึ่งเป็นแบบเดียวกับชั้น ที่สามที่เฉลียงด้านหน้าเป็นคาค้ำ ไม่มีหลังคา ปูด้วยพื้นหินอ่อน⁴⁶

จากขนาดและลักษณะการก่อสร้างของเรือนที่พักของพระภรรยากลุ่มนี้ จะเห็นถึงความโอ้อ่า และทันสมัยอย่างยิ่ง ทั้งนี้ น่าจะเป็นเพราะเรือนที่พักหลังนี้เป็นที่พำนักรวมกันของพระภรรยาหลายคน และเป็น邸ไปรคมากกลุ่มหนึ่ง นอกจากนี้ยังอาจเป็นเพราะมีพระราชประสงค์ยกย่องให้เกียรติ พระภรรยาที่มาจากตระกูลขุนนาง ซึ่งเป็นตระกูลขุนนางสำคัญผ่านทางความ โอ้อ่าทันสมัยของเรือน ที่พักเพื่อสร้างความจงรักภักดีในหมู่ข้าราชการที่มาจากตระกูลขุนนางอื่นๆ

อนึ่ง จากการศึกษาวิเคราะห์ถึงโครงสร้างเชิงกายภาพ คาน้ำที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยาบางส่วน จะเห็นได้ว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระ

⁴⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 371.

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการรื้อถอน ปรับเปลี่ยน แก้ไข และต่อเติม ต่างไปจากสมัยก่อน โดยส่วนใหญ่ โครงสร้างของตำหนักที่ประทับและเรือนที่พักจะมีลักษณะเปลี่ยนไปเป็นแบบตะวันตก

ส่วนการกำหนดตำแหน่งที่ตั้งของตำหนักที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยา มีการจัดลำดับความสำคัญโดยพิจารณาจากความใกล้ชิดไกลที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นหลัก ดังจะเห็นได้ว่า ตำหนักของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ อยู่บนพระที่นั่งจักรีร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก่อนการสถาปนาพระอิสริยยศเป็นพระบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสี เป็นการย้ำให้เห็นว่า เป็นพระภรรยาเจ้าที่ทรงสนิทสนมหาโปรดปรานที่สุด ส่วนตำหนักของพระนางเจ้าสุquamลมารศรี พระราชเทวี ก็ตั้งอยู่ห่างจากที่ประทับไม่มากนัก เพราะทรงมีบทบาทในฐานะราชเลขานุการในพระองค์ด้วย อีกทั้งพระองค์เจ้าภาณุประดิษฯ พระขนิษฐา ซึ่งประทับในตำหนักเดียวกัน ก็มีตำแหน่งเป็นอธิบดีฝ่ายใน ต้องประสานราชการต่างๆ ร่วมกับองค์ประมุขฝ่ายใน คือ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เป็นต้น

น่าสังเกตว่า ในด้านโครงสร้างเชิงกายภาพของตำหนักที่ประทับ และเรือนที่พักในราชสำนักฝ่ายในนี้ นอกจากจะสะท้อนถึงบทบาทความสำคัญของผู้พำนักอาศัยจากตำแหน่งที่ตั้งใกล้-ไกล ที่ประทับของพระมหากษัตริย์แล้ว ขนาดความใหญ่โต โอ้อ้อและความทันสมัยของตำหนักที่ประทับและเรือนพักก็เป็นอีกเงื่อนไขหนึ่ง ที่สามารถสะท้อนถึงบทบาทความสำคัญในราชสำนักฝ่ายในของผู้พำนักอาศัยได้ เช่นกัน อาทิ ตำหนักที่ประทับของสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี แม้จะมีที่ตั้งอยู่ห่างจากที่ประทับของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวออกมาในระยะหนึ่ง แต่ก็มีขนาดโอ้อ้อ อัครสถานสมพระเกียรติพระภรรยาเจ้า ซึ่งมีพระราชโอรส พระราชธิดา หลายพระองค์ และมีพระราชโอรสที่เคยดำรงตำแหน่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร หรือเรือนที่พักของเจ้าจอมเอี่ยม เอิบ อาบ เอื้อน ซึ่งแม้จะอยู่ห่างจากที่ประทับมากกว่าตำหนักที่ประทับของบรรดาพระภรรยาเจ้า แต่ก็มีขนาดใหญโต กว้างขวาง และมีความทันสมัย สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทความสำคัญในฐานะพระภรรยาที่โปรดปรานกลุ่มหนึ่ง

โดยสรุป จะเห็นได้ว่าการที่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระภรรยาเจ้า พระภรรยาจำนวนมากกว่าในรัชกาลก่อนๆ ในราชวงศ์จักรี ส่งผลทำให้มีการเปลี่ยนแปลง แก้ไข ต่อเติม รื้อถอน และสร้างตำหนักที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยาหลายแห่งด้วยกัน ทั้งนี้เพื่อให้เพียงพอกับจำนวนผู้พำนักอาศัยที่เพิ่มมากขึ้นนั่นเอง ขณะ

เดียวกันก็มีความสับสนเนื่องในการจัดระเบียบเชิงกายภาพ คือ การวางผังค้ำหนักหรือเรือนต่างๆ โดยมีที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางเช่นเดียวกับในรัชกาลที่ผ่านมา

3.2.3 ที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ (ดูแผนภาพที่ 3 หน้า 65 ประกอบ)

เกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างราชสำนักฝ่ายในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น นอกจากจะมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างเชิงกายภาพในส่วนค้ำหนักที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยาแล้ว ยังมีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างเชิงกายภาพในส่วนที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในกลุ่มต่างๆ ด้วย ทั้งนี้เพราะมีกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ เพิ่มขึ้นตามจำนวนพระภรรยาเจ้า พระภรรยา และพระบรมวงศานุวงศ์ ที่มีเพิ่มขึ้นนั่นเอง ซึ่งจำนวนข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ ดังกล่าว นอกจากจะเพิ่มขึ้นตามจำนวนพระภรรยาเจ้า พระภรรยา และพระบรมวงศานุวงศ์แล้ว ยังมีจำนวนเพิ่มขึ้นตามการเปลี่ยนแปลงฐานะ และพระอิสริยยศของเจ้านายฝ่ายในเหล่านั้นด้วย

ดังได้กล่าวแล้วว่า ข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ มีหลายกลุ่ม เช่น กลุ่มนางสนองพระโอษฐ์ นางข้าหลวง ซึ่งเป็นสตรีเชื้อพระวงศ์ ธิดาของขุนนางผู้ค้ำตระกูลและสามัญชนที่เจ้านายฝ่ายในมีพระเมตตา กลุ่มข้าทาสบริวารของนางสนองพระโอษฐ์ นางข้าหลวงข้างคั้น กลุ่มเจ้าพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่าง เช่น พวกวิเสท คือ คนทำกับข้าว คนรับใช้ในห้องเครื่อง พวกโขนหรือนายประตู่ พวกพิณพาทย์ ช่างเย็บ ช่างย้อม ช่างเขียน ช่างวาด ดักน้ำ หามวอ เป็นต้น ซึ่งกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ เหล่านี้มีที่พำนักอาศัยแยกกลุ่มกันไปตามสถานะและบทบาทหน้าที่ของตน

สำหรับกลุ่มนางสนองพระโอษฐ์ กลุ่มนางข้าหลวง นั้น เมื่อศึกษาวิเคราะห์จากโครงสร้างเชิงกายภาพของค้ำหนักที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยาแล้ว เข้าใจว่ากลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในส่วนหนึ่งน่าจะพำนักอาศัยอยู่กับเจ้านายของตน ทั้งนี้คงจะขึ้นอยู่กับพระอิสริยยศของเจ้านายเหล่านั้นว่าโปรดปรานผู้ใดเป็นพิเศษ และให้เข้ามาพำนักอยู่ในค้ำหนักนั้นๆ อีกส่วนหนึ่งคงจะพำนักอาศัยอยู่ แหวเต้ง ซึ่งจะได้อธิบายในลำดับต่อไป

ส่วนกลุ่มข้าทาสบริวารของนางสนองพระโอษฐ์ นางข้าหลวง นั้น ส่วนหนึ่งที่ต้องคอยรับใช้ใกล้ชิดเจ้านายของตนจริงๆ ก็คงพำนักอยู่กับเจ้านาย ซึ่งในกรณีที่เจ้านาย คือ นางสนองพระโอษฐ์ และนางข้าหลวงเหล่านั้น พำนักอาศัยอยู่ในค้ำหนักที่ประทับหรือเรือนของเจ้านายฝ่ายใน พวกบริวารรับใช้ก็พำนักที่นั่นด้วย แต่หากไม่มีหน้าที่รับใช้ใกล้ชิดเจ้านาย หรือเจ้านายมิได้พำนักอาศัยอยู่ที่ค้ำหนักหรือเรือนเจ้านายฝ่ายใน พวกบริวารรับใช้เหล่านี้ก็คงจะพำนักอาศัยที่ แหวเต้ง เช่นกัน

พวกเจ้าพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่างนั้น เข้าใจว่าส่วนหนึ่งคงจะพำนักอาศัยใกล้กับสถานที่ทำงานของคุณเพื่อความสะดวกในการปฏิบัติงาน เช่น พวกวิเสทหรือคนทำกับข้าว พวกคนรับใช้ในห้องเครื่อง ส่วนหนึ่งก็พำนักอาศัยอยู่ในห้องเครื่องหรือใกล้ๆ กันนั้น สำหรับพวกโขน มีหลักฐานว่าส่วนหนึ่งมีที่พำนักของคนใกล้ๆ กับสถานที่ทำงาน ซึ่งจะได้นำเสนอต่อไป ส่วนพวกเจ้าพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่างอื่นๆ แม้จะไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด ก็เข้าใจว่า คงจะพำนักอาศัยอยู่ใกล้ๆ กับสถานที่ทำงานของคุณ หรืออาจจะพำนักอาศัย แลวเต็ง ซึ่งเป็นเสมือนเรือนหลวงสำหรับบรรดาข้าราชการฝ่ายในทุกสายงานที่จำเป็นต้องเข้ามาปฏิบัติหน้าที่อยู่เนืองๆ แต่ไม่มีที่พำนักอาศัยของตนเอง

เพื่อให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลง โครงสร้างเชิงกายภาพเกี่ยวกับที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการฝ่ายในอื่นๆ ชัดเจนขึ้น ในหัวข้อนี้จึงได้ศึกษา แลวเต็ง ซึ่งเป็นที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการฝ่ายในอื่นๆ ที่สำคัญ ห้องพระเครื่องต้น ที่ทำงานและที่พักอาศัยของพวกวิเสทหรือคนทำกับข้าว และพวกคนรับใช้ในห้องเครื่องบางส่วน ศาลากรมโขนและที่พักของพวกโขน เท่าที่มีหลักฐานปรากฏ

แลวเต็ง แลวเต็งเป็นอาคารแถวสูงสองชั้น ทำหน้าที่เป็นกำแพงพระราชฐานชั้นในหรือราชสำนักฝ่ายในไปด้วยในตัว โอบล้อมพระราชฐานชั้นในไว้ทั้งด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้⁴⁷ แลวเต็งเป็นที่อยู่อาศัยของผู้ปฏิบัติงาน มีตั้งแต่คุณเฒ่าแก่ต่างๆ พวกพนักงานเฝ้าที่ ชาวห้องพระเครื่องต้น จ่ากรมโขน และพนักงานผู้มีฝีมือในการทำงานต่างๆ อันจำเป็นต้องเข้ามาปฏิบัติหน้าที่อยู่เนืองๆ ซึ่งเป็นผู้ที่ไม่มีเคหะสถานของตนเอง⁴⁸

แต่เดิมแลวเต็งเป็นอาคารชั้นเดียว เรียกว่า แลวทิม ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นอาคารสองชั้น เรียกกันเป็นสามัญว่า แลวเต็ง⁴⁹ นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างอาคารชนิดนี้ขึ้นอีก 2 แถว ตามแนวพระราชวังในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ตั้งแต่ทิศตะวันออกของพระบรมมหาราชวัง ไปจนถึงทิศตะวันตก แลวเต็งด้านทิศ

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 390.

⁴⁸ อุทุมพร, วังหลวง (พระนคร: โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2515), หน้า 207.

⁴⁹ สำนักพระราชเลขานุการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 390. สันนิษฐานว่าเดิมการเรียกเช่นนี้ คงจะมาจากพวกจีนช่างก่อสร้างเป็นผู้เริ่มเรียกขึ้นก่อน ตามลักษณะเรือนสองชั้นที่ในภาษาจีนมักเรียกกันว่า เฒ่าเต็ง ครั้นพวกชาววังเข้ามาอยู่กันแล้วก็เรียกชื่ออาคารที่อยู่ของตนตามศัพท์ภาษาจีนว่า แลวเต็ง ขึ้นก่อน เพราะเรียกง่าย จำง่าย แล้วก็เลยเรียกตามกันมาเรื่อย ๆ. ดูเพิ่มเติมใน อุทุมพร, วังหลวง, หน้า 208.

เหนือเรียกว่า เติงแถวท้อ⁵⁰ ส่วนแถวเติงด้านทิศใต้ เรียกว่า เติงแดง⁵¹ระหว่างเติงทั้งสองแถวนี้โปรดเกล้าฯ ให้มีประตูเป็นระยะ ๆ ไป โดยทำเป็นประตูสองชั้น มีซุ้มประตูเป็นที่รักษาการของเจ้าหน้าที่ ในการสร้างเติงทั้ง 2 แถวนี้ ก็เพื่อแบ่งเขตพระราชฐานชั้นในให้เป็นไปตามลักษณะการใช้สอย พื้นที่บริเวณแถวเติงนี้โอบล้อมไว้จัดให้เป็นบริเวณที่พักอาศัย ส่วนด้านนอกของเติงไปทางทิศใต้ ซึ่งเรียกว่า แถวนอก จัดให้เป็นบริเวณกิจกรรมอื่นๆ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้สร้างอัฐสถานไว้เป็นที่สำหรับบำเพ็ญกุศลพระอัฐิเจ้านายฝ่ายใน นอกจากนั้นยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างยั้งฉางข้าวไว้ในพระราชฐานชั้นใน อันเป็นธรรมเนียมมาแต่สมัยโบราณ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง แถวเติง ความสูง 2 ชั้น เพิ่มขึ้นในบริเวณแถวนอกใกล้ๆ กับกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านทิศใต้ ทำหน้าที่เป็นกำแพงพระราชวังชั้นในทางด้านทิศนี้ โดยเว้นที่ว่างระหว่างกำแพงชั้นนอกของพระบรมมหาราชวัง กับแถวเติงไว้เป็นที่อยู่อาศัยของทหารรักษาวังที่พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งขึ้น ลักษณะของแถวเติงที่สร้างขึ้นใหม่นี้ ไม่ได้ขนาบไปกับกำแพงพระราชวังโดยตลอด แต่บางช่วงจะหักมุมเป็นข้อศอก เว้นพื้นที่ว่างไว้เป็นที่ทำการของทหารรักษาวัง

นอกจากการสร้าง แถวเติง เพิ่มขึ้นใหม่แล้ว สันนิษฐานว่า พระองค์ยังได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับ เติงด้านทิศตะวันออก และ เติงแถวท้อ ในด้านโครงสร้างเล็กน้อย⁵²

จากวรรณกรรมเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ของ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช ได้บรรยายถึงบรรยากาศ แถวเติงในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

“...ตามแถวเติงนั้นมีผู้คนอยู่เต็มไปหมดไม่มีที่ว่าง สังเกตดูจากผู้คนที่นั่งบ้าง ยืนบ้าง หรือกำลังทำธุรกิจส่วนตัวต่างๆ อยู่บนนั้น บ้างก็ตากผ้า บ้างก็นำหีบออกมาผึ่งตากแดดหน้าห้อง บางแห่งก็มีของวางขายกระจุกกระจิก เป็นของใช้เล็กๆ น้อยๆ บ้างๆ เป็นขนมและของ

⁵⁰ สร้างตามแนวทอที่ส่งน้ำมาจากแม่น้ำเจ้าพระยา เข้ามาใช้พระบรมมหาราชวังและส่งผ่านพระราชวังชั้นในลงไปในสระสวนขวา. ดูเพิ่มเติมใน สำนักพระราชเลขานุการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 390 และ 404.

⁵¹ เรียกตามศัพท์ทาสาค้าง. ดูเพิ่มเติมใน เรื่องเดียวกัน.

⁵² เรื่องเดียวกัน.

กินเล่น พวกไส้กรอก ปลาเนมและอื่นๆ มีคนผ่านไปมาซื้อขาย
หรือหยุดพักท่ายุคยุคกันไม่รู้จบ...”⁵³

จะเห็นได้ว่า การที่ราชสำนักฝ่ายในมีจำนวนผู้พำนักอาศัยเพิ่มมากขึ้นกว่าสมัยก่อนๆ เรือนหลวงสำหรับข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ ที่มีมาแต่เดิมไม่เพียงพอ จนถึงกับต้องขยับขยายสร้างขึ้นเพิ่มเติม ดังกล่าว

ห้องพระเครื่องต้น หรือที่ปรากฏในแผนผังพระบรมมหาราชวังว่า ห้องเครื่องพระอัครชายาคั้งอยู่ทางทิศตะวันออกใกล้กับพระตำหนักของพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ห้องพระเครื่องต้นนี้ เป็นที่ประกอบพระกระยาหาร สำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ทรงกำกับดูแล ลักษณะอาคารเป็นอาคารโถงชั้นเดียวขนาดใหญ่ สันนิษฐานว่าแต่เดิมเป็นอาคารสามหลังในหมู่เดียวกัน มีหลังกลางเป็นหลังประธาน อีกสองหลังเป็นเรือนบริวาร ซึ่งตอนล่างของอาคารเป็นที่เก็บของ ตอนบนเป็นที่พักสำหรับพนักงานผู้ปฏิบัติหน้าที่บางส่วน ที่มุมด้านทิศตะวันตกทั้งมุมเป็นที่ตั้งของเตาไฟและปล่องไฟ เรือนสองหลังนี้วางสกัดด้านทิศเหนือและทิศใต้ของเรือนหลังประธาน⁵⁴

อนึ่ง การที่พนักงานประจำห้องพระเครื่องบางส่วนได้รับอนุญาตให้พำนักอาศัยอยู่ในห้องพระเครื่องต้นได้ น่าจะเป็นเพราะในการประกอบพระกระยาหาร จำเป็นต้องมีการเตรียมพร้อมเสมอตลอดเวลาตามแต่จะมีพระราชประสงค์จะเสวยเวลาใด อย่างไรก็ตาม เนื่องจากการประกอบพระกระยาหาร ต้องมีความพิถีพิถันใช้เวลาค่อนข้างนาน เพื่อเป็นการรวดเร็วในการเตรียมพระกระยาหาร จึงเข้าใจว่าคงจะต้องใช้พนักงานในการนี้จำนวนมาก ซึ่งพนักงานนอกเหนือจากที่ได้รับอนุญาตให้พำนักอาศัยอยู่ในห้องพระเครื่อง คงจะพำนักอาศัยที่แถวเต่ง ซึ่งเป็นที่พำนักอาศัยของบรรดาข้าราชการสำนักฝ่ายในทุกหมู่เหล่า

⁵³ ม.ร.ว.ลี้ถนุกิติ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2531), หน้า 23.

⁵⁴ สำนักราชเลขาธิการ, สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2, หน้า 397-398.

ศาลาว่าการกรมโขนและที่พักของพวกโขน โขน เป็นคำเรียกพวกที่ทำหน้าที่เฝ้ารักษา ประตูวัง ตรวจสอบดูแลความสงบเรียบร้อยคล้ายตำรวจ ดูแลรักษาความสะอาดในเขตราชสำนักฝ่ายใน รวมทั้งมีหน้าที่รับใช้ในงานต่างๆ⁵⁵

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก พ.ศ. 2440 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ ซึ่งในการปฏิบัติพระราชภารกิจแทนพระองค์ครั้งนั้น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้มีพระราชเสาวนีย์ให้ยกแผนกโขนตั้งขึ้นเป็น กรมโขน สำหรับปฏิบัติราชการในราชสำนัก มีที่ทำการเรียกว่า ศาลาว่าการกรมโขน หรือที่เรียกย่อว่า ศาลา อยู่ที่ใต้ชั้นด้า คือห้องใต้ถุน พระที่นั่งนิพัทธพงษ์สดาวโรจจิตร ในกลุ่มพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ใกล้กับประตูสนามราชกิจหรือประตูย่าคำ⁵⁶

ด้วยเหตุว่า หน้าที่หลักที่สำคัญประการหนึ่งของพวกโขนคือการดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยในราชสำนักฝ่ายใน ทำให้ต้องมีเวรยามเฝ้าตลอด 24 ชั่วโมง⁵⁷ ซึ่งการจัดเวรยามเฝ้านี้เองที่ทำให้พวกโขนส่วนหนึ่งต้องพำนักอาศัยกันที่ศาลาว่าการกรมโขนเป็นการชั่วคราว

ส่วนที่พำนักอาศัยประจำของพวกโขนในราชสำนักฝ่ายในนั้น มีหลักฐานกล่าวว่า อยู่ที่บริเวณประตูศรีสุดาวงศ์ ซึ่งเป็นประตูที่ออกสู่ทางสัญจรด้านหลังของพระบรมมหาราชวังทางทิศตะวันตก ประตูศรีสุดาวงศ์นั้นมีลักษณะเป็นประตูสองชั้นซ้อนกัน ทำให้มีที่ว่างตรงกลางระหว่างประตู ซึ่งพวกโขนใช้ที่ว่างตรงกลางระหว่างประตูนี้เป็นที่พำนักอาศัยประจำ คือ กินที่นั่น นอนที่นั่นอยู่ตลอดไปเหมือนบ้าน⁵⁸

⁵⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภานุทิศทุกคระสอนบุตร, หน้า 38 - 39. ม.ร.ว. เทวธิดา ป. มาลากุล, ประเพณีวังเจ้า, หน้า 8. อุทุมพร, วังหลวง, หน้า 164 - 165. และ จันทรรัตน์ประวาลปัทม์, "การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6," หน้า 99 - 100.

⁵⁶ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์ (พระนคร: สำนักพิมพ์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2507), หน้า 30. ม.ร.ว. เทวธิดา ป. มาลากุล, ประเพณีวังเจ้า, หน้า 8. และ อุทุมพร, วังหลวง, หน้า 150 - 153 และ 167.

⁵⁷ อุทุมพร, วังหลวง, หน้า 153.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 245 - 246.

อย่างไรก็ตาม การที่พวกโจลนจะใช้สถานที่ทำงานของคนเป็นที่พำนักอาศัยชั่วคราวและใช้ที่ว่างระหว่างประตูลูกศรคางค์เป็นที่พำนักอาศัยประจำ คงจะดูไม่เป็นระเบียบเรียบร้อยนัก จึงมีหลักฐานว่า ในปี พ.ศ. 2443 พวกโจลนถูกไล่ที่ และมีการเสนอให้ทำเรือนหลวงให้เช่าอยู่ ดังความตอนหนึ่งในหนังสือกราบบังคมทูลของกรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เสนาบดีกระทรวงวัง ลงวันที่ 22 สิงหาคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ว่า

“...อีกนัยหนึ่งหากว่าไม่โปรดเกล้าฯ แล้ว เห็นด้วยเกล้าฯ ว่า ควรจะยกเป็นที่หลวงส่วนพิเศษเสียที่หนึ่ง สำหรับพระราชทานให้ หมู่คนหลวงอาสาไศรยต่อไป มีกรมโจลน เป็นต้น เพราะพวกกรมโจลน บัดนี้ถูกไล่ที่ต่างๆ กระจุกกระจายอยู่มาก พวกมันมาร้องขอที่อยู่เรื่อยๆ บอกไปกระทรวงเมืองก็เสียบไป ถ้าทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานแล้ว ผู้ใดถูกไล่ที่ก็ได้มาพักอาสาไศรยอยู่เป็นแต่เช่าเรือนจะรุ่งรังไม่สู้เรียบร้อย เพราะเป็นผู้ไม่มีทุนรอนโดยมาก ถ้าทำเป็นคึกเช่าเรียบร้อยดีกว่าที่ข้างในเข้าไปจึงสำหรับให้คนหลวงอาสาไศรย...”⁵⁹

จากหนังสือกราบบังคมทูลนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระบรมราชกระแสตอบ ลงวันที่ 24 สิงหาคม ร.ศ. 119 (พ.ศ. 2443) ความว่า

“...เรื่องโจลนไม่มีที่อยู่นั้น ใค้ันก็อยู่เหมือนกัน แต่จะให้อยู่เปล่าไม่ได้ ต้องให้เช่า การที่ให้เช่านั้น มีสองสถานๆ หนึ่ง ถ้าเป็นที่หลวงไม่ใช่พระคลังข้างที่ ให้เช่าเรือนหนึ่งปีละบาทก็ได้ สลึงหนึ่งก็ได้ อีกนัยหนึ่งถ้าหากว่ายกมาเป็นพระคลังข้างที่ จะให้เช่าถูกๆ เช่นนั้น คนเหล่านั้นเป็นคนหลวงมีทำทางที่จะขยับเขยื้อนไม่ได้ กคให้มันเช่าอยู่ตามเดิมเช่นนั้น ก็จะเป็นความลำบาก จะจ่ายเงินให้เฉพาะ

⁵⁹ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ว.31/2 เรื่องสวนคึกคินและสวนสราญรมย์ (4 เม.ย. 18 - 22 ส.ค. ร.ศ. 119).

คนที่ได้รับราชการไปเช่าเดือนละ 2 สลึง ฤๅเดือนละบาท 1 แต่ต้องกำหนดว่าข้างถนนราชดำเนินต้องห่างถนนเส้น 1 ข้างถนนข้าวสารห่างถนน 9 วา จึงจะปลูกเรือนได้ ให้หาฤๅกับกรมสมมติให้ตลอดไป⁶⁰

ตามพระบรมราชกระแสดังกล่าว เข้าใจว่าภายหลังพวกโจลนบางส่วนอาจจะได้มีการขยับขยายที่พำนักอาศัยออกมาเช่าที่เรือนหลวงนอกพระบรมมหาราชวัง แถวถนนราชดำเนินและถนนข้าวสาร แต่ก็เป็นไปได้จากการที่ต้องอยู่เวรยามหรือรับสถานการณ์ต่างๆ ที่อาจเกิดขึ้นในราชสำนักฝ่ายในตลอดเวลา ทำให้ยังมีพวกโจลนบางส่วนยังคงพำนักอาศัยอยู่ที่สถานที่ทำงานต่อไป

จากการศึกษาเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเชิงกายภาพ ในส่วนที่พำนักอาศัยของกลุ่มข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ เท่าที่มีหลักฐาน จะเห็นได้ว่า แม้ข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ เหล่านี้จะไม่ได้อาศัยอยู่ที่แถวแจ้ง ซึ่งเป็นเรือนหลวงสำหรับคนเหล่านี้ในราชสำนักฝ่ายในทั้งหมด โดยมีบางส่วนพำนักอาศัยอยู่กับเจ้านาย บางส่วนก็พำนักอาศัยอยู่ตามสถานที่ทำงานเพื่อความสะดวกในการปฏิบัติราชการ แต่ก็ยังต้องมีการขยับขยาย ก่อสร้างเรือนหลวงเพิ่มเติม และถึงกับต้องขยับขยายออกไปนอกเขตพระบรมมหาราชวัง ทั้งนี้เพื่อให้สอดคล้องกับจำนวนผู้พำนักอาศัยที่เพิ่มมากขึ้น

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน.

3.2.4 สิ่งก่อสร้างอื่นๆ (ดูแผนภาพที่ 3 หน้า 65 ประกอบ)

ราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเชิงกายภาพในด้านที่พำนักอาศัยของบุคคลกลุ่มต่างๆ แล้ว ยังมีการเปลี่ยนแปลงเชิงกายภาพอื่นๆ เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้พำนักอาศัย ในหัวข้อนี้จึงเป็นการศึกษาเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ภายในราชสำนักฝ่ายใน ที่ก่อสร้างขึ้นในรัชกาลหรือที่มีการคิดแปลงแก้ไขเพิ่มเติม เท่าที่มีหลักฐานแน่ชัด ซึ่ง ได้แก่ สวนสวรรค์ สระพระองค์อรไทย อัฐสถาน และอุโมงค์

สวนสวรรค์ เนื่องจากภายในเขตราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีผู้พำนักอาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก ที่พักอาศัยมีสภาพค่อนข้างแออัดประชิดติดกัน ซึ่งจากการศึกษาโครงสร้างเชิงกายภาพคำหน้าที่ประทับของพระภรรยาเจ้า พระบรมวงศานุวงศ์ และเรือนที่พักของพระภรรยาข้างต้น พบว่า มีการสร้างส่วนที่เรียกว่า คาค่า ขึ้นเพื่อเป็นการรับลมส่วนตัว⁶¹ ในส่วนเขตที่ประทับส่วนพระองค์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง สวนสวรรค์ ขึ้นเป็นที่ทรงพระสำราญพักผ่อนพระอิริยาบถ

สวนสวรรค์ มีลักษณะเป็นหอรูปสี่เหลี่ยมก่ออิฐถือปูน สูงเท่ากับระดับชั้นสองของพระที่นั่ง เป็นหอโถงไม่มีหลังคาค้ำคาค่า มีสะพานทอดข้ามติดต่อกันได้จากพระที่นั่งอมรินทรมณิ (พระวิมานสำหรับเข้าที่พระบรรทมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยเฉพาะ เรียกเป็นการภายในว่า ในที่) ไปสู่หอนี้ ภายในสวนสวรรค์ได้จัดสร้างเป็นสวนบุปผชาติ งามสะพรั่งไปด้วยพันธุ์ไม้ต่างๆ ที่หายาก มีอ่างน้ำพุสำหรับเลี้ยงปลาฉี่ปูนพันธุ์งามๆ แปลกๆ สำหรับเป็นที่เพลิดเพลินพระราชหฤทัย หลังจากทรงเสร็จสิ้นพระราชภารกิจประจำวันลงแล้ว และบางเวลาเสด็จออกสวนสวรรค์เพื่อทรงพระสำราญในท่ามกลางพระภรรยาเจ้า พระภรรยา พระราชโอรส พระราชธิดา และพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นการพักผ่อนส่วนพระองค์ ดังปรากฏใน *จดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดินี เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ* พระราชโอรสองค์ใหญ่ ซึ่งประสูติแต่สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ว่าทรงได้เข้าเฝ้าฯ ที่สวนสวรรค์แห่งนี้บ่อยครั้ง⁶²

⁶¹ สำนักราชเลขาธิการ, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2*, หน้า 343.

⁶² *พระราชประวัติสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดินี เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ*, หน้า 98 - 99, 106 และ 109.

อนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างสวนสวรรค์ขึ้น เพื่อเป็นที่สำหรับประทับพักผ่อนสำราญพระอิริยาบถนั้น นอกจากสร้างขึ้นด้วยความพอพระทัยส่วนพระองค์แล้ว ความแออัดในเขตราชสำนักฝ่ายใน อันเกี่ยวเนื่องกับเรื่องสุขภาพของผู้พำนักอาศัยก็น่าจะมีส่วนทำให้มีการสร้างสวนสวรรค์ขึ้น ทั้งนี้เพราะในเวลานั้น ได้มีการเผยแพร่แนวความคิดตะวันตกเรื่องความสำคัญของสุขภาพอนามัยคือสุขภาพของมนุษย์ โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญ คือนายเวสเซนการ์ด (Westengard) ที่ปรึกษาราชการแผ่นดินของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว⁶³

สระพระองค์อรไทย สระนี้สร้างขึ้นสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งอยู่บริเวณแถวนอก หลังเตี้ยแดงตรงกับประตูกุฎญาวดี เป็นสระขนาด 10.00 x 15.00 เมตร ภายในสระ ก่ออิฐฉาบปูนโดยรอบ ที่ขอบสระทำเป็นทางเดินปูด้วยกระเบื้องซีเมนต์ มีบันไดก่ออิฐฉาบปูนลงไป ตักน้ำได้สองทาง มีรั้วไม้ตามแนวทางเดินโดยรอบ มีประตูทางเข้า-ออกสองทาง สระนี้มีหลังคาคลุม เป็นโครงหลังคามุงด้วยสังกะสี ที่ขอบชายคาประดับด้วยไม้แผ่นฉลุลายโดยรอบ

จากจารึกคำอุทิศตรงทางเข้าด้านทิศตะวันออก ทำให้ทราบว่าพระเจ้าใน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญา ได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอพระบรมราชานุญาตและพระราชานุญาตให้จัดสร้างสระนี้ขึ้น เพื่อบำเพ็ญกุศลเป็นสาธารณประโยชน์ จึงได้มีการเรียกสระนี้ว่า สระพระองค์อรไทย

แต่มีหลักฐานบางแห่งให้ข้อมูลต่างออกไปว่า สระแห่งนี้สร้างขึ้นภายหลังจากที่พระเจ้าใน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาสิ้นพระชนม์แล้ว โดยมีเหตุคือ หลังจากที่พระเจ้าใน้องนางเธอ พระองค์เจ้าอรไทยเทพกัญญาสิ้นพระชนม์ลงด้วยประชวรพระโรคเรื้อรังกระเสาะกระแสะ ซึ่งกล่าวกันว่า ทรงเป็นพระโรคประสาท ทรงกระทำวัชริพินาศกรรมพระองค์ ได้มีข่าวโจษจันว่ามีผู้ได้ยืมเสียงเประรื่องโทยหวนในยามวิกาล และกล่าวขวัญกันต่อไปในทางที่ไม่เป็นมงคลต่างๆ เหมาเอาว่าเป็นเพราะพระเจ้าใน้องนางเธอ พระองค์นั้นพึงจะสิ้นพระชนม์ลงไปไม่นาน คงจะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ ซึ่งข่าวโจษจันนี้เป็นที่กล่าวขานกันทั่วไปและไม่อาจยุติได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริให้แก้ไขข่าวโจษจันอันไม่เป็นมงคลนี้ ด้วยวิธีบำเพ็ญพระราชกุศลถวายสังฆทาน แล้วทรงตั้งให้ขุดสระน้ำนี้ขึ้นเพื่ออุทิศส่วนกุศลส่งไปโปรดพระเจ้าใน้องนางเธอ พระองค์นั้นให้พ้นทุกข์ เมื่อวันที่

⁶³สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ,

[กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535, (อัคราเนียบเล่ม)],

หน้า 55.

ที่สระน้ำนี้สร้างเสร็จตามพระบรมราชโองการได้มีการพิธีฉลองสระนั้น โดยให้มีการลอยฉลากเป็น กุศลทานลงในสระเป็นที่ครึกครื้น ตั้งแต่นั้นมาเรื่องโจษจันอันไม่เป็นมงคลก็ค่อยสงบระงับไป⁶⁴

อย่างไรก็ตาม ไม่ว่าจะสร้างสระพระองค์อรไทยขึ้นเพื่อลบล้างข่าวโจษจันอันไม่เป็นมงคล หรือไม่ การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างสระนี้ขึ้น นับว่ามีส่วนทำให้ระบบสาธารณสุขปกคลุมเกี่ยวกับเรื่องน้ำ ภายในเขตราชสำนักฝ่ายในมีความสะอาดยิ่งขึ้น นอกจากนี้เมื่อพิจารณาโครงสร้างเชิงกายภาพคำหนักที่ประทับและเรือนที่พักของบรรดาเจ้านายและข้าราชการสำนักฝ่ายในแล้ว พบว่าไม่เพียงแต่ตั้งอยู่ในสภาพแออัดประชิดติดกันตามจำนวนผู้พักอาศัยที่มากขึ้น หากยังคงมีเครื่องไม้เป็นส่วนประกอบ ถ้าเกิดอัคคีภัยขึ้นก็อาจถูกกลามติดต่อกันโดยง่าย ซึ่งภายในเขตราชสำนักฝ่ายในตอนหลังไม่มีสระน้ำเลย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงน่าจะมีพระราชประสงค์เพื่อประโยชน์ ในการนี้ด้วย

อัฐิสถาน ตามหลักฐาน กล่าวว่า สร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพื่อเป็นที่สำหรับเจ้านายทรงบำเพ็ญกุศลถวายพระอัฐิ อัฐิสถานจะใช้ต่อมาเป็นเวลานานเท่าไรไม่ปรากฏ ครบจนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้มีการตัดแปลงอาคารบางหลังของอัฐิสถานนี้เป็นคุกในพระราชวังชั้นใน สำหรับผู้กระทำความผิด เรียกว่า คุกสนม หรือ คุกคุก⁶⁵ นั้นเอง

อนึ่ง การที่มีการตัดแปลงอัฐิสถานเป็นคุกในเขตราชสำนักฝ่ายในนั้น น่าจะเป็นไปได้ว่า การที่ราชสำนักฝ่ายในสมัยนี้มีผู้พักอาศัยมากขึ้น อาจทำให้มีเรื่องราวกระทบกระทั่ง มีคดีความต่อกันเกิดขึ้นมากตามไปด้วย คุกที่มีมาแต่เดิมจึงมีไม่เพียงพอสำหรับจำขังผู้กระทำความผิด

อุโมงค์ คือ ที่ถ่ายทุกข์ของสตรีชาววังทุกรุ่น ทุกวัย ยกเว้นพระบรมวงศานุวงศ์ เจ้าจอมหม่อมเจ้า ท้าวนาง และนางพนักงานชั้นสูง อุโมงค์ ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกใกล้กับประตูศรีสุดาวงศ์⁶⁶ ในวรรณกรรมเรื่อง *สี่แผ่นดิน* ของ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช กล่าวถึงลักษณะของอุโมงค์ไว้ความว่ามีลักษณะเป็นสิ่งก่อสร้าง ก่ออิฐ ถือปูน เป็นทางยาวพุ่งออกมาจากกำแพงวังชั้นใน ภายในอุโมงค์มีทางเดินกลาง สองข้างยกพื้นสูงพอก้าวขึ้นลงได้ ตั้งถังข้างล่างตลอดเป็นแถว บนวกพื้นกันเป็นฝาเป็นคอกสำหรับบังได้เฉพาะตัวคน ซึ่งเมื่อนั่งยอง ๆ แล้ว ฝานั้นก็กั้นขึ้นมาเสมอพื้นหน้าอกเล็กน้อย⁶⁷ ในการทำ

⁶⁴ อุทุมพร, *วังหลวง*, หน้า 218 - 220.

⁶⁵ สำนักราชเลขาธิการ, *สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง เล่ม 2*, หน้า 400.

⁶⁶ เรื่องเดียวกัน.

⁶⁷ ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *สี่แผ่นดิน เล่ม 1*, หน้า 53.

ความสะอาดภายในอุโมงค์นี้ มีท่อสำหรับให้น้ำเข้าออกให้ถ่ายเทสิ่งโสโครกไปตามท่ออุโมงค์ มีช่องลมกว้างมาตลอดแนว ช่วยให้แสงสว่างส่องถึงและถ่ายเทอากาศได้สะดวก⁶⁸

เนื่องจากอุโมงค์เป็นสิ่งจำเป็นยิ่งสำหรับสตรีชาววัง จึงเข้าใจว่าคงจะมีการก่อสร้างมานานแล้ว แต่ในส่วนการดูแลรักษาทำความสะอาดในลักษณะนี้ น่าจะเป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งนี้เพราะลักษณะการดูแลรักษาความสะอาดภายในอุโมงค์ อันเกี่ยวเนื่องกับแนวความคิดตะวันตกเรื่องความสำคัญของสุขภาพอนามัยต่อสุขภาพของมนุษย์เพิ่งจะเข้ามาเผยแพร่ในรัชกาลนี้ โดยผู้ที่มีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่แนวความคิดเรื่องนี้คือ นายเวสเดนการ์ด (Westengard) นั้นเอง⁶⁹

ในส่วนการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเชิงกายภาพเกี่ยวกับสิ่งก่อสร้างอื่นๆ ภายในราชสำนักฝ่ายในนี้ นอกจากที่ได้นำเสนอข้างต้นแล้ว เข้าใจว่าในรัชสมัยนี้คงจะมีการก่อสร้างเพิ่มเติมหรือตัดแปลงแก้ไขอีกมากหลายแห่ง เพื่อตอบสนองความต้องการของผู้พำนักอาศัยในราชสำนักฝ่ายใน

กล่าวโดยสรุป โครงสร้างทางกายภาพของราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีลักษณะทั้งสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงจากรัชกาลก่อนๆ คือ การจัดวางผังที่พำนักอาศัยโดยมีพระราชฐานของพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางเช่นเดียวกับในรัชกาลก่อนๆ

อย่างไรก็ตาม การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระเมตตาพิเศษ พระสมณเจ้าจอม จำนวนมากยิ่งกว่าสมัยที่ผ่านมา กับทั้งมีพระบรมวงศานุวงศ์ในรัชกาลก่อนยังคงมีพระชนม์ชีพต่อมาจนถึงรัชกาลนี้อีกไม่น้อยทำให้พระราชฐานชั้นใน หรือราชสำนักฝ่ายในเนื่องแน่นไปด้วยผู้พำนักอาศัยและผู้รับใช้แวดล้อม ตลอดจนผู้เข้ามาใช้แรงงานอำนวยความสะดวกแก่ผู้คนเหล่านี้ ซึ่งการมีผู้พำนักอาศัยในราชสำนักฝ่ายในเป็นจำนวนมากเช่นนี้ ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างเชิงกายภาพตามมา อนึ่งการเปลี่ยนแปลงปริมาณของผู้พำนักอาศัยและทางกายภาพดังกล่าวได้ส่งผลให้การบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในบางส่วนมีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังจะได้ศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

⁶⁸ อุทุมพร, วังหลวง, หน้า 228 - 229.

⁶⁹ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ, หน้า 55.

บทที่ 4

การบริหารราชสำนักฝ่ายในและโอกาสในการเลื่อนฐานะทางสังคมของสตรี

ราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทั้งในเชิงปริมาณ และเชิงกายภาพ ซึ่งการเปลี่ยนแปลงทั้งสองด้านนี้ มีผลให้การบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในบางส่วนเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ฉะนั้นเพื่อแสดงให้เห็นถึงความสืบเนื่อง และความเปลี่ยนแปลงบางประการ ในการบริหารราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในบทนี้จึงแบ่งประเด็นการศึกษาเป็นส่วนๆ โดยส่วนแรก เป็นการศึกษาเกี่ยวกับโครงสร้างของการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ส่วนที่สองเป็นการศึกษาเกี่ยวกับฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา ส่วนที่สามศึกษาเกี่ยวกับฐานะและบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในระดับบริหาร และส่วนสุดท้ายเป็นการศึกษาเกี่ยวกับฐานะและบทบาทของพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่าง ซึ่งจะเป็นการสะท้อนภาพการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในสมัยนั้นให้ชัดเจนขึ้น

4.1 โครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากการศึกษาในบทก่อนพบว่าราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประกอบด้วยผู้ทำหน้าที่จำนวนมาก คั้งนั้น เพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อย จึงต้องมีการจัดระเบียบบริหารราชการ ซึ่งในการจัดระเบียบบริหารราชการ อาจแบ่งเป็น 2 ระดับ ดังนี้

ระดับประมุข นับตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าได้มีการระบุเจาะจงลงไปว่าผู้ทำหน้าที่ประมุขฝ่ายในเป็นใคร แต่จากหลักฐานต่างๆ สันนิษฐานได้ว่า การแต่งตั้งผู้ทำหน้าที่ระดับประมุขฝ่ายใน โดยมากมักขึ้นอยู่กับพระราชอัธยาศัยแห่งองค์พระมหากษัตริย์เป็นสำคัญ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์ใหม่ๆ นั้น ยังทรงพระเยาว์อยู่มาก มีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา จำเป็นต้องมีผู้สำเร็จราชการบริหารการแผ่นดินไปพลางก่อน ซึ่งผู้สำเร็จราชการบริหารการแผ่นดินในรัชกาลนี้ คือ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ

สุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ส่วนเรื่องราชการในพระบรมมหาราชวัง และการดูแลพระบรมวงศานุวงศ์ นั้น มีสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาบำราบปรปักษ์ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ซึ่งมีฐานะเป็นสมเด็จพระราชปิตุลา (อา) ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นประธานว่าราชการดูแลการในราชสำนักและการพระคลังทั้งปวง แต่ด้วยเหตุว่า ตามธรรมเนียมการในราชสำนัก แบ่งเป็นฝ่ายหน้า คือ ส่วนผู้ชาย และฝ่ายใน คือ ส่วนผู้หญิง สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีศรัทธาประยูร พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ ผู้ซึ่งดำรงพระอิสริยยศเสมอด้วยสมเด็จพระบรมราชชนนี เนื่องจากได้อภิบาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาตั้งแต่สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนีสิ้นพระชนม์ จึงได้เป็นผู้สำเร็จราชการฝ่ายในหรือเป็นประมุขฝ่ายใน ควบคุมดูแลฝ่ายในเป็นสิทธิ์ขาดทุกกลุ่ม¹

หลังจากที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาสุวารีศรัทธาประยูร สิ้นพระชนม์ในปี พ.ศ. 2439 สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสีจึงได้เข้ามารับหน้าที่ประมุขฝ่ายในสืบต่อมาจนสิ้นรัชกาล

ระดับบริหาร ในระดับบริหารนี้ ได้ทรงมอบหมายให้พระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในที่ไว้วางพระทัย ทำหน้าที่เป็นผู้บริหารหรือบังคับบัญชาราชการสูงสุด โดยในช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ พระเจ้าพี่นางเธอ พระองค์เจ้าโสมวารี กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ ทำหน้าที่² ภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ปรับโครงสร้างตำแหน่งราชการราชสำนักฝ่ายใน ได้ทรงแต่งตั้งให้ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าณภพรประภา ดำรงตำแหน่งเป็น อธิบดีฝ่ายใน ทำหน้าที่ผู้บริหารบังคับบัญชาราชการสูงสุด³

¹สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5 (พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2514), หน้า 314. สำนักกราชเลขาธิการ, เฉลิมพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2514), หน้า 119-120 และ 252-254. และ สำนักกราชเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, เฉลิมพระยศพระราชวงศ์ฝ่ายใน เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ประกายพริ้ง, 2534), หน้า 33-38.

²อุทุมพร, วังหลวง (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2515), หน้า 249-250.

³ลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวา ครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร (พระนคร : โรงพิมพ์จันทน์, 2501), หน้า 12.

สำหรับผู้บริหารระดับรองลงมา ก่อนจะโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับโครงสร้างข้าราชการสำนักฝ่ายใน มี ท้าววรจันทร์ เป็นหัวหน้าท้าวนางทั้งปวง บังคับบัญชาราชการทั่วไปในราชสำนักฝ่ายใน ตลอดจนมีหน้าที่ตักเตือนว่ากล่าวพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายใน และพระสนมกำนัล⁴ ภายหลังเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มีการปรับโครงสร้างข้าราชการสำนักฝ่ายใน ได้มีการตั้งตำแหน่ง ท้าววรคณานันท์⁵ เพิ่มเติม เป็นตำแหน่งท้าวนางสูงสุดในทำเนียบข้าราชการสำนักฝ่ายใน ทำหน้าที่ดูแลปกครองข้าราชการสำนักฝ่ายในต่างพระเนตรพระกรรณ ขึ้นตรงต่ออธิบดีฝ่ายใน⁶ ซึ่งการปรับโครงสร้างข้าราชการสำนักฝ่ายในดังกล่าวนี้ ยังผลให้ในทางโครงสร้าง ตำแหน่งท้าววรจันทร์ มีอำนาจบังคับบัญชาราชการรองลงมาจากท้าววรคณานันท์

ถัดจากตำแหน่งท้าววรจันทร์ลงมา ตามที่ปรากฏหลักฐานระบุหน้าที่แน่ชัดมีตำแหน่งท้าวนาง 4 ตำแหน่ง ได้แก่ ท้าวสมศักดิ์ ท้าวอินทสุริยา ท้าวศรีสัจจา และท้าวทรงกันดาร

ท้าวสมศักดิ์ ว่าการพนักงานทั้งปวง เช่น ในแผนกจัดเครื่องพระสุธารส และพระศรี เครื่องนมัสการ ดูแลหอพระและปูชนียสถานในราชสำนักฝ่ายใน⁷

ท้าวอินทสุริยา ว่าการห้องเครื่องวิเสท⁸

ท้าวศรีสัจจา ว่าการโขนจ่า ที่ควบคุมประตู่วัง และอารักขาทั่วไป⁹

ท้าวทรงกันดาร เป็นผู้บัญชาการพระคลังใน⁹

⁴พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์ (พระนคร : สำนักพิมพ์สมาคมนักมานุษยวิทยาแห่งประเทศไทย, 2507), หน้า 17.

⁵เรื่องเดียวกัน, หน้า 16. นางอมรรตุนารักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2530), หน้า 217. และ ส.พลายน้อย, พระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดา (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2535), หน้า 7.

⁶นอกจากท้าวนางทั้ง 4 ตำแหน่งข้างต้นใน บันทึกความทรงจำของ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิสกุล ยังปรากฏตำแหน่งท้าวนางอื่นๆ อีกได้แก่ ท้าวโสภานีเวศน์ เป็นผู้ช่วยท้าวศรีสัจจา ท้าวภักชสารนุรักษ์ เป็นผู้ช่วยท้าวทรงกันดารและตำแหน่งที่ไม่ระบุหน้าที่อีก 3 ตำแหน่ง คือ ท้าวณารัตนารักษ์ ท้าวสุจริตร่าง และท้าววนิดาพิจาริณี. ดูใน ม.จ.จงจิตรถนอม ดิสกุล, บันทึกความทรงจำ, หน้า 10.

⁷พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์, หน้า 23.

⁸เรื่องเดียวกัน.

⁹เรื่องเดียวกัน.

⁹ม.จ.จงจิตรถนอม ดิสกุล, บันทึกความทรงจำ, หน้า 10. และ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์, หน้า 23.

ถัดจากข้าราชการสำนักฝ่ายในชั้นท้าวนางแล้ว ยังมีข้าราชการสำนักฝ่ายในชั้น เล้าแก่ และผู้รับสั่ง เล้าแก่ เล้าแก่มี 2 ประเภท ประเภทแรก คือ เคยเป็นเจ้าจอมในรัชกาลก่อนๆ เรียกว่า เจ้าจอมเล้าแก่ มีหน้าที่ฝึกหัดข้าราชการสำนักฝ่ายในอีกประเภทหนึ่ง คือ ที่มีได้เป็นเจ้าจอม เรียกว่า เล้าแก่ มีหน้าที่ออกไปประสานกิจการต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายหน้า¹⁰

ผู้รับสั่ง มีหน้าที่เชิญกระแสดพระราชมารดาไปให้ผู้เกี่ยวข้อง¹¹

จากการศึกษาโครงสร้างราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่าบางส่วนยังคงมีความสืบเนื่อง บางส่วนก็เปลี่ยนแปลงไป ดังจะเห็นว่า ในขณะที่โครงสร้างราชสำนักฝ่ายในยังคงแบ่งการบังคับบัญชาออกเป็นระดับประมุขและระดับบริหาร ก็ได้มีการปรับเปลี่ยนตำแหน่งระดับบริหารต่างไปจากในสมัยก่อนหลายตำแหน่ง เช่น เพิ่มตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน มีอำนาจสูงสุดในการบริหารบังคับบัญชาราชการฝ่ายใน เพิ่มตำแหน่งท้าววรคณานันท์ ซึ่งเป็นตำแหน่งท้าวนางสูงสุด ยังผลให้ตำแหน่งท้าววรจันทร์ หัวหน้าท้าวนางทั้งปวงที่มีมาแต่เดิม มีอำนาจบริหารราชการเป็นรองท้าววรคณานันท์ เป็นต้น นอกจากนี้จะมีการปรับเปลี่ยนตำแหน่งต่างๆ ตามความเหมาะสมกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนไปแล้ว ยังมีการปรับเปลี่ยนสายการบังคับบัญชาต่างจากที่มีมาก่อนหน้านี้ ดังจะเห็นได้จากกรณีที่โปรดเกล้าฯ ให้ยกแผนกโขนขึ้นเป็นกรมโขนในปี พ.ศ. 2440 เนื่องจากมีการฝึกซ้อมมากขึ้นตามจำนวนคนที่เพิ่มขึ้น และให้มีผู้บังคับบัญชาสูงสุดคือ อธิบดีกรมโขน ทำให้ท้าวศรีตัจจา ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาพวกจำโขนทั้งหลาย เปลี่ยนมาขึ้นกับอธิบดีกรมโขนโดยตรง จากเดิมที่เคยขึ้นกับท้าววรจันทร์ และเมื่ออธิบดีกรมโขนได้รับการแต่งตั้งเป็นอธิบดีฝ่ายในมีอำนาจสูงสุดในการบังคับบัญชาราชการฝ่ายใน ท้าวศรีตัจจาก็มาขึ้นตรงกับอธิบดีฝ่ายในโดยตรง เป็นต้น

อนึ่ง แม้ว่าในโครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในจะไม่ปรากฏตำแหน่งพระภรรยาเจ้า และพระภรรยา แต่ในทางปฏิบัติพระภรรยาเจ้า หรือพระภรรยา บางคนก็ได้เข้ามามีบทบาทในโครงสร้างการบริหารราชการตามความสามารถและความถนัด ดังจะได้ศึกษาต่อไป

¹⁰ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทัตติมา รัชกาลที่ 5 กับสุภามิตตฤคคตะสอนบุตร (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481), หน้า 35.

¹¹ เรื่องเดียวกัน

4.2 ฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา

เนื่องจากไม่ปรากฏบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในโครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายใน ทั้งที่ในทางปฏิบัติพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาบางคนได้เข้ามามีบทบาทในโครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในตามความสามารถและความถนัดของแต่ละพระองค์หรือแต่ละคน ดังนั้น ในหัวข้อนี้จึงแบ่งศึกษาออกเป็น 2 ส่วน โดยส่วนแรกเป็นการศึกษาทำความเข้าใจเกี่ยวกับแบบแผนการลำดับชั้นพระอิสริยยศ ฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้า ในส่วนหลังเป็นการศึกษาการลำดับชั้นยศ ฐานะและบทบาทของพระภรรยา เพื่อแสดงให้เห็นถึงฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาในโครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในชัดเจนยิ่งขึ้น

การลำดับชั้นพระอิสริยยศของพระภรรยาเจ้า ตามที่ได้อภิปรายข้างต้นไปแล้วว่า นับตั้งแต่โบราณมา ไทยไม่เคยมีธรรมเนียมการอภิเษกพระมเหสีหรือจารีกถในพระสุพรรณบัฏแต่งตั้งอย่างเป็นทางการ ตลอดจนไม่มีกำหนดว่ามีจำนวนได้เท่าใด ทำให้เกิดความสับสนในการเลือกใช้คำเรียกขานเพื่อบ่งถึงลำดับชั้นยศ¹² จนมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้เริ่มมีการกำหนดลำดับชั้นพระอิสริยยศของพระภรรยาเจ้าอย่างเป็นทางการตามลำดับ ดังนี้¹³

พระบรมราชเทวี

พระวรราชเทวี

พระราชเทวี

พระอัครชายา

ภายหลังเมื่อได้มีการสถาปนาตำแหน่งรัชทายาท คือ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ สยามมกุฎราชกุมาร พระองค์ใหม่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระราชชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ พระองค์ใหม่ เป็น **พระอรรคราชเทวี** โดยมีฐานันดรศักดิ์เทียบเท่ากับตำแหน่ง **พระบรมราชเทวี** ทั้งนี้ ก็เพื่อให้สอดคล้องกับข้อกำหนดในการสืบราช

¹² กรมศิลปากร, รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และอธิบายว่าด้วยยศเจ้า (กรุงเทพมหานคร: เอ็ดดิสัน เพรส โปรดักส์, 2541), หน้า 127-128.

¹³ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 บ.14/5 เรื่องราชประเพณีกรุงสยาม.

สันตติวงศ์ที่ว่า ตำแหน่งรัชทายาทจะตกเป็นของพระราชโอรสอันประสูติแต่พระอัครมเหสี¹⁴ แต่การมีพระอัครมเหสีซ้อนกันสองพระองค์ในคราวเดียวกัน คือ พระบรมราชเทวี พระอัครมเหสีแต่เดิมพระองค์หนึ่ง กับพระอรรคราชเทวี พระอัครมเหสีในฐานะ พระราชชนนีแห่งรัชทายาทอีกพระองค์หนึ่ง ทำให้เกิดความสับสนในการบริหารราชการแผ่นดินบางประการ ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2440 ก่อนที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเสด็จประพาสยุโรป เพื่อให้เกิดความเป็นระเบียบเรียบร้อยในการบริหารราชการแผ่นดินในระหว่างการเสด็จประพาสยุโรป จึงทรงสถาปนาสมเด็จพระราชชนนีแห่งองค์รัชทายาทขึ้นเป็น สมเด็จพระบรมราชินีนาถ พร้อมกันนั้นทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแผ่นดินต่างพระองค์ในระหว่างเสด็จประพาสยุโรป จนกว่าจะเสด็จพระราชดำเนินกลับ และด้วยเหตุที่พระอิสริยยศพระภรรยาเจ้าที่ทรงสถาปนาขึ้นใหม่ มีพระราชอำนาจเทียบเท่าพระมหากษัตริย์นี้เอง ทำให้พระอิสริยยศใหม่นี้กลายเป็นลำดับชั้นพระภรรยาเจ้าที่มีฐานันดรศักดิ์สูงกว่าลำดับชั้นพระภรรยาเจ้าที่เคยมีมาแต่เดิม และมีความหมายตรงกับตำแหน่ง Queen ของประเทศทางตะวันตกอย่างแท้จริง¹⁵

นอกจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงแก้ไขเพิ่มเติมพระอิสริยยศพระภรรยาเจ้าที่พระอัครมเหสีแล้ว ยังทรงสถาปนาพระอิสริยยศพระภรรยาเจ้าเพิ่มจากครั้งโบราณอีกตำแหน่ง คือ พระราชชายา ทั้งนี้ การลำดับชั้นพระภรรยาเจ้าในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในภายหลังจึงเป็นไปตามลำดับ ดังนี้

พระบรมราชินีนาถ

พระบรมราชเทวี และพระอรรคราชเทวี

พระวรราชเทวี

พระราชเทวี

พระอัครชายา

พระราชชายา

¹⁴ สำนักพระราชเลขาธิการ, กฎหมายในรัชกาลที่ 5 เล่ม 5 (กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2535), หน้า 1969. และมัลลคอล์ม สมิธ, ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอม สมิธ, พิมพ์ครั้งที่ 2, แปลโดย ศุภรัตน์ ธาราศักดิ์ (กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2542), หน้า 185 – 186.

¹⁵ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสา อัยยิกาเจ้า (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2514) หน้า 118 -125.

อนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องทรงกำหนดลำดับชั้นพระอิสริยยศของพระภรรยาเจ้าอย่างเป็นทางการ ก็เพราะพระอิสริยยศแห่งพระมารดามีผลต่อสิทธิในการสืบราชสมบัติของพระราชโอรสนั่นเอง¹⁶

ฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้า ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระแสความคาดหวังของกลุ่มชนชั้นสูงต่อการแสดงบทบาทหรือคุณสมบัติของสตรีได้เปลี่ยนไปจากแบบจารีต คือ เป็นแม่ที่ให้กำเนิดและเลี้ยงดูบุตร เป็นเมียที่ปรนนิบัติสามี รวมทั้งดูแลบ้านเรือนไปเป็นความคาดหวังให้สตรีสามารถเป็นเมียในฐานะเพื่อนคู่คิด แมในฐานะครุคนแรกและแม่เรือน ผู้รอบรู้ในเรื่องการรับแขก เรื่องสุขภาพอนามัย ตลอดจนการควบคุมรายรับรายจ่ายของครอบครัว¹⁷ ดังนั้น เพื่อให้เป็นที่โปรดปรานของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อันมีความหมายถึงการได้เลื่อนลำดับชั้นพระอิสริยยศมีฐานะทางสังคมสูงขึ้น บรรดาพระภรรยาเจ้าจึงได้มีการปรับบทบาทของตนให้ร่วมสมัยสอดคล้องกับพระราชนิยมและพระราชอัธยาศัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ขณะเดียวกันก็ไม่ทิ้งบทบาทในแบบจารีตเสียเลยทีเดียวซึ่งการปรับบทบาทดังกล่าว ได้ยังผลให้พระภรรยาเจ้าบางพระองค์ได้เข้ามามีบทบาทในโครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในด้วย ดังจะได้ทำการศึกษาบทบาทของพระภรรยาเจ้าที่สำคัญบางพระองค์ ต่อไปนี้

สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เมื่อพิจารณาถึงกระแสความคาดหวังต่อคุณสมบัติของสตรีในเวลานั้น จะเห็นได้ว่าในบรรดาพระภรรยาเจ้าของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เป็นพระภรรยาเจ้าเพียงพระองค์เดียวที่มีการแสดงออกถึงบทบาทร่วมสมัยดังกล่าวตลอดมา นับตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ ทรงมีความกระตือรือร้นใฝ่หาความรู้ เมื่อมีโอกาสดำรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท ก็ทรงใฝ่รู้เรื่องราวต่างๆ ฟังกระแสรับสั่งในพระราชกิจจานุกิจอันเกี่ยวกับการบ้านเมืองภายนอก ภายในพระราชสำนัก จนทรงเข้าพระทัยในวิธีการบริหารพระราชกิจน้อยใหญ่ ซึ่งคุณสมบัติในการเป็นเพื่อนคู่คิดอันโดดเด่นตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์นี่เองที่เป็นที่สอดคล้องสบพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และทำให้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เข้ารับราชการในฐานะพระภรรยาเจ้าเช่นเดียวกับสมเด็จพระพี่นางทั้งสองพระองค์

¹⁶ จันทรรัตน์ ประวาลปัทม์, “การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 107.

¹⁷ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, **สถานภาพสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ** [กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย, 2535, (อัคราเนา)], หน้า 53 – 58.

ต่อมาเมื่อสมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน์ พระบรมราชเทวีสิ้นพระชนม์ลง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโศกเศร้าเสียพระทัยมาก มีแต่พระองค์ผู้เดียวที่สามารถช่วยคลายความเศร้าโศกแห่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวลงได้ และจากการได้ขึ้นมาประทับถวายปรนนิบัติรับใช้ใกล้ชิดคราวนั้น โดยไม่ทรงยอมย้ายกลับลงไปประทับที่ตำหนักเดิมอันเคยประทับ นับตั้งแต่นั้นทรงพระครรภ์จนกระทั่งประสูติสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวิชิราวุธ แม้จะทรงถูกเพ่งเล็งและมีการวิพากษ์วิจารณ์กันมากมาย ก็ไม่ทรงหวั่นไหว ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่ได้ทรงขัดขวางกั๊กแต่อย่างใด ครั้นประสูติแล้วได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระอิสริยยศขึ้นเป็น พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี กับทั้งโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระที่นั่งสุทธารศรีอภิรมย์ขึ้นอีกองค์เบื้องหลังพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท เพื่อเป็นที่ประทับส่วนพระองค์ของพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี¹⁸ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเครื่องแสดงถึงความโปรดปรานที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีต่อพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี เป็นอย่างดี

ก่อนที่พระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี จะทรงได้รับการสถาปนาเป็นพระอัครมเหสีนั้น ยังได้แสดงบทบาทอันโดดเด่นเหนือพระภรรยาเจ้าอื่นๆ อีกมากมายซึ่งล้วนแต่สับพระราชอธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น เช่น บางครั้งถ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเสวยของว่างเล็กๆ น้อยๆ แปรลกๆ พระองค์ก็จะทรงชวนเจ้านายพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ที่เป็นที่พึ่งพระอธยาศัยมาร่วมกันตั้งครีวพิเศษขึ้นชั่วคราวที่บริเวณชั้นค้ำของพระที่นั่ง ช่วยกันปรุงแต่งเครื่องคาวหวานเป็นที่ทรงพระตำราญ¹⁹ และไม่ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะทรงมีงานอดิเรกใด เช่น โปรดเล่นเครื่องโต๊ะ ถ้วยปั้นหยก งา มุก เครื่องแก้วต่างๆ ก็มักจะมีส่วนร่วมด้วยเสมอ และทรงสนับสนุนในทุกวิถีทางให้เป็นการสนุกครึกครื้นไม่เฉพาะแต่พระองค์เอง หากยังทรงชักชวนบรรดาเจ้านาย ข้าบาทบริจาริกาอื่นๆ ให้มาร่วมกันบำเรอพระยุคลบาทโดยพร้อมเพรียงกัน โดยมีได้ทรงเลือกที่รัก ที่ซึ้ง หรือซึ่งเสียดเสียดฉันทน์ ยังผลให้พระบรมราชสวามีทรงเปี่ยมไปด้วยพระเกษมสำราญในท่ามกลางพระมเหสีเทวี และเหล่าข้าบาทบริจาริกาน้อยใหญ่เป็นเนืองนิจ²⁰

นอกจากคุณสมบัติในกรเป็นเมียในฐานะเพื่อนพุดคุยคู่คิดผู้รู้ใจแล้ว ยังทรงแสดงออกถึงการให้ความสำคัญและสนับสนุนการศึกษา ด้วยทรงพระดำริว่า อันความรุ่งเรืองของประเทศชาติ

¹⁸ นางอมรรตวรักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, หน้า 184-187.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 195.

²⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 206.

บ้านเมื่อนั้น จะบรรลุผลสำเร็จได้ก็ขึ้นอยู่กับการศึกษาของประชาชนทั้งชายและหญิง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรงเห็นว่าสตรีไทยยังล้าหลังด้านการศึกษามาก และที่เป็นดั่งนี้ก็เพราะไม่มีผู้สนับสนุน ด้วยพระเจตนาที่จะใคร่เปิดโอกาสให้สตรีไทยได้รับความรู้เพื่อเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศต่อไป จึงทรงสละพระราชทรัพย์จำนวนหนึ่งจัดตั้งโรงเรียนสตรีขึ้น และทรงพระกรุณาฯ รับเป็นองค์อุปถัมภ์²¹ ซึ่งพระเจตนาในส่วนนี้เป็นที่ประจักษ์แก่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏข้อความในลายพระราชหัตถ์เลขว่า “...แม่เล็กเป็นคนมีอัธยาไศรยนิยมไปในทางที่อยากให้ผู้หญิงได้มีที่เล่าเรียนเป็นการแน่นอนมาเสียนานเข้าแล้ว”²² นอกจากนี้จะทรงใฝ่พระทัยในการศึกษาแผนกเล่าเรียนเขียนอ่านดังกล่าวแล้ว ยังทรงให้การสนับสนุนงานช่างศิลป์ต่างๆ อันเป็นงานฝีมือสำหรับสตรีโดยเฉพาะ ด้วยการเสาะแสวงหาผู้มีความรู้ฝีมือเข้ามาไว้เป็นพนักงานช่างในราชสำนัก และทรงคัดเลือกเจ้านายเชื้อพระวงศ์และข้าราชการฝ่ายในรุ่นเก่าที่มีความรู้มาทำการฝึกหัดงานช่างฝีมือที่ค้ำหนักที่บนชั้นล่าง ในเรื่องงานฝีมือสำหรับสตรีนั้น พระองค์เองก็มีฝีมือหัตถ์เป็นที่ขึ้นชื่อ โดยเฉพาะในด้านการประดิษฐ์ดอกไม้สด ดังปรากฏในจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดินทร์ เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต ความว่า²³

“วันอังคาร วันที่ 26 มิถุนายน พ.ศ. 2431
 “ตื่นเช้า สองโมงนาน กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือได้คิด
 โคลงถวายเสด็จน้ำ” บทหนึ่ง ในโคลงนั้นคือเสด็จน้ำกับพวก
 เจ้าจอมจะร้อยดอกไม้แดง “ในที่” “ถวายทูลหม่อม””

²¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 219.

²² หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ศ. 5/29. อ้างถึงใน สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ, หน้า 70.

²³ พระประวัติสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดินทร์ เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิต (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2499), หน้า 199.

“เสด็จน้ำ คือ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ขณะนั้นดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี

“ในที่ คือ พระที่นั่งอมรินทรมณีนี พระวิมานสำหรับเข้าที่พระบรรทมของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

“ทูลหม่อม คือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

บทโคลงที่ทรงนิพนธ์ถวาย มีดังนี้

พระนางเจ้ากับทั้ง
ทรงจักร้อยมาลี
เพื่อฉลองพระคุณมี
เฉลิมพระยศท่านไท้

นารี
หลากไไว้
มามาก แล้วเฮ
ธิดาเจ้าจอมวัง

จากพระประสงค์ที่ทรงให้การสนับสนุนการศึกษา โดยเฉพาะการศึกษาของสตรี ทั้งในด้านการศึกษาล่าเรียนเขียนอ่าน และในด้านงานช่างศิลป์ต่างๆ นี้ ได้สะท้อนให้เห็นถึงบทบาทการเป็นแม่ในฐานะเป็นครูคนแรก คือ มิได้จำกัดอยู่เฉพาะการเลี้ยงดูเด็กให้เจริญเติบโตทางกาย หากแต่ยังรวมถึงการพัฒนาการทางสติปัญญา ตามความคาดหวังของกลุ่มชนชั้นในเวลานั้นด้วย²⁴

ส่วนคุณสมบัติในด้านการเป็นแม่เรือนผู้รอบรู้ นั้น เกี่ยวกับด้านสุขอนามัย ได้ทรงให้การสนับสนุนการจัดตั้งโรงเรียนแพทยพยาบาลผดุงครรภ์ขึ้น ในบริเวณที่แห่งเดียวกับโรงพยาบาลศิริราช สำหรับเป็นสถานที่ศึกษาวิชาพยาบาลและผดุงครรภ์ของสตรี นอกจากนี้ยังทรงร่วมบริจาคพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ จัดตั้งสภาอุณาโลมแดงขึ้นสำหรับบรรเทาทุกข์ช่วยเหลือผู้เจ็บป่วย เมื่อครั้งเกิดกรณีพิพาทระหว่างไทยกับฝรั่งเศสในปี พ.ศ. 2436 ด้วย ซึ่งภายหลังสภาอุณาโลมแดงนี้ได้โอนกิจการมาตั้งขึ้นใหม่ใช้ชื่อว่า สภากาชาดสยาม และได้ขยายกิจการก้าวหน้ามาเป็นลำดับ²⁵

ในเรื่องของการออกสมาคมต้อนรับแขกนั้น เข้าใจว่าเมื่อครั้งสมเด็จพระนางสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ยังทรงดำรงตำแหน่งพระอัครมเหสีอยู่นั้น พระองค์ทรงมิได้แสดงบทบาทในการเสด็จออกต้อนรับแขกเมืองนัก แต่ในเรื่องการจัดเตรียมสถานที่รับรองแขกนั้น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระราชเทวี ทรงเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทในการนี้ ดังปรากฏในจดหมายเหตุของสมเด็จพระราชปิตุลาธิบติ เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ ตอนหนึ่งว่า²⁶

²⁴ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ, หน้า 42.

²⁵ นางอมรรตณารักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, หน้า 225-227.

²⁶ พระวัดสมเด็จพระศรีสวรินทรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าและจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบติ เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ, หน้า 231.

“...วันนี้ที่บนุ่นมาก เพราะไอชคู้กลิวโปลจะมาทูลลา
มีดินเนอร์ด้วย คำทูลหม่อมทรงเครื่องเต็มยศรับไอชคู้
เลี้ยงโต๊ะแล้วขึ้นกินน้ำชาที่ห้องน้ำเงิน เสด็จน้ำ..... ทรง
แต่งห้องหับแข็งแรงมาก มีดอกไม้แขวนด้วย...”

จากที่ได้นำเสนอ จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้ทรง
พยายามแสดงบทบาทร่วมสมัย เพื่อให้สอดคล้องกับพระราชอัชฌาศัยและพระราชนิยมใน พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตลอดมา เมื่อนำการแสดงออกซึ่งบทบาทร่วมสมัยนี้พิจารณา
ประกอบร่วมกับเงื่อนไขอื่นๆ อาทิ การมีพระราชโอรส พระราชธิดา ด้านชาติตระกูล ด้านความ
งามและความจงรักภักดี ก็จะทำให้ยิ่งเห็นถึงโอกาสในการได้เลื่อนพระอิสริยยศเป็นพระภรรยาเจ้า
ชั้นสูงสุดของพระองค์โดดเด่นกว่าพระภรรยาเจ้าองค์อื่น ซึ่งมีได้มีการแสดงออกถึงบทบาทร่วม
สมัยรอบด้านเช่นเดียวกับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ และในท้ายที่สุดก็
ทรงได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ พระอัครมเหสี
หน้าที่เป็นประมุขของราชสำนักฝ่ายในตราบจนสิ้นรัชกาล

สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี สำหรับพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรม
ราชเทวีนั้น แม้มิได้ปรากฏชัดว่าทรงมีบทบาทร่วมสมัยโดดเด่น จนปรากฏว่าได้มีการถวายงาน
เฉพาะด้าน แต่ก็มีสัมพันธ์ภาพกับพระบรมสวามีตามพระจริยาวัตร ทั้งนี้เพราะสมเด็จพระนางเจ้า
สว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี มีพระนิสสัยชื่อ “ไม่โปรดหรือถนัดการสมาคม”²⁷ จึงไม่ทรงปรากฏบท
บาทในราชสำนักมากนัก อีกทั้ง เวลาที่มีหนังสือราชการหรือหนังสือต่างประเทศเข้ามาถวาย เมื่อ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นแปลก และก็มีกระแสพระราชดำรัสให้ทอด
พระเนตร สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี มักตรัสขอให้ทรงอ่านพระราชทาน ผิด
กับสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ที่สนพระทัยอ่านแทบทุกเรื่อง และทรงจับ
ประเด็นในหัวข้อนั้นได้พอที่จะกราบบังคมทูลโต้ตอบได้²⁸ แต่ถึงกระนั้น สมเด็จพระนางเจ้า

..... เสด็จน้ำ คือ สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ขณะนั้นดำรงพระ
อิสริยยศเป็นพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระวรราชเทวี

²⁷ พรศิริ บุรณเขตต์, “นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5”,
(วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขามนุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา
มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540), หน้า 187.

²⁸ สมภพ จันทรประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกา
เจ้า, หน้า 66.

สว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ก็ทรงรู้ภาษาอังกฤษถึงกับทรงอ่านหนังสือพิมพ์รายวันภาษาอังกฤษ หนังสือพิมพ์รายคาบภาษาอังกฤษเป็นประจำ ฉบับภาษาอังกฤษนั้นโปรดบางกอกไทม์ ทรงฟังเข้าพระทัย แต่เวลาคริสต์ คริสได้ไม่มากนัก หากรับแขกจะทรงใช้ล่าม แต่ถ้าทรงคุ้นก็ไม่ต้องใช้ล่าม²⁹

นอกจากนี้ก็ยังโปรดในเรื่องพระธรรม และเสด็จประทับแรมนอกราชสำนักเพื่อฟื้นฟูพระพลานามัยเสมอ เนื่องจากทรงมีทุกข์มากเกี่ยวกับการสิ้นพระชนม์ของพระราชโอรส พระราชธิดา

อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีทรงได้รับสมญาพระนามว่า ทรง “มั่งมี” ด้วยเหตุว่าทรงมีความสามารถในทางใช้จ่ายเรื่องเงินทอง จนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตรัสชม³⁰

จะเห็นได้ว่า แม้สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวีจะไม่ทรงแสดงบทบาทร่วมสมัยรอบด้านอย่างสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ แต่พระองค์ก็ทรงแสดงบทบาทในด้านเศรษฐกิจคือ รู้จักเพิ่มพูนรายได้ ตามกระแสความคาดหวังของสังคมต่อสตรีในแง่การจัดการเงินของครอบครัว³¹ จนเป็นที่สบพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี เป็น พระภรรยาเจ้าพระองค์หนึ่งที่ทรงแสดงบทบาทหรือคุณสมบัติเฉพาะตัวเป็นที่สบพระราชอัธยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บทบาทหรือคุณสมบัติของพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี ที่ว่านั่นก็คือ ทรงมีความรู้ความสามารถในด้านอักษรศาสตร์เป็นอย่างดี ถึงขั้นกวีที่แต่งโคลงกลอนจนมีพระนามเป็นที่เลื่องลือ และจากคุณสมบัติเฉพาะตัวดังกล่าวนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี รับราชการใกล้ชิดในฐานะ “ไปรวคตลิตเรตรี”³² ในการปฏิบัติหน้าที่นั้น นอกจากจะบันทึกตาม

²⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 87.

³⁰ ม.จ.พูนพิศมัย คิสกุล, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น (กรุงเทพมหานคร : คลังสมอง, 2534), หน้า 262 – 263. อ้างถึงใน พรศิริ บูรณเขตต์, “นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5,” หน้า 187.

³¹ สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ, หน้า 63.

³² ศ. ศิวรักษ์, สัมภาษณ์ ม.จ.จงจิตรถนอม คิสกุล (กรุงเทพมหานคร: เลดีดไทย, 2529), หน้า 83 – 85 และ 89. และ ฌฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระราชประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ พระองค์แรก (พระนคร: โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2507), หน้า 127 – 128.

รับสั่งแล้ว ก็ทำสำเนาพระราชหัตถ์ โดยมี ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุลทำหน้าที่เป็น นางเสมียนหลวง คิดให้ปีเตอร์หรือพิมพ์ดีดรับใช้ใกล้ชิดเบื้องพระยุคลบาท³³ จากนั้นนำหนังสือราชการเหล่านั้น ไปบรรจุลงหีบ ซึ่งจะมีกุญแจที่ พระนางเจ้าสุกุมาลมารศรี พระราชเทวีดอกหนึ่ง และอยู่ที่กรมพระสมมตอมรพันธุ์ดอกหนึ่ง เสร็จแล้วใส่กุญแจเจ้าหน้าที่จะเอาไปส่งอ้อฟิศหลวง ซึ่งอยู่ข้างบนพระที่นั่งจักรีทางฝ่ายหน้า ต่อพระทวารออกไป ในการที่จะรับสั่งเรียกผู้ใด ก็จะมีนางพนักงาน เรียกว่า นางสนองพระโอษฐ์ ออกไปประสานงานติดต่อให้ คือ ม.จ.ผอบ หรือ ม.จ.ถนอมอุไร³⁴ อนึ่ง ในการรับราชการตำแหน่ง “ไปรเวตสิเกอร์ตารี” นี้ พระนางเจ้าสุกุมาลมารศรี พระราชเทวี ทรงได้รับพระราชทานเงินเดือนด้วย ปรากฏในพระราชหัตถเลขาพระราชทานสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ความว่า “...เจ้าจะรู้ๆไม่ว่าแม่เจ้าหางเงินเดือนกินได้พอข้างเป็นไปรเวตสิเกอร์ตารีได้เงินเดือน ๗ ละ 10 ชั่ง ยังมีอื่น ๆ อีก เดียวนี้อยู่ข้างจะเป็นเศรษฐีขึ้นมาก...”³⁵

จากพระราชหัตถเลขาฉบับนี้ สะท้อนให้เห็นว่าไม่เพียงแต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์จะตรัสเล่าให้พระราชโอรสทรงทราบเท่านั้น หากยังแฝงความปลื้มพระทัยในบทบาทหรือคุณสมบัติในการเป็น “ไปรเวตสิเกอร์ตารี” ของพระนางเจ้าสุกุมาลมารศรี พระราชเทวีอยู่มาก ซึ่งภายหลังปรากฏว่า ยังได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชธิดาอีกสองพระองค์ คือ สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าสุทธาทิพยรัตน์ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้านิภานภดล กรมขุนอุทัยเขตต์ดิยานารี ทรงช่วยแบ่งเบาพระราชภารกิจร่วมกับพระนางเจ้าสุกุมาลมารศรี พระราชเทวีด้วย อนึ่ง ในการมอบหมายให้พระภรรยาเจ้า และพระราชธิดาเข้ามาแบ่งเบาพระราชกิจการบริหารราชการแผ่นดินด้วยการเป็น “ไปรเวตสิเกอร์ตารี” หรือราชเลขานุการส่วนพระองค์นั้นไม่เคยมีมาก่อน ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการที่ขณะนั้นกระแสความคาดหวังของสังคมในหมู่ชนชั้นสูงที่มีต่อบทบาทของสตรีเปลี่ยนไปจากเดิม โดยเปลี่ยนไปเป็นคาดหวังให้สตรีมีบทบาทเป็นเมียในฐานะเพื่อนคู่คิด³⁶ โดยช่วยแบ่งเบาภาระของสามีไม่มากนักน้อยตามความสามารถ “...คำที่พูดช่วยทวนหนังสือ สูงที่สุดช่วยเรียงความได้ตามที่ให้เนื้อความ

³³ ศ. ศิวรักษ์, สัมภาษณ์ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, หน้า 172.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83-84.

³⁵ ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, พระราชประวัติของจอมพลเรือ จอมพลสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือ พระองค์แรก, หน้า 127 – 128.

³⁶ สุวดี ชนประสิทธิ์พัฒนา, สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ, หน้า 46-49.

แลใจความ...”³⁷ นอกจากนี้ยังอาจเพื่อความสะดวกในการปฏิบัติงาน เพราะมักทรงงานในเวลา คึก และทรงงานในที่ประทับ ซึ่งอยู่ในเขตราชสำนักฝ่ายใน การมอบหมายให้พระภรรยาเจ้าและ พระราชธิดา ย่อมสะดวกกว่าให้ข้าราชการอื่นๆ มาทำหน้าที่นี้

นอกจากพระนางเจ้าสุชมាលามารศรี พระราชเทวีจะได้เข้ามาทำหน้าที่เป็น“ไปเวตติเกรตารี” แล้วยังได้ทรงว่าการพนักงานนมัสการแทนกรมหลวงวรวงศ์สุดาอีกหน้าที่หนึ่งด้วย ภายหลังจากที่ กรมหลวงวรวงศ์สุดาสิ้นพระชนม์³⁸

พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ สำหรับพระอัครชายา เธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์นั้น ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นผู้กำกับห้องพระเครื่อง คั้น เนื่องจากมีพระหัดด์เด่นในด้านอาหารการเรือน³⁹ นอกจากนี้พระอัครชายา พระองค์เจ้าสาย สวลีภิรมย์ทรงให้ความสนพระทัยกับการให้ความสำราญกับพระบรมราชสวามีและพระราชโอรส พระราชธิดา มากกว่าความสำราญส่วนพระองค์ ดังปรากฏว่า คราวหนึ่งทรงซื้อลูกเงาะผลละบาท ถึงร้อยลูกเพื่อคว้านตั้งเครื่องคั้นกับตั้งเครื่องสมเด็จพระองค์ ส่วนพระองค์เองไม่โปรด เสวยเลย รับประทานแพงเกินไป แต่ “ขอให้ลูกหัวสุขสบายก็เป็นทีพอใจแล้ว”⁴⁰

น่าสังเกตว่า แม้พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์จะทรงมีบทบาทโดดเด่นใน บทบาทแบบจารีต คือปรนนิบัติสามี เลี้ยงบุตร ดูแลบ้านช่อง แต่ก็เป็นที่โปรดปรานในพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งสะท้อนให้เห็นว่าแม้สังคมจะคาดหวังให้สตรีมีบทบาทใหม่ ๆ เช่น เป็นเพื่อนคู่คิด เป็นผู้รอบรู้ในการออกสมาคม ขณะเดียวกันสังคมก็ยังคงต้องการให้สตรีทำ หน้าที่ในแบบจารีตควบคู่ไปด้วย

ในส่วนพระภรรยาเจ้าองค์อื่นๆ แม้จะมีได้ปรากฏชัดว่าได้มีการแสดงบทบาทหรือคุณ สมบัติที่โดดเด่น แต่ก็เข้าใจว่าส่วนหนึ่งยังแสดงบทบาทแบบจารีต ขณะเดียวกันก็คงมีการปรับบท บทบาทให้ร่วมสมัยโดยเสด็จพระราชนิยม

จากการศึกษาจะเห็นได้ว่า การเลื่อนลำดับพระอิสริยยศของพระภรรยาเจ้านั้น เกี่ยวเนื่อง โดยตรงกับการเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์ ดังนั้นเพื่อให้เป็นที่โปรดปรานของพระมหา กษัตริย์ บรรดาพระภรรยาเจ้าจึงได้มีการปรับบทบาทให้สอดคล้องกับพระราชนิยมและพระราช

³⁷ เทียนวรรณ, ศตวรรษวิภาคพจนกิจ, 8 ตุลาคม 2448. อ้างในเรื่องเดียวกัน.

³⁸ ม.จ.จงจิตถนอม ศิสกุล, บันทึกความทรงจำ, (กรุงเทพมหานคร : วัชรินทร์การ พิมพ์, 2522) หน้า 13.

³⁹ ส. ศิวรักษ์, สัมภาษณ์ ม.จ.จงจิตถนอม ศิสกุล, หน้า 88 – 89.

⁴⁰ ศรุदानุสรณ์ (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2526), หน้า 146.

อัยยาศัย ซึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กระแสความคาดหวังของสังคมต่อสตรีที่เปลี่ยนไปมีผลต่อพระราชนิยมและพระราชอัยยาศัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตลอดจนการปรับบทบาทของพระภรรยาเจ้า นำสังเกตว่า การพยายามปรับบทบาทของพระภรรยาเจ้าเพื่อก้าวไปสู่การเป็นคนโปรดของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทั้งบทบาทร่วมสมัยและบทบาทแบบจารีต ได้ส่งผลให้โดยทางปฏิบัติพระภรรยาเจ้าบางพระองค์ได้เข้ามามีบทบาทในโครงสร้างการบริหารราชสำนักฝ่ายใน เช่น สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้ทรงพยายามปรับบทบาท จนกระทั่งได้เลื่อนพระอิสริยยศสูงสุดในบรรดาพระภรรยาเจ้าด้วยกัน และได้เข้ามาบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในฐานประมุข หรือพระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ ได้เข้ามามีบทบาทกำกับดูแลห้องพระเครื่องต้น เนื่องจากมีฝีพระหัตถ์โดดเด่นในด้านอาหารการเรือน เป็นต้น

สำหรับการศึกษาฐานะและบทบาทของพระภรรยาชั้น เพื่อให้เข้าใจชัดเจนยิ่งขึ้น ส่วนแรกจึงเป็นการศึกษาเกี่ยวกับแบบแผนลำดับชั้นยศพระภรรยา ซึ่งมีมาแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสืบเนื่องมาจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้โปรดเกล้าฯ ให้ทำเครื่องยศเพิ่มเติมด้วย ในส่วนถัดมา เป็นการศึกษาเกี่ยวกับบทบาทหรือคุณสมบัติของพระภรรยาบางคน/บางกลุ่ม ซึ่งการแสดงบทบาทหรือคุณสมบัตินี้เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่น่าไปสู่การมีโอกาสได้เลื่อนลำดับยศ ตลอดจนทำให้เข้ามามีบทบาทในโครงสร้างการบริหารราชสำนักฝ่ายในด้วย ดังจะได้ศึกษาวิเคราะห์ ดังนี้

การลำดับยศพระภรรยา การลำดับชั้นยศพระภรรยาในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงใช้เช่นเดียวกับในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทำเครื่องยศชั้นพระสนมเอกเพิ่มเติมจากที่กำหนดไว้แต่เดิม ดังปรากฏในประวัติของเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ หรือ เจ้าคุณจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลนี้ว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้ว นอกจากได้พระราชทานพานทองและหีบหมากกลางยาประดับเพชรอันเป็นเครื่องยศชั้นพระสนมเอกตามอย่างรัชกาลก่อนแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้ทำขึ้นใหม่ขนาดใหญ่กว่าเดิมประดับเพชรทั้งที่ขอบฝา และเป็นตราพระเกี้ยวคอดอยู่บนพานสองชั้นกับฉัตรสองข้างบนหลังหีบ พระราชทานเพิ่มอีกหนึ่งใบ

ต่อมาเมื่อมีพระสนมเอกหลายท่าน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะยกย่องเจ้าคุณจอมมารดาแพให้สูงศักดิ์กว่าพระสนมเอกอื่นๆ จึงโปรดเกล้าฯ ให้

เปลี่ยนเครื่องในพานทองเครื่องยศของเจ้าจอมมารดาแพเป็นลงยาราชาวดี โดยมีได้เรียกคืนเมื่อสิ้นรัชกาลตามประเพณี

ต่อมาในปี พ.ศ. 2416 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ทำหีบหมากเป็นเครื่องยศเพิ่มเติมจากรัชกาลก่อน มี 4 ชั้น ได้แก่

ชั้นที่ 1 เป็นหีบหมากเงินกะไหล่ทองลงยาสีขาบ มีตลับข้างใน 4 ใบ สำหรับพระราชทานเฉพาะพระภรรยาเจ้า มีตราปฐมจุลจอมเกล้าบนฝาหีบ

ชั้นที่ 2 เป็นหีบหมากกะไหล่ทองลงยาลายชั้นที่ 1 พระราชทานแก่เจ้าจอมมารดาที่มีพระราชโอรส พระราชธิดาหลายพระองค์ และเจ้าจอมที่ไม่มีพระราชโอรส พระราชธิดา แต่เป็นที่โปรดปรานอย่างยิ่ง มีตราทุติยจุลจอมเกล้าบนฝาหีบ

ชั้นที่ 3 เป็นหีบหมากทองกะไหล่ทองลงยาสีขาบ มีตราตติยจุลจอมเกล้าบนฝาหีบ

ชั้นที่ 4 เป็นหีบเงินรูปทรงคล้ายชั้นที่ 3 แต่ไม่ได้กะไหล่ทองลงยา⁴¹

ภายหลังโปรดเกล้าฯ ให้ทำของพระราชทานคล้ายกับเครื่องยศ สำหรับพระราชทานผู้ที่รับราชการสนองพระเดชพระคุณมานาน มี 3 ชั้น มีลักษณะแตกต่างตามอายุราชการดังนี้

เมื่อได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาได้ถึง 10 ปี จะพระราชทานตลับสำหรับบรรจุสิ่งของที่รับประทานคู่กับหมากพลูหนึ่งชุดเป็นบำเหน็จ

เมื่อรับราชการนาน 20 ปี จะได้รับพระราชทานหีบหมากสำหรับใช้กับตลับที่ได้รับพระราชทานแล้วนั้น และ

เมื่อรับราชการถึง 30 ปี จะได้รับพระราชทานหีบหมากเงินลงยาซึ่งสร้างขึ้นโดยเฉพาะพร้อมด้วยตลับสำหรับบรรจุในหีบนั้นด้วยหนึ่งชุด มีลักษณะต่างกัน 2 แบบ สำหรับพระราชทานตามเกียรติยศ แบบที่ 1 ทำด้วยทองคำลงยาประดับเพชร แบบที่ 2 ทำด้วยเงินกะไหล่ทอง⁴²

จะเห็นได้ว่าแม้ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะยังคงจัดลำดับชั้นพระสนมนางห้ามเช่นในรัชกาลก่อน แต่การที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ทำเครื่องยศและของพระราชทานเพิ่มเติมต่างไปจากที่เคยมีแต่เดิมเพื่อพระราชทานพระบรมวงศานุวงศ์ข้าราชการฝ่ายใน

⁴¹ ทรุตานุสรณ์, หน้า 254. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2524), หน้า 54 - 55. และ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512) หน้า 82 - 83.

⁴² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก (กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2524), หน้า 53-55.

ตามพระราชอัธยาศัยและตามความคิดความชอบในการปฏิบัติราชการ มีผลทำให้ผู้ได้รับพระราชทาน มีเกียรติยศศักดิ์ศรีมากน้อยลดหลั่นกัน แม้จะอยู่ในตำแหน่งเดียวกัน

ฐานะบทบาทของพระภรรยา ในส่วนฐานะบทบาทของพระภรยานั้น นอกจากจะมีบทบาทสำคัญด้านการปรนนิบัติแล้ว ยังมีการปรับบทบาทให้สอดคล้องกับกระแสพระราชนิยมนต์ ตัวอย่างเช่น

เจ้าคุณจอมมารดาแพ จากประวัติเจ้าคุณจอมมารดาแพ พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ กล่าวว่าในช่วงต้นรัชกาล เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้วเจ้าคุณจอมมารดาแพต้องโดยเสด็จเข้ามาอยู่ในราชสำนักฝ่ายใน เจ้าคุณจอมมารดาแพได้กราบบังคมทูลพระกรุณาขอสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นการพิเศษ เหมือนเมื่อครั้งยังประทับ ณ พระตำหนักสวนกุหลาบ โดยถือว่ามีหน้าที่ปรนนิบัติพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในบางเวลา คือ เวลาเช้าเมื่อตื่นบรรทม ท่านถวายเครื่องพระสำอาง ตั้งเครื่องพระกระยาจก เวลากลางวัน เมื่อเสวยแล้วไม่มีคนเฝ้าแทน ท่านจึงขึ้นไปคอยรับใช้ในเวลาที่ทรงพักพระราชอิริยาบถ จนกระทั่งเสด็จออกตอนบ่าย เวลากลางคืน เมื่อเข้าบรรทม ท่านจึงเข้าไปนอนในห้องที่บรรทมอยู่จนเช้า ตั้งเครื่องพระสำอางเหมือนในวันหลัง⁴³

นอกจากเจ้าคุณจอมมารดาแพจะมีบทบาทในด้านการปรนนิบัติแล้ว ในส่วนที่เกี่ยวกับบทบาทโดยกระแสพระราชนิยมนั้น ปรากฏว่า ท่านเป็นผู้นำแบบแต่งตัว อาทิ เป็นผู้เปลี่ยนจากสไบเฉียงมาเป็นสะพายแพร ใช้หมวกอย่างผู้หญิงฝรั่งมาใส่ครั้งแรกตลอดจนเคยเลิกตัดผมปักและเสยปล่อยผมยาวด้วย⁴⁴

⁴³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, หน้า 36-37.

อนึ่ง เข้าใจว่า เจ้าคุณจอมมารดาแพได้ทำหน้าที่นี้ จนโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าจอมมารดาอ่อนทำหน้าที่นี้แทนประมาณหลังปี พ.ศ. 2422 ซึ่งเป็นปีที่เจ้าจอมมารดาอ่อนถวายตัว. ดูเพิ่มเติมใน สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, หน้า (4) -(5).

⁴⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, หน้า 50-51.

จะเห็นได้ว่า การที่เจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นที่โปรดปรานและได้เลื่อนเป็นชั้นพระสนมเอกนั้น ส่วนหนึ่งสืบเนื่องจากการที่เจ้าคุณจอมมารดาแพมีบทบาทในการถวายการปรนนิบัติโดยใกล้ชิด รวมทั้งมีการปรับบทบาทให้สอดคล้องกับกระแสพระราชนิยมนั่นเอง

เจ้าจอม “ก๊กอ” กลุ่มนี้เป็นธิดาเจ้าพระยาสุรพันธ์พิสุทธิ์แห่งสกุลบุญนาคน เดิมสังกัดสำนักเจ้าคุณจอมมารดาแพ ต่อมาได้ถวายงานใกล้ชิดกับพระนางเจ้าสุชมัยมารศรี พระราชเทวี ภายหลังเมื่อเจ้าคุณจอมมารดาแพทูลเปลี่ยนหน้าที่ของตนตามวิญญู หน้าที่ถวายการปรนนิบัติของเจ้าจอมกลุ่มนี้ ได้แก่ เจ้าจอมมารดาอ่อน มีหน้าที่ตั้งเครื่องถวายตลอดรัชกาล เจ้าจอมเอี่ยมถวายอยู่จนนวดเป็นที่โปรดปรานคู่กับเจ้าจอมมารดาเหม เจ้าจอมเอิบรับหน้าที่ในการแต่งพระองค์และเปลื้องฉลองพระองค์ โดยได้เข้ามารับราชการในหน้าที่นี้ภายหลังจากที่เจ้าจอมมารดาชุ่มซึ่งรับหน้าที่อยู่เดิมแต่เริ่มมีสุขภาพไม่ดี⁴⁵

สำหรับเจ้าจอมเอี่ยม และเจ้าจอมเหมนั้นได้ถวายการอยู่จนนวดเป็นที่โปรดปรานมาก ดังมีความปรากฏในพระราชหัตถเลขาเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 พ.ศ.2450 ตอนหนึ่งว่า⁴⁶

“...ในเวลานี้ ความสุขทุกข์ในส่วนตัวว่าโดยย่อ วันแรกดีมาก ต่อมาคลงรูปกับเมื่ออยู่บางกอกในเวลาสบาย ได้รับความเดือดร้อน แต่เวลานอนตอนสัมพาหะแกหัดอ้ายลบให้นวด งอกอเหมือนแกดูอาการราวกับจะยกเอาพระสุเมรุ เหน็ดเหนียวนี้กระไร แต่เราวางมือไม่ได้ ต้องเป็นครุหมอนวดหลับซ้าทุกวัน ๆ นี้ออกจะเป็นปตมาฏ คิดถึงนางเอี่ยมกับนางเหมเต็มที เร็วแรง ถ้าจะเทียบเท่าผู้ชายชนิดนี้ 8 คน เท่าแรงหมอนวดแท้

⁴⁵ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเรื่องของเสด็จอริบตี ฝ่ายใน. หน้า 47. เสงี่ยม คุมพวาส, ราชประวัติพิพัทธ์ในสมเด็จพระปิยะมหาราช (พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, 2512), หน้า 600-601. และ พรศิริ บูรณเขตต์, “นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5,” หน้า 188-189.

⁴⁶ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ในเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2450 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2491), หน้า 16. อ้างถึงใน พรศิริ บูรณเขตต์, “นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5,” หน้า 189.

16 คน การมันประหลาดเช่นนี้ จะเชื่อว่าผู้หญิงแรงกว่าผู้ชายๆไม่กี่คน
แค่จะเห็น...

...มหาดเล็กทุกคนอะไรก็ไม่เข้าใจเรียกเอาอะไรไม่ได้จนเสียงทาสคืนนี้
ว่าด้านอนไม่หลับ จะต้องทนเสียวอย่างใด อย่างหนึ่ง คือ โทรเลขเข้าไปให้
ส่งคิ้วนางเอี่ยมออกมาให้เขาๆกันว่าเป็นบ้ากาม ภาเสด็จกลับไปบาง
กอก ให้เขาๆว่าจวนตายแล้ว ดึกๆไปตายจริง ๆ เคียดร้อนเต็มที่ไม่มี
ความสุขเลย...”

ส่วนเจ้าจอมเอิบนั้น น่าจะเป็นที่โปรดปรานเพราะถวายนิพนธ์เป็นที่สัพพระราช
อัยศาสตร์ที่โปรดปรานแม้กระทั่งการทอดปลา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา ลงวันที่ 5 เมษายน
ร.ศ. 129 ตอนหนึ่ง ความว่า⁴⁷

“... พระยานุราช พิธีตรุษนี้ จะไปต่อวัน 14 คำ 12-13 คำว่าง คิดจะ
หาข้าวกินที่นาพญาไทก่อน...เรื่องทอดปลาที่อยู่ข้างจะกลั้วมาก ถ้าพลาด
ไปแล้วซักกินไม่ลง ขอให้จัดคั้งเตาทอดปลาที่สพานต่อเรือข้างหน้า
ข้างใน นอกกรมวังให้จักรดให้รับนางเอิบออกไปทอดปลา...”

อนึ่ง เนื่องจากเจ้าจอม “ก๊กอ” นี้ เป็นกลุ่มเจ้าจอมที่ไม่มีพระราชโอรส พระราชธิดา มี
เพียงเจ้าจอมมารดาอ่อนท่านเดียวที่มีพระราชธิดา ฉะนั้น บทบาทในการถวายปรนนิบัติเฉพาะด้าน
จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่มีผลต่อการเลื่อนฐานะทางสังคม

นอกจาก พระภรรยาที่มีบทบาทในการถวายปรนนิบัติเฉพาะด้าน เช่น เจ้าจอม “ก๊กอ”
แล้ว ยังมีอีกกลุ่มหนึ่งที่มีบทบาทในการถวายงานด้านความบันเทิงและนันทนาการต่างๆ⁴⁸ เช่น เจ้า
จอมมารดาทับทิม ซึ่งเป็นผู้มีฝีมือในการฟ้อนรำตี่ยังนักจนขึ้นชื่อลือนามว่าเป็นชั้นนางเอกในละคร

⁴⁷ ตำนานพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชทานพระยา
บุรุษรัตนราชพัลลภ (นพ ไกรฤกษ์), (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒ, 2474), หน้า 137. อ้างถึง
ใน เรื่องเดียวกัน, หน้า 189 – 190.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 190.

หลวงสมัณัน⁴⁹ หรือเจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ ซึ่งนอกจากจะมีความงามแล้ว ยังมีพรสวรรค์ในด้านเสียงอย่างยิ่งยวด จนได้เป็นต้นเสียงในวงมโหรี⁵⁰ แม้แต่พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดีก็ได้รับสั่งว่า เสียงร้องอันก้องกังวานหวานวิวกนั้นเป็นไปในแบบ “แก้วเสียงชั้นนอก”⁵¹

จากการศึกษาเรื่องฐานะและบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา จะเห็นได้ว่า การแสดงบทบาทหรือคุณสมบัติให้สอดคล้องกับพระราชนิยม เพื่อให้เป็นที่โปรดปราน เป็นเลื่องใจหนึ่งที่มีผลต่อการได้ตำแหน่งฐานะในการรับราชการในฐานะพระภรรยาเจ้าและพระภรรยา นอกจากการมีชาติตระกูล มีพระราชโอรส พระราชธิดา และมีความงาม ซึ่งการแสดงบทบาทดังกล่าวทำให้เห็นบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาบางพระองค์ในโครงสร้างการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในชัดเจนขึ้น

สำนักกับการแสดงบารมีและโอกาสในการถวายตัวเข้ารับราชการ

การที่สำนักต่างๆ ของพระภรรยาเจ้าและพระภรรยามีข้าราชการสำนักอยู่ในสังกัดเป็นจำนวนมากได้สะท้อนให้เห็นถึงอำนาจบารมีของเจ้านายของแต่ละสำนัก ขณะเดียวกันการที่สตรีเข้ามาถวายตัวในราชสำนักก็เป็นการเปิดโอกาสให้สตรีเหล่านั้นได้เลื่อนฐานะด้วย รวมทั้งเป็นการฝึกอบรมความรู้ ความสามารถเตรียมพร้อมสำหรับเข้ารับราชการ

ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองราชย์ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ เจ้าสำนักในช่วงต้นรัชกาลจึงมักเป็นเจ้านายฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ เช่น สำนักในสมเด็จพระยาสุตารัตนราชประชูปู พระอภิมบาลในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อยังทรงพระเยาว์ สำนักนี้มีข้าราชการมาจากหลายสาย และได้เลื่อนฐานะเป็นพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาหลายท่าน

นอกจากนี้ยังมีสำนัก กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ หรือพระองค์เจ้าโสมมาดี พระเจ้าพี่นางเธอพระองค์ใหญ่ซึ่งทรงได้รับการยกย่องนับถือในฐานะพระบรมวงศ์ศานุวงศ์ผู้ใหญ่ในราชสกุลหรือสำนักท้าววรจันทร์ (เจ้าจอมมารดาวาด ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นท้าว

⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตบุคคลตะสอนบุตร, หน้า 41-47.

⁵⁰ ศรदानุสรณ์, หน้า 11.

⁵¹ ชาลี เอี่ยมกระสินธุ์, ในราชสำนักสยาม, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ คีนอ้อ แกรมมี่, 2539), หน้า 148.

นางผู้ใหญ่ มีหน้าที่บังคับบัญชาพระสนมกำนัล ท้าวนาง เจ้าแก้ว พนักงานมโหรีฝ่ายใน ตลอดจนข้าราชการฝ่ายในทุกระดับชั้น

สำนักกรมหลวงวรเสฐสุตา หรือพระองค์เจ้าบุตรี กรมหลวงวรเสฐสุตาเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาอิง พระองค์เจ้าบุตรีและเจ้าจอมมารดา เป็นผู้อภิบาลสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินีแห่งองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อยังทรงพระเยาว์อยู่ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้สถาปนาพระองค์เจ้าบุตรี ขึ้นเป็นกรมหลวงวรเสฐสุตา และทรงตั้งเจ้าจอมมารดาอิงเป็นท้าวสมศักดิ์ กรมหลวงวรเสฐสุตาทรงมีบทบาทในการควบคุมพนักงานนมัสการซึ่งเป็นแผนกใหญ่ในราชสำนักฝ่ายใน ส่วนเจ้าจอมมารดาอิงเป็นข้าราชการฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ ในช่วงต้นรัชกาลมีบทบาทในการควบคุมให้วิถีปฏิบัติภายในราชสำนักฝ่ายในกลับไปเป็นเหมือนเมื่อครั้งรัชกาลที่ 3⁵²

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระภรรยาเจ้า และพระภรรยามากขึ้น จึงมีการแยกสำนักออกจากเจ้านายที่เคยสังกัดอยู่ โดยพระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่จะสามารถมีสำนักเป็นของตนเองนั้น ต้องมีคุณสมบัติด้านชาติตระกูล มีพระราชโอรส - พระราชธิดา เป็นที่โปรดปรานจำนวนมาก โดยเฉพาะพระราชโอรสที่มีพระชนมายุยืนและรับราชการจนเป็นที่โปรดปราน ทั้งนี้รวมถึงพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาเองก็จะต้องมีพระชนมายุหรืออายุยืน และรับราชการสนองพระเดชพระคุณจนเป็นที่โปรดปรานด้วย สำหรับสำนักที่มีบทบาทสำคัญในราชสำนักฝ่ายในได้แก่

สำนัก “สมเด็จพระที่บน” สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ หรือ “สมเด็จพระที่บน” มีที่ประทับ ณ พระที่นั่งสุทธาศรีภิรมย์ อันเป็นส่วนหนึ่งของ “ที่บน” หรือพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ทรงดำรงตำแหน่งเป็นประมุขฝ่ายใน เนื่องจากมีพระราชโอรสดำรงตำแหน่ง สยามมกุฎราชกุมารและเป็นพระมเหสีที่ได้รับการโปรดปรานมากที่สุด

สำนัก “สมเด็จพระที่บน” มีผู้เข้ามาถวายตัวเป็นข้าหลวงจำนวนมากและเป็นสำนักที่ใหญ่ที่สุด มีอำนาจสูงสุดในราชสำนักฝ่ายใน ข้าหลวงสำนักนี้ประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง ตั้งแต่พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวบางพระองค์ พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าลูกเธอบุญธรรม ท้าวนาง ตลอดจนนางพนักงานจากตระกูลต่าง ๆ

⁵² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 22 (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาชาติไทย, 2506), หน้า 333.

พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูงที่มีความสนิทสนมในสำนัก “สมเด็จพระที่นั่ง” อาทิเช่น กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ พระเจ้าน้องนางเธอ พระองค์เจ้าบุษบันบัวผัน และพระเจ้าน้องนางเธอพระองค์เจ้าภาณุพันธุ์ ซึ่งทั้งหมดทำหน้าที่เป็นพระอภิบาลสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เป็นต้น

นอกจากนี้ยังมีบรรดาพระประยูรญาติ พระราชนัดดา ที่ประทับอยู่ในสำนัก อาทิเช่น ม.จ. อาภาพรธณี พระธิดาในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพิชิตปรีชากร ม.จ.จรัสโณม พระธิดาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ม.จ.รำไพพรรณี ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสวัสดิวัดนวิศิษฎ์

ข้าหลวงบางส่วนยังมาจากราชนิกุลและตระกูลขุนนางที่สำคัญๆ เช่น ราชสกุลสุจริตกุล ราชสกุลสุทัศน์ ตระกูล ณ นคร ตระกูล ณ ระนอง ตระกูลบุญรัตพันธุ์ ตระกูล โชติกเสถียร เป็นต้น

ส่วนพระภรรยาที่สังกัดในสำนัก “สมเด็จพระที่นั่ง” เช่น เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้น, เจ้าจอม ม.ร.ว.ป้อม, เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ว จากราชสกุลมาลากุล พระธิดาในพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ ซึ่งเป็นพระบรมวงศ์สนิทเนื่องในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี

สำหรับพระภรรยาในสำนัก “สมเด็จพระที่นั่ง” ที่โปรดปราน เช่น เจ้าจอมมารคำชุ่มและเจ้าจอมแจ่ม จากตระกูลไกรฤกษ์ นอกจากนี้เมื่อแรกที่พระราชชายา เจ้าดารารัศมีถวายตัวเข้าสู่ราชสำนัก สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรีก็ทรงรับเป็นผู้อุปถัมภ์ ต่อมาภายหลังเมื่อพระราชชายา เจ้าดารารัศมีมีพระราชธิดาจึงแยกออกมามีสำนักในพระองค์เอง ซึ่งชาววังเรียกว่า “ตำหนักเจ้าลาว” เพราะทั้งนี้ข้าหลวงในตำหนักยังคงเกล้าหมวยและนุ่งผ้าซิ่นซึ่งเป็นการแต่งกายของชาวเหนือโดยไม่เปลี่ยนแปลง

จะเห็นได้ว่าในสมัยนั้นสำนัก “สมเด็จพระที่นั่ง” แห่งนี้รุ่งเรืองมาก เป็นสำนักที่มีขนาดใหญ่ มีข้าหลวงในราชสำนักมากมาย มีผู้เข้ามาถวายตัวเป็นข้าหลวงในสำนักเป็นจำนวนมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากการมีพระบารมีของเจ้าสำนักในฐานะสมเด็จพระบรมราชินีนาถและในฐานะสมเด็จพระราชชนนีแห่งสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช⁵³

สำนัก “สมเด็จพระตำหนัก” สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี หรือ “สมเด็จพระตำหนัก”⁵⁴ เป็นพระเชษฐภคินีในสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี จึงมีความคุ้นเคยกับกลุ่มพระภรรยาและเจ้านายที่มีความสนิทสนมกับสำนัก “สมเด็จพระที่นั่ง” อาทิเช่น พระองค์เจ้าเข็ญใจดวง

⁵³ นางอมรรุณารักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, หน้า 196-201.

⁵⁴ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า. หน้า 51.

พระองค์เจ้าฉันทประภา และพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ ส่วนข้าหลวงในสำนัก “สมเด็จพระตำหนัก” มักเป็นสมาชิกจากตระกูลโกสัฑิต โดยเฉพาะตระกูลสุจริตกุล และตระกูลชูโต สตรีจากตระกูลสุจริตกุล เช่น เจ้าจอมเพิ่ม หลานป้าในเจ้าจอมมารดาเปี่ยม พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระเจ้าจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระราชมารดาในพระองค์ นอกจากนี้ “สมเด็จพระตำหนัก” ยังทำหน้าที่พระอภิบาลพระโอรส พระราชธิดาบุญธรรมหลายพระองค์ ทั้งนี้เนื่องมาจากทรงเสวยพระทัยจากการสูญเสียสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าหญิงวิจิตรจิรประภา สมเด็จพระเจ้าฟ้าหญิงพระองค์แรกในพระองค์ ซึ่งสิ้นพระชนม์เมื่อมีพระชันษา เพียง 5 เดือน จึงทรงรับพระธิดาของพระเชษฐา (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ) มาทรงเลี้ยงแทน เพราะท่านหญิงพระองค์นี้ประสูติในเดือนที่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอสิ้นพระชนม์ และพระราชทานนามว่า “พิจิตรจิราภา” รวมทั้งยังทรงอภิบาลพระเจ้าลูกเธอและพระเจ้านุชยาเธอที่กำพร้าพระมารดา ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกหลายพระองค์ เช่น พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไล และพระองค์เจ้าวปีบุษบากร พระเจ้าลูกเธอซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมม.ร.ว.เนืองและเจ้าจอมมารดาพร้อม ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชทานพระเจ้าลูกเธอทั้ง 4 พระองค์ ให้เป็นพระเจ้าลูกเธอในพระองค์

สำนัก “พระนางเจ้าพระราชเทวี” สำนักในพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี หรือ “พระนางเจ้าพระราชเทวี” ประกอบด้วยข้าหลวงที่มาจากกลุ่มตระกูลบุญนาค เพราะทรงมีศักดิ์เป็นหลานตาของสมเด็จพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต บุญนาค) และมีความสัมพันธ์ใกล้ชิดกับสำนักของเจ้าคุณจอมมารดาแพ ในฐานะญาติสายสกุลบุญนาค ลักษณะคั้งนั้นพระภรรยาในสำนัก “พระนางเจ้าพระราชเทวี” จึงประกอบด้วยพระภรรยาจากตระกูลบุญนาคสายสมเด็จพระยาองค์น้อย อาทิ เจ้าจอมปุก ธิดาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ บุญนาค) เจ้าจอมเนียน เจ้าจอมวอน และเจ้าจอมจัน ธิดาเจ้าพระยาวรวงษ์พิพัฒน์ (แย้ม บุญนาค) เป็นต้น

ในช่วงหลังพระภรรยาจากตระกูลบุญนาคมีความสัมพันธ์เกี่ยวโยงกันชัดเจนขึ้น โดยเฉพาะเมื่อเจ้าจอม “ก๊กอ” ได้ถวายการอยู่งาน รับใช้ใกล้ชิดร่วมกับ พระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี ซึ่งทำหน้าที่เป็นราชเลขานุการณี และมีเจ้าจอม “ก๊กอ” นั้งที่พระเจดีย์คอยรับใช้จนกว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะเข้าพระที่

ส่วนกลุ่มข้าหลวงชั้นหม่อมเจ้าที่สำคัญในสำนักนี้ ได้แก่ กลุ่มหม่อมเจ้าพระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล เป็นต้น⁵⁵

⁵⁵ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, บันทึกความทรงจำ, หน้า 18.

สำนัก “ท่านองค์เล็ก” พระอัครชายาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ กรมขุนสุทธาสินีนาฏ หรือ “ท่านองค์เล็ก” เป็นเจ้าสำนักในกลุ่มพระภรรยาเจ้าจากราชสกุลลาววัลย์ ซึ่งเป็นพระเจ้าหลานเธอในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว “ท่านองค์เล็ก” เป็นพระภรรยาเจ้าที่มีผีพระหัตถ์ในการปรุงอาหารจนเป็นที่ไว้วางพระทัยให้ทรงกำกับการห้องพระเครื่องต้น⁵⁶

ข้าหลวงและพระภรรยาที่สังกัดสำนักนี้ เรียกว่า “ก๊กพระวิมาดา” “ก๊กท่านองค์เล็ก” หรือ “พวกท่านองค์เล็ก” มักเป็นฝ่ายในที่สืบราชสกุลในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว อาทิ ราชสกุลลาววัลย์, สิงหราช สำหรับพระภรรยาในชั้นหลังหรือช่วงปลายรัชกาลจากราชสกุลลาววัลย์หรือสิงหราช มักมีศักดิ์เป็นหลานอาของพระอัครชายาเธอทั้งสามพระองค์ อาทิ เจ้าจอมม.ร.ว.สดับ⁵⁷ เจ้าจอมม.ร.ว.เฉียด และเจ้าจอมม.ร.ว.หญิง (สิงหราช) เป็นต้น

นอกจากการฝึกหัดอบรมกุลสมบัติกุลสตรีแล้ว สำนักของพระอัครชายาเธอยังมีโรงเรียนเด็กซึ่งองค์เจ้าสำนักทรงตั้งขึ้นภายหลังการประชวรและสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้า นภาพรจรัสศรี พระราชธิดา⁵⁸

สำนัก “ตำหนักเจ้าลาว” พระราชชายา เจ้าดารารัศมี หรือ “เจ้าลาว” “เจ้าดารา” เมื่อแรกรับราชการฝ่ายในเป็นเจ้าจอม โปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในห้องผักกาด บนพระที่นั่งจักรีมหาปราสาทในพระอุโบสถ์ของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ⁵⁹

สำนัก “ตำหนักเจ้าลาว” นั้น มีลักษณะเป็นเอกเทศ กล่าวคือ มีการดำรงรักษาเอกลักษณ์ของกลุ่มชาวเหนือไว้ เช่น ไว้ผมยาวเกล้ามวย นุ่งซิ่น และเมื่ออยู่ในตำหนักจะพูดภาษาเหนือเสมอ ต่อมาทรงรับพระญาติวงศ์และข้าราชการบริพารจากเชียงใหม่เข้ามาอยู่ในสังกัดเพิ่มขึ้น อาทิ เจ้าลาดาคำ ณ เชียงใหม่ (พระชายาในสมเด็จพระกรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน) เจ้าเรณูวรรณ เจ้าบัววรรณ เจ้าบัวชุม ข้าราชการบริพารชื่อนูญปิ่น [คุณหญิงนูญปิ่น (ราชไมตรี) สิงหละกะ] เป็นต้น⁶⁰

สภาพภายใน “ตำหนักเจ้าลาว” นั้น พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเหมวดี พระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเหม เล่าว่าเจ้าจอมมารดาของ

⁵⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 13-16.

⁵⁷ เจ้าจอมม.ร.ว.สดับ ในรัชกาลที่ 5 (กรุงเทพมหานคร: อมรินทร์การพิมพ์, 2526), หน้า 4-11.

⁵⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53-54.

⁵⁹ นางเยาว์ กาญจนจารี, ดารารัศมี พระประวัติพระราชชายา เจ้าดารารัศมี (กรุงเทพฯ: ทวีติการพิมพ์, 2533), หน้า 41.

⁶⁰ เรื่องเดียวกัน, หน้า 49-51.

พระองค์เป็นเพื่อนสนิท ขึ้นไปเล่นไพบนตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมีเสมอ ที่บนตำหนักพระราชชายา เจ้าดารารัศมีนั้นมีเครื่องดนตรีมาก ทั้งจะเข้ ซอ ขลุ่ย กลอง โทน รำมะนา เปียนโน และแมนโดลิน แต่ไม่เล่นเป่าพาทย์เพราะเป็นเครื่องดนตรีหนักสำหรับผู้ชาย มีวงเครื่องสายและเครื่องสายผสม ข้ำหลวงและพระญาติห้าคนก็กัก พระราชชายา เจ้าดารารัศมี นั้นทรงขับร้องเพลงไทยภาคกลางได้มาก และไม่ทรงอาบเวลาที่ทรงสำราญในการขับร้อง กล่าวกันว่าผู้ที่มาอยู่ตำหนักพระราชชายาเจ้าดารารัศมี นั้น นอกจากจะงามพิศและพูดเพราะแล้ว ดูเหมือนจะมีศิลปะในด้านการขับร้อง ฟ้อนรำ และดนตรีไทยกันแทบทั้งนั้น⁶¹

สำนัก “คุณจอมแพ” หรือ “ท่านที่ตำหนัก” เจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นพระภรรยาที่มีฐานะเป็นหม่อมห้ามสะใภ้หลวง มาตั้งแต่ครั้งรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กล่าวกันว่าเป็นพระภรรยาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชประคิพัทธ์และพระราชทานเกียรติยศมาก ดังจะเห็นได้ว่า ไม่ทรงใช้คำว่า “นาง” นำหน้าชื่อเรียกเหมือนเจ้าจอมท่านอื่น ถ้าตรัสเรียกแก่พระองค์เองเรียกว่า “แม่แพ” ถ้าตรัสแก่ผู้อื่นตรัสเรียกว่า “คุณแพ” แม้แต่เมื่อทรงครองราชย์แล้วก็ตรัสเรียกอยู่อย่างเดิมไม่เปลี่ยนแปลง และทรงยกย่องเจ้าคุณจอมมารดาแพ ให้มีศักดิ์สูงกว่าพระภรรยาองค์อื่นๆ ที่เป็นพระสนมด้วยกัน โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนเครื่องยศในพานทอง โดยให้เครื่องยศของเจ้าคุณจอมมารดาแพ เป็นทองคำลงยาราชาวดี เป็นของพระราชทานที่ได้รับเพียงท่านเดียว จึงมียศสูงกว่าสนมท่านลทั้งปวง ดังได้กล่าวไป⁶²

พระภรรยาในสำนัก “คุณจอมแพ” นั้นเป็นสตรีที่มาจากตระกูลขุนนาง สายสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) โดยสตรีในตระกูลขุนนางรุ่นแรกที่เข้ามาอยู่ในสำนักนี้ เข้ามาเมื่อครั้งร่วมเดินในกระบวนแห่การพระราชพิธีโสกันต์ของพระองค์เจ้าศรีวิไลลักษณ์ กรมขุนสุพรรณภาควดี พระราชธิดาในเจ้าคุณจอมมารดาแพ คือ เจ้าจอมมารดาอ่อน ซึ่งภายหลังได้แยกออกจากสำนักเจ้าคุณจอมมารดาแพไปมีตำหนักใหญ่โตต่างหาก⁶³

⁶¹ พูนพิศ อมาตยกุล, เอื้องเงิน (กรุงเทพมหานคร: รักย์ศิลป์การพิมพ์, 2530), หน้า 67-68. อ้างอิงในเรื่องเดียวกัน, หน้า 51.

⁶² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, หน้า 59.

⁶³ นัคดา อิศรเสนา ณ อยุธยา, “เชื้อพระวงศ์เจ้าพระยามหาเสนา(บุนนาค)” ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ พระยาอิสรพงศ์พิพัฒน์ (ม.ล.ศิริ อิศรเสนา) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม 24 ธันวาคม พ.ศ.2532. อ้างถึงใน พรศิริ บุรณเขตต์, “นางใน: ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทย สมัยรัชกาลที่ 5,” หน้า 106.

จากการศึกษาจะเห็นได้ว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสำนักต่างๆ ของพระภรรยาเจ้า และพระภรรยาอยู่หลายสำนัก ซึ่งการรับสตรีเข้ามาในสังกัดจำนวนมากนี้ สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์ในสังคมไทย ราชสำนักฝ่ายในภายใต้ความสัมพันธ์แบบนี้ ฝ่ายเจ้าสำนักมักไม่ปฏิเสธถ้ามีผู้เข้ามาถวายตัวหรือฝากตัวในสังกัดตนจำนวนมาก ทั้งนี้ เพราะไม่เพียงแต่เป็นการแสดงออกซึ่งบารมีของเจ้าสำนัก หากยังมีส่วนช่วยสานสายสัมพันธ์อันดีระหว่างเจ้าสำนักกับพระมหากษัตริย์ ในกรณีที่ผู้ที่เข้ามาถวายตัวในสำนักเกิดเป็นที่โปรดปราน สำหรับสตรีที่เข้ามาสู่บารมีของเจ้าสำนักมักเป็นญาติ หรือญาติของผู้พำนักอยู่ในสำนักนั้น หรือ บุตรหลานของขุนนางที่เจ้าสำนักไว้วางใจเช่น นางอุทุมพร (วิระไวทยะ) สุนทรเวช ได้ถวายตัวเป็น นางข้าหลวงในสำนักของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ สังกัดเดียวกับนาง สวงน วิระไวทยะ มารดาของตน⁶⁴ เป็นต้น

ในการรับสตรีเข้ามาอยู่ในสำนักมีอยู่ด้วยกันสองลักษณะ ลักษณะแรกเป็น การรับเข้ามาโดยไม่ต้องขอพระบรมราชานุญาตจากพระมหากษัตริย์ในตอนแรก แต่ต้องทำเรื่องขอพระบรมราชานุญาตภายหลัง เช่น กรณีการเข้ามาถวายตัวเป็นนางข้าหลวงในสังกัดสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถของเจ้าศรีพรหมาซึ่งคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์มารดาบุญธรรมซึ่งเคยเป็นนางข้าหลวงเก่าในสำนักนี้มาก่อนนำมาถวายตัว เนื่องจากคุณหญิงมหิบาลบริรักษ์ต้องติดตามสามีไปรับราชการในประเทศศรีสเชีย⁶⁵ จึงได้นำธิดามาฝากเนื่องจากตนเคยเป็นข้าหลวงเก่าในสำนักนี้มาก่อน และอีกลักษณะหนึ่งเป็นการรับเข้ามาโดยต้องได้รับพระบรมราชานุญาตจากพระมหากษัตริย์ก่อน เนื่องจากผู้เข้ามาถวายตัวมีต้นสังกัดอยู่ก่อนแล้ว ดังจะเห็นได้จากเอกสารชั้นต้นเรื่อง *พระนางเจ้าสุกุมมาลย์ขออำแดงคำภรรยาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์พ้นจากหมู่กรมช่างเย็บ*⁶⁶ เป็นต้น

อนึ่ง ผู้ที่ถวายตัวเป็นข้าในสำนักเจ้านายหากได้ถวายตัวเป็นข้ามาตั้งแต่ครั้งเจ้านายยังทรงพระเยาว์หรือยังมีได้ทรงพระอิสริยยศเป็นพระมเหสีเทวี เรียกว่า *ข้าหลวงเดิม* ส่วนผู้ที่ถวายตัวโดยมีข้าหลวงชั้นผู้ใหญ่ทำวนางคนใดคนหนึ่งเป็นผู้นำเฝ้าถวายตัว เฉพาะสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถนั้นต้อง กราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้ขึ้นเฝ้าจึงจะ

⁶⁴ อุทุมพร, *สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง* (กรุงเทพมหานคร : นำอักษรการพิมพ์, 2540), หน้า 66 และ 176.

⁶⁵ หม่อมศรีพรหมา กฤดากร. *อัตชีวประวัติ* (กรุงเทพมหานคร : ศึกษิตสยาม, 2522), หน้า (14) – (16)

⁶⁶ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 2.1/13 เรื่องพระนางเจ้าสุกุมมาลย์ขออำแดงคำภรรยาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์พ้นจากหมู่กรมช่างเย็บ ร.ศ.119.(8 เม.ย.119).

นำเข้าเฝ้าได้ จากนั้นข้าหลวงผู้ใหญ่กราบบังคมทูลกราบให้ทรงทราบว่าเป็นบุตรผู้ใด สกฺลใดแล้ว ผู้ถวายตัวก็จะเชิญพานดอกไม้ ธูปเทียน ทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระหัตถ์ ซึ่งโอกาสนี้เจ้านายผู้เป็นเจ้าสำนักก็จะพระราชทานเหรียญพระนามเป็นเครื่องหมายแสดงสังกัดว่า เป็นข้าหลวงของเจ้านายพระองค์ใด

เมื่อได้ถวายตัวอยู่ในสังกัดเจ้านายแล้ว จะทรงพระกรุณาชุบเลี้ยง โดยโปรดเกล้าฯ ให้อยู่ในความปกครองดูแลของข้าหลวงผู้ใหญ่ตามควรแก่ฐานะ กลุ่มนี้เรียกว่า **ข้าหลวงในพระองค์**

หากได้ถวายตัวเข้าสังกัดแล้ว ทรงอนุญาตให้กลับเข้าไปอยู่บ้านและเข้าเฝ้าแทนเป็นครั้งคราวเมื่อมีราชการงานหลวงหรืองานส่วนพระองค์ กลุ่มนี้เรียกว่า **ข้าหลวงเรือนนอก**⁶⁷

ลักษณะการฝึกสอนเมื่อเข้าอยู่ในสำนักแล้ว เบื้องต้นจะฝึกหัดกิริยามารยาททั้งกิริยาวาจาและให้รู้จักสัมมาคารวะก่อน แล้วให้เรียนหนังสือและการเรือนขั้นเบื้องต้น จากนั้นเริ่มเรียนชั้นสูงกว่านั้นต่อไป คือฝึกสอนการต่างๆ เช่นเดียวกับชั้นต้น แต่เป็นชั้นสูงขึ้นไปเช่นฝึกหัดกิริยามารยาทและสัมมาคารวะชั้นสูง เมื่อถึงขั้นนี้ท่านผู้สอนจะให้ลูกศิษย์ถือหีบหมากตามหลังไปด้วยเพื่อจะเห็นกิริยามารยาทและลักษณะการสมาคมของท่านผู้หลักผู้ใหญ่ในกิจการต่างๆ ทั้งจะได้รู้จักเพื่อนผู้ดีที่อยู่ในวังด้วยกัน ในด้านการเรือนก็จะสอนในชั้นสูงขึ้นไป เช่น สอนให้ทำเครื่องแต่งตัวได้เอง เริ่มสอนเย็บปักถักร้อย ทำกับข้าวของกิน ทั้งสอนให้รู้จักเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาด้วย แต่การสอนหนังสือนั้น เมื่ออ่านออกเขียนได้แล้วก็เป็นอันยุติเพียงนั้น และเมื่อได้รับการศึกษาถึงขั้นนี้แล้ว หากท่านผู้ใหญ่พิจารณาเห็น “แวว” ว่าเหมาะจะเข้ารับราชการอย่างใดอย่างหนึ่งก็จะนำขึ้นถวายตัวขึ้นเป็นข้าราชการสำนักฝ่ายในอย่างเป็นทางการ รับพระราชทานเบี้ยหวัดตั้งแต่นั้นมาและฝึกหัดราชการชั้นสูงต่อไป⁶⁸ ซึ่งหน้าที่ราชการชั้นสูงแบ่งกว้างๆ เป็น 4 ประเภทคือ⁶⁹

- เรียนวิชา เช่น ฝึกหัดเขียนหนังสือ เรียนอักษรศาสตร์ถึงขั้นแต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน เรียนงานช่างฝีมือชั้นประณีต เช่น ร้อยดอกไม้สด และปักสดีง ฝึกการพยาบาล เรียนเลขหรือความรู้เรื่องพงศาวดาร
- นางพนักงาน มีหน้าที่ทำการงานต่างๆ ในพระราชสำนัก เช่น เป็นพนักงานพระภุชยานักงานพระศรี เป็นต้น

⁶⁷ จุลลดา ภักดีภูมินทร์, เลาะวัง เล่ม 4 (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2536), หน้า 27 - 29.

⁶⁸ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก, หน้า 91 - 92.

⁶⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 92 - 93.

- นางอยู่งาน มีหน้าที่เชิญเครื่องราชูปโภคตามเสด็จ และผลัดเวรกันอยู่ประจำบนพระราชมณเฑียรคอยรับสั่ง เป็นต้น
- เป็นมโหรีหรือฝึกหัดพ็อนรำ เรียกว่า ละคร (ฝ่ายใน) สำหรับราชการประเภทนี้มักฝึกหัดกันตั้งแต่ยังเยาว์เพราะใช้เวลานาน

ในการรับราชการเป็นข้าราชการสำนักฝ่ายในนี้หากเป็นที่โปรดปรานก็มีโอกาสได้เลื่อนฐานะเป็นพระภรรยาได้มาก

จากการที่มีผู้เข้ามาถวายตัวอยู่ในสำนักจำนวนมาก จำเป็นต้องมีการหาค่าใช้จ่ายมารองรับเลี้ยงดูผู้คนในสำนัก ซึ่งที่มาของเงินค่าใช้จ่าย อาจแบ่งกว้างๆ เป็น 2 ทางดังนี้

เงินที่ได้รับจากส่วนกลางในการรับราชการ ได้แก่ เงินเลี้ยงชีพที่พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาได้รับจากพระคลังเป็นรายปี เรียกว่า “เบี้ยหวัด” ตามลำดับพระอิสริยยศ และเงินเลี้ยงชีพนี้อาจมีเพิ่มมากขึ้น หากพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาที่มีพระครรภ์จะได้เงินพิเศษในการบำรุงครรภ์ และถ้ามีพระประสูติกาลเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา พระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาจะได้รับเงินเลี้ยงชีพดังกล่าวเพิ่มขึ้นตามการเปลี่ยนฐานะเป็นพระมารดา ดังปรากฏว่า พระราชหัตถเลขาฉบับหนึ่งกล่าวถึงการเพิ่มเงินเบี้ยหวัดแก่พระภรรยาเจ้าที่มีพระครรภ์ดังนี้

ร. ที่ 114/40

ถึงเจ้าพนักงานผู้รักษาเงินกรมพระคลังมหาสมบัติ

ด้วยเงินประจำเดือนสุนันทากุมารีรัตน์, สว่างวัฒนา, เสาวภาผ่องศรี, เติมได้เดือนละ 2 คำลึง สุขุมาลัยมารศรีเติมได้เดือนละ 5 คำลึงนั้น

ให้ขึ้น สุนันทา สว่างวัฒนา เสาวภาผ่องศรี อีกคนละ 5 คำลึง สุขุมาลัยอีกเดือนละ 2 คำลึง เป็นเดือนละ 7 คำลึง ทั้ง 4 คน ตั้งแต่เดือน 8 ปีชาน สัมฤทธิศกนี้ไป

อนึ่ง ลูกชายหญิงที่เป็นเจ้าฟ้านั้น ให้ตั้งเงินเดือนเท่ากับเจ้าฟ้าสุทธาทิพรรัตน์ เดือนละ 3 คำลึง ดังเช่นสั่งมาแต่ก่อนนั้นเสมอทุกคนไป ไม่ต้องมีใบสั่งออกมาอีก

ตั้งแต่ ณ วันที่ 3¹, 8 คำ ปีมาน สัมฤทธิศก ศักราช
1240⁷⁰

หรือ

ร.ที่ 137/42

ถึงพระยาราชภักดี

ด้วยเงินเดือนสว่างวัฒนา เดิมมีอยู่เดือนเจ็ดตำลึง บัดนี้
ได้เลื่อนยศเป็นสมเด็จพระนางเจ้า ให้ตั้งเงินเดือนกิ่งกรมสมเด็จพระ
พระสุदारัตนราชประยูร คือ จำนวนเดือนละซัง สุขุมालยมารศรี
เสาวภาผ่องศรี เดิมเดือนละเจ็ดตำลึง เป็นพระนางเธอให้ขึ้นเดือน
หนึ่งคนละสิบตำลึง ตั้งแต่จำนวนเดือนเก่า ปีมะโรง โทศก นี้ไป
ตั้งแต่วัน 2¹¹, 9 คำ ปีมะโรง โทศก ศักราช 1242⁷¹

น่าสังเกตว่าในการพระราชทานเงินเลี้ยงชีพให้กับพระภรรยาเจ้าเหล่านี้ จะพระราชทานให้
เป็นรายเดือน สันนิษฐานว่า กรมพระคลังมหาสมบัตินำขึ้นทูลเกล้าถวายโดยตรงแด่พระภรรยาเจ้า
ตามอัตราที่ทรงกำหนดไว้ อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้มีการพระราชทานเงินเลี้ยงชีพใน
ลักษณะรายเดือนแก่พระภรรยา จึงเข้าใจว่าพระภรณาน่าจะรับเงินเลี้ยงชีพในลักษณะเป็นเบี้ยหวัด
ดังปรากฏหลักฐานว่า ในการแจกเบี้ยหวัด ท้าวภักทสาธนูรักษ์ทำหน้าที่เป็นผู้ชานชื่อพระภรรยา
ทุกคนเข้ามารับพระราชทานเบี้ยหวัด⁷²

นอกจากนี้หากพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาได้รับราชการพิเศษ เช่น เป็นเลขานุการณี
ส่วนพระองค์ หรือตำแหน่งราชการอื่นๆ ตามความถนัด ก็จะได้รับเงินพิเศษเพิ่มเติม ดังปรากฏใน
พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ ลงวันที่ 11 มีนาคม ร.ศ.
115(พ.ศ. 2439) ตอนหนึ่งความว่า⁷³

⁷⁰ สมภพ จันทระประภา, สมเด็จพระศรีสุวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า,
หน้า 35-36.

⁷¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 51-52.

⁷² ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, บันทึกความทรงจำ, หน้า 28.

⁷³ รัชฎูฉมิ สุทธิสงคราม, พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพล สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรม
พระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก, หน้า 217-218.

...เจ้าจะรู้ว่าแม่เจ้าหาเงินเดือนกินได้ พ่อจ้างเป็น
ไปรเวตสีกเรตารีได้เงินเดือน ๆ ละ 10 ชั่ง ยังมีอื่น ๆ อีก เดียวนี้
อยู่ข้างจะเป็นเศรษฐีขึ้นมาก...

อีกส่วนหนึ่ง หากพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาพระองค์ใดเคยดำรงพระอิสริยยศเป็นพระ
เจ้าลูกเธอ พระเจ้าหลานเธอ ในรัชกาลก่อน ก็จะได้รับมรดกตามพินัยกรรม ดังปรากฏในจดหมายเหตุ
เหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับลงวันที่ 3¹⁵, 11 ค่ำ ปีมะ
เอศก 1241 (พ.ศ. 2422) ตอนหนึ่งว่า⁷⁴

...ด้วยวันนี้เป็นวันคติที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวเสด็จสวรรคต พระสงฆ์รับพระราชทานฉันแล้ว สดับปกรณ์
แล้ว โปรดพระราชทานเงินค่าเช่าที่ดินาวัดประยูรวงษ์แก่เจ้านาย
ซึ่งเป็นพระราชโอรส พระราชธิดา แลพระราชนัดดา ในพระ
บาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 57 ส่วน ๆ ละ 10/2 ...

สำหรับเงินที่ได้จากการหาผลประโยชน์ส่วนตัว เป็นเงินที่พระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาได้
มาโดยมีการประกอบธุรกิจ เช่น เงินที่ได้จากการหาผลประโยชน์พิเศษส่วนตัว คือเงินที่พระภรรยา
เจ้าหรือพระภรรยาได้มาโดยการประกอบธุรกิจ ดังปรากฏว่าสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระ
บรมราชเทวีได้ทรงประกอบธุรกิจต่างๆ เช่นเป็นเจ้าของที่นาเช่า ให้มีกองทอขึ้นที่พระตำหนักและ
นำออกจำหน่ายจนมีพระนามว่าทรง “มั่งมี”⁷⁵

อย่างไรก็ตาม จากหลักฐานพบว่า มีพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาบางพระองค์ มีปัญหา
เรื่องการเงินไม่พอใช้จ่าย ทั้งนี้เนื่องจากมีคนในสำนักจำนวนมาก ขณะเดียวกันก็จำเป็นต้องดำรง
พระเกียรติยศไว้ ดังปรากฏหลักฐานว่า ในการกำกับดูแลห้องเครื่องต้นนั้น พระอัครชายาเธอพระ

⁷⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ จุลศักราช 1241 (พระนคร: แสงทองการพิมพ์, 2513),
หน้า 80.

⁷⁵ ม.จ.พูนพิศมัย ดิศกุล, สิ่งที่ข้าพเจ้าพบเห็น, หน้า 262-264. อ้างถึงใน พรศิริ บูรณเขตต์,
“นางใน: บทบาทชีวิตทางสังคมในสมัยรัชกาลที่ 5”, หน้า 189.

องค์เจ้าสายสวลีภิรมย์ ทรงได้รับเงินหลวงปีละเก้าพันบาท สำหรับใช้จ่ายในการเลี้ยงดูองครักษ์มหาดเล็ก กรมวัง ทหารรักษาวังเวร และแขกพิเศษเป็นการถาวร ดังนั้นเงินหลวงที่ได้รับพระราชทานจึงไม่พอจ่าย ต้องเอาเงินส่วนพระองค์จ่ายเพิ่มเติม เพราะผู้คนในสังกัดของพระองค์เองก็รวมกินอยู่ในห้องเครื่องต้นด้วย ไม่สามารถแยกออกได้ จะขอพระราชทานเพิ่มอีกก็ทรงเกรงจะได้รับคำครหาว่าโลกมาก และจากเหตุนี้ที่ไม่สามารถแยกรายจ่ายออกจากส่วนกลางได้อย่างเด็ดขาดเช่นนี้ พระองค์จึงตัดสินพระทัยไม่กราบบังคมทูล และเมื่อเงินส่วนพระองค์ไม่พอจ่ายก็ต้องขอยืมเงินพระญาติ แต่เมื่อความทราบถึงพระเนตรพระกรรณ จึงได้พระราชทานเงินค่าเครื่องต้นเพิ่มจนเพียงพอ⁷⁶ ดังนี้เป็นต้น

โดยสรุป แม้พระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาจะไม่ปรากฏบทบาทในโครงสร้างการบริหารราชสำนักฝ่ายในดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ในทางปฏิบัติมีพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาบางคนได้แสดงบทบาททั้งในแบบจาริตและร่วมสมัยเพื่อให้พระมหากษัตริย์โปรดปราน อันหมายถึง การได้เลื่อนฐานะทางสังคมในเวลาต่อมา การได้มาซึ่งฐานะที่พระมหากษัตริย์ยอมรับทำให้มีผู้เข้ามาถวายตัวในสังกัดของพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาอื่นๆ เพิ่มขึ้น เป็นการสะท้อนภาพความสัมพันธ์ในสังคมเชิงอุปถัมภ์ พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาที่มีผู้มาถวายตัวจำนวนมากแสดงถึงการมีอำนาจในราชสำนักฝ่ายใน ส่วนผู้ที่เข้ามาถวายตัวก็จะได้มีโอกาสในการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน ได้ฝึกความรู้ความสามารถและคุณสมบัติต่างๆ ตามแบบแผนของราชสำนักฝ่ายใน ทำให้สามารถเลื่อนฐานะของตนให้สูงขึ้น การมีคนในสังกัดจำนวนมากทำให้แต่ละสำนักต้องมีค่าใช้จ่ายในการดูแลคนในปกครองของตนมากขึ้น ซึ่งเงินที่ใช้จ่ายต่างๆ ในแต่ละสำนักนี้ได้มาจากเงินส่วนกลางส่วนหนึ่ง อีกส่วนหนึ่งได้มาจากการเพิ่มพูนรายได้ของเจ้าสำนักแต่ละแห่งเพื่อใช้ในการดูแลความเป็นอยู่ของคนจำนวนมากในสำนัก

4.3 ฐานะและบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในในระดับบริหาร

ตามที่กล่าวแล้วว่า ได้มีการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารราชสำนักฝ่ายในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บางส่วนในหัวข้อนี้จึงเป็นการนำเสนอฐานะและบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้มีการเปลี่ยนแปลงระเบียบแก้ไขต่างๆ ดังต่อไปนี้

⁷⁶ ศรุตานุสรณ์, หน้า 156.

อริบตีฝ่ายใน ตำแหน่งอริบตีฝ่ายในนี้ ทรงตั้งขึ้นสืบเนื่องจากในปี พ.ศ. 2440 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินประพาสยุโรป และได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดินแทนพระองค์ โดยมีคณะเสนาบดีและที่ปรึกษาราชการแผ่นดินช่วยในการทรงบริหารราชการบ้านเมือง ส่วนราชการภายในพระบรมมหาราชวังนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องนางเธอสองพระองค์ คือ พระองค์เจ้านภพรประภา และพระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ทรงช่วยบริหาร ซึ่งการปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณในโอกาสนี้นั้น ปรากฏว่า พระองค์เจ้านภพรประภา ทรงสามารถจัดการงานในหน้าที่ทั้งปวงเรียบร้อยเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัย ครั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปแล้ว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เพิ่มอำนาจและหน้าที่บังคับบัญชาราชการฝ่ายในมากขึ้นโดยลำดับ จนในที่สุดได้โปรดเกล้าฯ ให้ พระองค์เจ้านภพรประภา ดำรงตำแหน่งอริบตีกรมโขน ขึ้นสังกัดต่อกระทรวงวัง ตำแหน่งนี้ภายหลังเปลี่ยนเรียกชื่อใหม่ว่า อริบตีฝ่ายใน โดยในขณะที่พระองค์เจ้านภพรประภา ดำรงตำแหน่งนี้ ชาววังได้เรียกขานทั่วไปว่า เสด็จอริบตี⁷⁷ จากการทำทรงปฏิบัติราชการด้วยพระปรีชาสามารถจนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาโดยตลอด จึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ยกย่องพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า และพระราชทานเข็มรักษาพระนคร^{*****} อันเป็นเข็มเครื่องหมายแสดงความดีความชอบที่โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นพระราชทานเฉพาะผู้ที่มีหน้าที่โดยเสด็จหรือที่ได้รักษาการทางพระนครเมื่อครั้งเสด็จประพาสยุโรป ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2450 ซึ่งในครั้งนั้นพระองค์เจ้านภพรประภาทรงทำหน้าที่เป็นผู้รักษาพระนคร (ฝ่ายใน) ด้วยพระองค์หนึ่ง อนึ่ง ด้วยเหตุที่พระองค์เจ้านภพรประภา ทรงปฏิบัติราชการในตำแหน่งอริบตีฝ่ายในสนองพระเดชพระคุณด้วยพระปรีชาสามารถยิ่ง จึงได้ทรงดำรงตำแหน่งอริบตีฝ่ายในสืบมาถึงรัชกาลพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้รับการสถาปนาเป็นกรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว⁷⁸

⁷⁷ ภายหลังที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาสเกาะชวา ครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร, หน้า 12.

^{*****} ใน เฉลิมพระยศเจ้านาย (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) เล่ม 2 เรียกว่า เข็มอักษรพระนาม

⁷⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 12 - 15. และ กรมศิลปากร, เฉลิมพระยศเจ้านาย (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม) เล่ม 2 (ม.ป.ท.: 2513), หน้า 149 - 151.

ตำแหน่งอธิบดีฝ่ายในมีหน้าที่บังคับบัญชาราชการทั่วไปสูงสุดในราชสำนักฝ่ายใน มีหน้าที่ดูแลรักษากฎแห่งพระราชมณเฑียรฝ่ายใน และมีอำนาจรักษากฎมณเฑียรบาลให้เป็นไปตามโบราณราชประเพณี มีหน้าที่รับพระบรมราชโองการและพระราชเสาวนีย์คำสั่งตั้งในพระราชกิจจานุกิจต่างๆ เป็นหัวหน้าผู้แทนพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพารฝ่ายในทั้งปวง คอยควบคุมปกครองท้าวนาง พนักงาน โขลงจ่าทั้งหลาย สอดส่องพิจารณาความคิดความชอบ เป็นที่ปรึกษาในการพระราชทานหรือเรียกคืนเหรียญตราเครื่องราชอิสริยาภรณ์ คอยติดต่อแจ้งให้ผู้ที่จะได้รับพระราชทานตราทราบ ตลอดจนคอยขานชื่อเวลาเข้าไปรับพระราชทาน นอกจากนี้ยังเป็นผู้รับเรื่องราวร้องทุกข์ หรือระงับเหตุต่างๆ อันเกิดขึ้นในพระราชฐาน ติดต่อการจัดงานที่เกี่ยวข้องกับฝ่ายในทุกอย่าง เป็นนายทะเบียนรับแจ้งเรื่องราวเกี่ยวกับสำมะโนครัว จำนวนคนเข้า-ออก และพักอาศัยในพระบรมมหาราชวัง⁷⁹

อย่างไรก็ตาม แม้โดยระเบียบตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน จะขึ้นตรงเสนาบดีกระทรวงวัง แต่ในทางปฏิบัติ ส่วนใหญ่รับพระบรมราชโองการและกราบบังคมทูลราชการโดยตรงต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ซึ่งช่วยให้งานของกระทรวงวังสะดวกและรวดเร็วขึ้น⁸⁰ และโดยที่หน้าที่ความรับผิดชอบของอธิบดีฝ่ายใน คือ บังคับบัญชาราชการฝ่ายในครอบคลุมเกือบทั้งหมด ทำให้ในทางปฏิบัติ เสมือนตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน จะต้องขึ้นต่อประมุขหรือผู้นำฝ่ายในอีกทางหนึ่งด้วย

ท้าววรคณานันท์ ตำแหน่งท้าววรคณานันท์ เป็นตำแหน่งระดับบริหารที่มีอำนาจบังคับบัญชาราชการรองลงมาจากตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน ตำแหน่งท้าววรคณานันท์นี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้นเพิ่มเติมจากเดิมด้วยทรงพระราชดำริว่า ท้าววรจันทร (มาลัย) มีอายุมากแล้วและทพพลภาพ เพื่อเป็นการยกย่องให้เกียรติจึงได้พระราชทานบรรดาศักดิ์เลื่อนขึ้นเป็นท้าววรคณานันท์ อภัยนครพานิ ราชนารีกิจวิจารณ์ เป็นตำแหน่งหัวหน้าท้าวนางชั้นสูงสุดใน

⁷⁹ ภายหลังพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกกราบวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวา ครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร, หน้า 12 - 15. และ นางอมรครุณารักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ, หน้า 217.

⁸⁰ ภายหลังพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกกราบวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวา ครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร, หน้า 13.

ทำเนียบข้าราชการสำนักฝ่ายใน มีหน้าที่ปกครองดูแลข้าราชการสำนักฝ่ายในต่างพระเนตรพระกรรณ ขึ้นตรงต่ออธิบดีฝ่ายในตามระเบียบ⁸¹

อนึ่ง การที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเพิ่มตำแหน่งท้าววรคณานันท์เป็นตำแหน่งท้าวนางที่มีอำนาจบริหารราชการสูงสุดนี้ เข้าใจว่าเป็นแต่เพียงการยกย่องให้เกียรติ ในทางปฏิบัติท้าววรคณานันท์ (มาลัย) คงมิได้มีหน้าที่ความรับผิดชอบเต็มที่ตามตำแหน่งเพราะชราและทุพพลภาพแล้ว อำนาจการบริหารราชการสูงสุดในชั้นท้าวนางจริงๆ แล้วน่าจะตกอยู่ที่ตำแหน่งท้าววรจันทร์เช่นเดิม

ท้าววรจันทร์ แต่เดิมตามที่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน กฎหมายว่าด้วยศักดินาของข้าราชการในราชธานี สมัยอยุธยา ตำแหน่งท้าววรจันทร์เป็นตำแหน่งสมเด็จพระพี่เลี้ยงและเป็นตำแหน่งท้าวนางสูงสุดในทำเนียบข้าราชการสำนักฝ่ายใน ถึงศักดินา 1000⁸² ตำแหน่งท้าววรจันทร์ ยังคงเป็นตำแหน่งท้าวนางสูงสุดในทำเนียบข้าราชการสำนักฝ่ายในตลอดมา ตราบจนสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อได้ทรงแก้ไขโครงสร้างตำแหน่งข้าราชการสำนักฝ่ายใน เพิ่มตำแหน่งท้าววรคณานันท์ ทำให้ตำแหน่งท้าววรจันทร์กลายเป็นตำแหน่งระดับรองลงมา

ตำแหน่งท้าววรจันทร์นี้โดยมากมักได้แก่ผู้ที่เป็นพระภรรยามาก่อน ทั้งนี้เพราะโดยหน้าที่ท้าววรจันทร์ต้องว่ากล่าวบังคับบัญชาพระสนมกำนัล ฉะนั้น ผู้ที่ไม่เคยเป็นพระภรรยา ก็อาจประสบปัญหาในการดำเนินการตามหน้าที่กว่าผู้ที่เคยเป็นพระภรรยามาก่อน⁸³

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังจากที่พระราชทานบรรดาศักดิ์เลื่อนท้าววรจันทร์ (มาลัย) ขึ้นเป็น ท้าววรคณานันท์แล้ว ในปี พ.ศ. 2429 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าจอมมารดาสด ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นท้าววรจันทร์ บรมธรรมิกภักดี นารีวรคณานุรักษ์ ทำหน้าที่บังคับบัญชาตัดสินว่าราชการในพระบรมมหาราชวัง ถึงศักดินา 3000 พร้อมกันนั้นได้พระราชทานเครื่องยศสำหรับตำแหน่งท้าววรจันทร์ มีหีบลงยา 1 หีบ กับโต๊ะเงินใหญ่ 2 โต๊ะ เป็นโต๊ะท้าวหวานพระราชทานเป็นพิเศษกว่าท้าวนางอื่นๆ⁸⁴ ท้าววรจันทร์

⁸¹ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์ , หน้า 16. นางอมรคุณารักษ์, สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ, หน้า 261 - 262. และ ส. พลายน้อย, พระบรมราชินี และเจ้าจอมมารดา, หน้า 7.

⁸² กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง (กรุงเทพมหานคร: อุดมศึกษา, 2521), หน้า 109.

⁸³ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์, หน้า 18.

⁸⁴ เรื่องเดียวกัน หน้า 16.

(วาด) ผู้นี้ได้ดำรงตำแหน่งท้าววรจันทร์ตั้งแต่ พ.ศ. 2429 ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อมาถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในส่วนบทบาทหน้าที่ของท้าววรจันทร์นั้น เนื่องจากท้าววรจันทร์ (วาด) ได้ดำรงตำแหน่งนี้ยาวนานถึงสามรัชกาลจึงมีบทบาทหน้าที่ปรากฏชัดเจน อนึ่ง ในขณะที่ท้าววรจันทร์ (วาด) เข้ารับราชการนั้นได้นำหลาน คือ หม่อมเจ้าธานีนิวัต (แห่งราชสกุลโสณกุล) หรือพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร เข้ามาเลี้ยงดูในพระบรมมหาราชวังด้วย⁸⁵ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากรจึงทรงมีโอกาสรู้เห็นการปฏิบัติราชการในตำแหน่งท้าววรจันทร์ โดยใกล้ชิดซึ่งบทบาทหน้าที่ของท้าววรจันทร์ (วาด) ตามที่พระวรวงศ์ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร พระนิพนธ์ไว้ในหนังสือ *ประวัติท้าววรจันทร์* นั้น แบ่งเป็น 2 ประเภทคือ งานประจำ และงานทางพิธีหรืองานพิเศษ⁸⁶

งานประจำ ได้แก่ การพิทักษ์รักษาพระบรมวงศานุวงศ์ เช่น การดูแลการประชวร เจริญพระอาการขึ้นกราบบังคมทูล เมื่อมีพระธุระจะเสด็จออกนอกวังก็จัดการนัดหมายรถ จัดผู้ตามเสด็จ และติดต่อกับเจ้าหน้าที่กรมวังให้ดำเนินการไปจนตลอด เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีหน้าที่พิทักษ์รักษาพระสนมกำนัลทุกชั้น ดูแลความผาสุกของคนในวังทุกชั้น (ยกเว้น โฉนด ซึ่งอยู่ในบังคับบัญชาของท้าวศรีธวัช) บังคับบัญชาเจ้าหน้าที่ชั้นท้าวนางเฝ้าแก่ บังคับบัญชาพนักงานมโหรีฝ่ายใน พนักงานเฝ้าที่ซึ่งทำหน้าที่พิทักษ์รักษาพระที่นั่งและบรรดาพระราชฐานทั้งในกรุงและหัวเมือง จัดสมโภชพระที่นั่งตั้งเครื่องสังเวยกระยาบวช รักษาบุญแ่งพระบรมมหาราชวังบางคราว..... เฝ้าวังเมื่อเวลาเสด็จประพาสนอกพระนคร ติดต่อกับหญิงนอกวังผู้มีกิจธุระจะเข้าเฝ้าฯ ตลอดจนนำเข้าเฝ้าฯ (หน้าที่นี้หมายรวมถึงการนำภรรยาข้าราชการหัวเมืองและเจ้าหญิงประเทศราชเข้าเฝ้าฯ ด้วย) ตามเสด็จกระบวนฝ่ายในเมื่อเวลาเสด็จออกงานใหญ่ๆ เช่น งานพระเมรุ งานเมรุ งานมงคลหรืองานสังคมอื่นๆ

งานทางพิธีหรืองานพิเศษ เป็นงานที่ไม่ได้กำหนดระบุวันแน่นอน เช่น ถวายสิบสองพระกำนัลในเวลาถึงงานเฉลิมพระราชมณเฑียร และถวายจันทมาทองคำ เมื่อคราวขึ้นพระที่นั่งอัมพรสถาน อยู่ประจำในเวลาประสูติพระราชโอรส พระราชธิดา ในเวลาสมโภช มีหน้าที่เชิญพระกุมารนั้นออกไปยังมณฑลพระราชพิธี เพื่อทรงรับพระราชทานน้ำสังข์ ทรงเจิมและทรงรับน้ำรับเจิมจาก

⁸⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

⁸⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 19 - 21.

..... เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตั้งตำแหน่งอธิบดีฝ่ายในแล้ว การรักษาบุญแ่งพระบรมมหาราชวังก็ตกไปเป็นหน้าที่ของอธิบดีฝ่ายใน. เรื่องเดียวกัน, หน้า 30.

พราหมณ์ รัชพระหัตถ์เจ้านายชั้นเจ้าฟ้าที่โสกันต์ ผักหัดกุลสตรีที่จะต้องมีหน้าที่เข้างานแห่โสกันต์ เช่น คัดหาบุคคล ผักนางเชณมยุรฉัตรและเครื่องยศให้เดินเข้าหมู่เป็นระเบียบ จัดหากุลสตรี เข้ากระบวนเป็นนางสระ จัดหาคุณเฒ่าแก่หรือครูละครไปรำน้ำเกย เป็นต้น ในงานสมรสชั้นสูง ท้าววรจันทร์มีหน้าที่เป็นผู้กำกับเชิญองค์พระสุนิสวามีไปพระราชทานแก่เจ้านาย โดยเสด็จสมเด็จพระบรมราชินีนาถในเวลาออกแขกเมือง หรือพระราชทานงานเลี้ยงใหญ่ๆ และเป็นผู้ถวายชัยมงคล ในงานบางงานในฐานะตัวแทนของข้าราชการสำนักฝ่ายใน

ตามที่ปรากฏในพระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร กล่าวว่า ใน การบังคับบัญชาราชการต่างๆ ท้าววรจันทร์ (วาด) มักใช้เรือนที่พักเป็นที่ตัดสินสั่งราชการเป็นส่วน มาก ตอนบ่าย ขึ้นไปอยู่เวลาที่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาทหรือที่บน จะกลับลงมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นจากออกขุนนางแล้ว และอาจจะขึ้นไปอีกเมื่อมีราชการด่วน หรือ จุกเหิน⁸⁷

เมื่อพิจารณาถึงจำนวนผู้ทำหน้าที่ในราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่เพิ่มมากขึ้น และการเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่มีการติดต่อกับนานาประเทศ ทั้งทางการทูตและทางการค้า อันส่งผลต่อการออกสมาคมของฝ่ายในแล้ว จะเห็นได้ว่า งานใน ความรับผิดชอบของท้าววรจันทร์ (วาด) เป็นงานที่หนัก และค่อนข้างครอบคลุมทั้งราชสำนัก ฝ่ายใน

ท้าวสมศักดิ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ช่วงต้นรัชกาล พ.ศ. 2418 ผู้ดำรงตำแหน่งท้าวสมศักดิ์ คือ เจ้าจอมมารดาอึ้ง ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระ มารดาของพระองค์เจ้าบุตรี หรือกรมหลวงวรเสรฐสุดา ผู้อภิบาลสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ปรากฏหลักฐานการแต่งตั้ง เจ้าจอมมารดาอึ้งเป็นท้าวสมศักดิ์ใน *ราชกิจจานุเบกษา* ดังนี้⁸⁸

“ให้ท้าวอึ้ง เป็นท้าวสมศักดิ์ ได้บังคับบัญชาตัดสินว่าราชการในพระบรมมหาราชวังฝ่ายใน ให้ถือศักดินา 1000 ทำราชการตามตำแหน่ง ตั้งแต่บัดนี้ไปจงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่งทุกประการ จงมี

⁸⁷ เรื่องเดียวกัน, หน้า 25 - 26.

⁸⁸ *ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, 2540), หน้า 119.

สุขสวัสดิ์เทอญ ตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือนเจด ขึ้นหกล้า ปีกุน
สัปตศก ศักราช 1237 เปนวันที่ 2402 ในรัชกาลประจุบันนี้”

ต่อมาเมื่อท้าวสมศักดิ์ (อึ้ง) อนิจกรรม ในปี พ.ศ. 2427⁸⁹ ได้เลื่อนเจ้าจอมมารดาหม ใน
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเป็นท้าวสมศักดิ์แทน⁹⁰

พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ซึ่งท้าววรจันทร์ (วาด) นำเข้าไปเลี้ยงดูใน
พระบรมมหาราชวังโดยใกล้ชิดตั้งแต่เริ่มเข้ารับราชการในตำแหน่งท้าววรจันทร์ เมื่อ พ.ศ. 2429 ให้
ข้อมูลเกี่ยวกับหน้าที่ความรับผิดชอบของท้าวสมศักดิ์ว่า มีหน้าที่ว่าการพนักงานทั้งปวง เช่น ใน
แผนกพระสุธารส และพระศรี เครื่องนมัสการ ดูแลหอพระและปูชนียสถานในราชสำนักฝ่ายใน
 เป็นต้น⁹¹

ท้าวอินทสุริยา ตำแหน่งท้าวอินทสุริยา หรือท้าวอินสุริยา ตามที่ปรากฏในพระไอยการ
ตำแหน่งนาพลเรือน⁹² ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ดำรงตำแหน่ง ท้าว
อินทสุริยา คือ อาบ⁹³

สำหรับหน้าที่ความรับผิดชอบของตำแหน่งท้าวอินทสุริยา ตามที่ปรากฏใน *ประวัติ
ท้าววรจันทร์* พระนิพนธ์ของพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร คือ ว่าการห้องเครื่อง
วิเสท ขึ้นต่อท้าววรจันทร์⁹⁴

ส่วนใน *บันทึกความทรงจำ* ของ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล พระธิดาในสมเด็จพระเจ้าบรม
วงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งเป็นนางข้าหลวงในตำหนักพระนางเจ้าสุกุมลมารศรี
พระราชเทวี ระบุว่า ท้าวอินทกัลยา เป็นนายโรงวิเสท มีท้าวสุภติการภักดี (เหล็กม, ปริก) นายห้อง

⁸⁹ อุทุมพร, ว่างหลวง, หน้า 214 - 215.

⁹⁰ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, *บันทึกความทรงจำ*, หน้า 10.

⁹¹ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, *ประวัติท้าววรจันทร์*, หน้า 23.

⁹² กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง*, หน้า 109.

⁹³ *พระประวัติสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และจดหมายเหตุรายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบติ เจ้าฟ้ามหาวิชรุณหิศ*, หน้า 2.

⁹⁴ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, *ประวัติท้าววรจันทร์*, หน้า 23.

เครื่องต้น, ท้าวราชกิจวรภัทร์ (แพ บุนนาค)***** พนักงานทำเครื่อง และท้าวอยู่งานในโรงวิเสท ได้แก่ ท้าวปฏิบัติบิณฑนาม นายวิเสท***** , ท้าวตำราญมุข ทรงบาดร***** , ท้าวราชโกชนารินี หมากพูล***** , ท้าวมังสี (ขำ, แสง, สาย) วิเสทเครื่องต้น, ท้าวทองกิมม้า (เทียบคำ), ท้าวทองยศ (นาค), ท้าวอินทรกัลยา (เพื่อน) ยายหม่อมหลวงใหญ่ คิศกุล, ท้าวเทพภักดี (ปลัดแพง) และท้าวยศ มณเฑียร (เจม) อยู่ในบังคับบัญชา⁹⁵

ในเรื่องหน้าที่ความรับผิดชอบของท้าวอินทรสุริยา (อาบ) นี้ มีปรากฏอยู่ใน *จดหมายเหตุ ราชวัน ของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ พระราชโอรสพระองค์ใหญ่ใน สมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี* ความว่า

“วันพฤหัสบดี วันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2428
สองโมงเศษแต่งตัวไปทรงบาดร ทูลหม่อมบนไม้ได้
เสด็จลง เราทรงแทน พระแปดสิบ ข้าวไม้พอ เรา
ออกจนเต็มแก่ ได้เรียกชายอิน คือ ท้าวอินทรสุริยา
(อาบ) มาค่อว่า แกกลับทูลและละบายเราไปบน ฝ้า
ที่สวนสวรรค์ ทูลหม่อมบนทรงก่อเขา เราทูลถึงข้าว
บาดรไม้พอ รับสั่งว่าให้เราเอาค้วชายอินเขียน
เสียบ...”⁹⁶

หรืออีกฉบับหนึ่ง

“วันจันทร์ วันที่ 13 เมษายน พ.ศ. 2428
...เมื่อเสด็จที่ไพศาล รับสั่งถามชายอินเรื่องของทรง

***** ตำแหน่งท้าวสุภิศการภักดี, ท้าวราชกิจวรภัทร์, ท้าวตำราญมุข, ท้าวราชโกชนาจารย์ ณี ไม่มีปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน กฎหมายว่าด้วยศักดินาสมัยอยุธยา จึงน่าจะเป็นตำแหน่งที่มีขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์

⁹⁵ ม.จ.จงจิตถนอม คิศกุล, *บันทึกความทรงจำ*, หน้า 62.

⁹⁶ *พระประวัติสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และ จดหมายเหตุราชวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดี เจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ*, หน้า 98.

บาตร ยายอินจนเราใหญ่ เราไม่เข้ากับผู้คิดเป็น
แน่... ”^{๗๗}

จากจดหมายเหตุรายวันข้างต้น นำสังเกตว่า ท้าวอินทรสุริยา (อาบ) มีหน้าที่รับผิดชอบดูแล
เกี่ยวกับอาหารสำหรับทรงบาตรประจำวันด้วย

อย่างไรก็ตาม ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แม้โดยระเบียบ
ตำแหน่งท้าวอินทรสุริยา ซึ่งว่าห้องเครื่องวิเสท หรือเป็นนายโรงวิเสท จะขึ้นต่อท้าววรจันทร์ แต่ใน
ทางปฏิบัติโดยเฉพาะพระเครื่องต้น คือ พระกระยาหารสำหรับพระมหากษัตริย์ มักจะมีพระภรรยา
เจ้าหรือพระภรรยาที่ได้รับมอบหมายทรงกำกับดูแลอยู่ด้วย ดังได้กล่าวไปแล้ว

ท้าวศรีสัจจา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ดำรงตำแหน่งท้าวศรี
สัจจา คือ กลิ่น บุตรพระยานครศรีธรรมราช ดังปรากฏใน *ราชกิจจานุเบกษา* ความว่า

“ให้ท้าวกลิ่นบุตรพระยานครศรีธรรมราช
เป็นท้าวศรีสัจจา ได้บังคับบัญชาตัดสินว่าราชการใน
พระบรมมหาราชวังฝ่ายใน ถือกักคินา 1000 ทำราช
การตามตำแหน่งตั้งแต่บัดนี้ไปจงเว้นการควรเว้น
หมั้นประพฤติกการควรประพฤติ สมควรแก่ตำแหน่ง
ทุกประการ จงมีสุขสวัสดิเจริญเทอญ ตั้งแต่ ณ วัน
พุธ เดือนเจด ขึ้นหกค่ำ ปีกุนสัปตศก ศักราช 1237
เป็นวันที่ 2402 ในรัชกาลปัจจุบันนี้...”^{๗๘}

สำหรับหน้าที่ของท้าวศรีสัจจา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคง
ทำหน้าที่บังคับบัญชาพวกโขนฉ่า ควบคุมประคูวัง และการอารักขาทั่วไปมีท้าวโสภานีเวศน์เป็นผู้
ช่วย” โดยก่อน พ.ศ. 2440 ตำแหน่งท้าวศรีสัจจาขึ้นตรงท้าววรจันทร์ ต่อมาในปี พ.ศ. 2440 เมื่อได้
มีการยกแผนกโขนขึ้นเป็นกรมโขน และมีผู้บังคับบัญชาสูงสุด คือ อธิบดีกรมโขน หรือ ที่

^{๗๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า 99.

^{๗๘} *ราชกิจจานุเบกษา* เล่ม 2, หน้า 119.

^{๗๙} ม.จ.จงจิตรถนอม คิสกุล, *บันทึกความทรงจำ*, หน้า 10.

ภายหลังเปลี่ยนเรียกใหม่ว่า อธิบดีฝ่ายใน ได้มีการเปลี่ยนแปลง คือ แม้ตามทำเนียบท้าวศรีสังข์ยังคงขึ้นต่อท้าววรจันทร์ แต่ในทางปฏิบัติขึ้นกับอธิบดีฝ่ายในโดยตรง

ท้าวทรงกันดาร ตำแหน่งท้าวทรงกันดาร แต่เดิมตามที่ปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนนั้น เป็นตำแหน่งท้าวนางต่ำกว่าตำแหน่งท้าวสมศักดิ์ ท้าวโสภานิเวศ ท้าวอินทสุริยา และท้าวศรีสังข์ มีหน้าที่บังคับบัญชาพระคลังเงิน ทอง พรรณผ้า พรรณแพร เครื่องทองขาว ทองเหลือง¹⁰⁰ มาภายหลังผู้ดำรงตำแหน่งท้าวทรงกันดารมักเป็นสตรีสูงศักดิ์ ซึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้ดำรงตำแหน่งท้าวทรงกันดาร คือ **เจ้าจอมมารดาหุ่น** ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมักพระราชทานอิสริยยศ และความยกย่องเป็นที่สองรองจากตำแหน่งท้าววรจันทร์¹⁰¹

การที่ในรัชสมัยนี้ มีการเปลี่ยนแปลงยกย่องตำแหน่งท้าวทรงกันดาร ให้มีเกียรติรองจากตำแหน่งท้าววรจันทร์ โดยแต่งตั้งให้สตรีสูงศักดิ์ เช่น เจ้าจอมมารดาในรัชกาลก่อนมาดำรงตำแหน่งนี้ เข้าใจว่า น่าจะสืบเนื่องจากการมีจำนวนผู้พำนักอาศัยในราชสำนักฝ่ายในเพิ่มมากขึ้น เงินทอง พรรณผ้า พรรณแพร เครื่องทองขาวทองเหลืองต่างๆ ซึ่งอยู่ในความรับผิดชอบดูแลของท้าวทรงกันดาร ก็มีมากขึ้น เพื่อให้การปฏิบัติงานเป็นไปโดยเรียบร้อย จึงจำเป็นต้องอาศัยผู้ที่มีความสามารถ ตลอดจนเป็นที่เคารพนับถือของผู้ได้บังคับบัญชาและคนทั่วไป

นอกจากนี้ยังมีตำแหน่งท้าวนางที่ปรากฏหลักฐานระบุหน้าที่แน่ชัดอีก 2 ตำแหน่ง ได้แก่

ท้าวภักตสารนุรักษ์ เป็นผู้ช่วยดูแลพระคลังใน¹⁰² จาก**บันทึกความทรงจำ** พระนิพนธ์ของ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล ได้บันทึกว่า ท้าวภักตสารนุรักษ์ ยังทำหน้าที่เป็นคนขานชื่อ เรียกชื่อพระภรรยาทุกคนมารับเบี้ยหวัดต่อหน้าพระที่นั่ง¹⁰³

ท้าวโสภานิเวศน์ ตำแหน่งท้าวโสภานิเวศน์ หรือที่ในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนเรียกว่า **ท้าวโสภานิเวศ**¹⁰⁴ นั้นเป็นตำแหน่งท้าวนางทำนองจตุสดมภ์ขึ้นตรงกับท้าววรจันทร์ เช่นเดียวกับตำแหน่งท้าวสมศักดิ์ ท้าวอินทสุริยา และท้าวศรีสังข์¹⁰⁵ ใน **ราชกิจจานุเบกษา** ระบุว่า ในช่วงต้น

¹⁰⁰ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 109.

¹⁰¹ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์, หน้า 23.

¹⁰² สมเด็จพระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตบุคคละสอนบุตร, หน้า 35.

¹⁰³ ม.จ. จงจิตรถนอม ดิศกุล, บันทึกความทรงจำ, หน้า 28.

¹⁰⁴ กรมศิลปากร, เรื่องกฎหมายตราสามดวง, หน้า 109.

¹⁰⁵ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์, หน้า 17 และ 23.

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2418 ได้มีการประกาศเลื่อน เจ้าจอมเกล้าแก้ว
หุ่น บุตรหลวงกันยาหาร เป็นท้าวโสภานิเวศน์ ความว่า

“ให้เจ้าจอมหุ่นบุตรหลวงกันยาหาร เปนท้าวโสภานิเวศน์ ได้บังคับบัญชาตัดสิน ว่าราชการในพระบรมมหาราชวัง ฝ่ายใน ถือศักดิ์นา 1000 ทำราชการตามตำแหน่ง ตั้งแต่บัดนี้ไป จงเว้นการควรเว้น หมั่นประพฤติการควรประพฤติ สมควรแก่ ตำแหน่งทุกประการ จงมีสุขสวัสดิเจริญเทอญ ตั้งแต่ ณ วันพุธ เดือนเจด ขึ้นหกค่ำ ปีกุนสัปตศก ศักราช 1237 เป็นวันที่ 2402 ในรัชกาลปัตยุบันนี้”¹⁰⁶

สำหรับบทบาทหน้าที่ของท้าวโสภานิเวศน์นั้น นอกจากที่ราชกิจจานุเบกษาระบุไว้อย่างกว้างๆ ว่า “บังคับบัญชาตัดสิน ว่าราชการในพระบรมมหาราชวังฝ่ายใน” แล้ว ใน *ประวัติท้าววรจันทร์* พระนิพนธ์ในพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร กล่าวไว้แต่เพียงว่า ตำแหน่งท้าวโสภานิเวศน์มักเป็นตำแหน่งลอยๆ¹⁰⁷ ส่วนใน *บันทึกความทรงจำ* ของ ม.จ.จงจิตรถนอม ระบุว่า ตำแหน่งท้าวโสภานิเวศน์เป็นผู้ช่วยท้าวศรีสัจจา¹⁰⁸ และในพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชทานเสด็จอธิบดีฝ่ายในที่ 2/471 มีกระแสพระบรมราชโองการตอนหนึ่งสั่งให้เลื่อน ท้าวโสภานิเวศน์ (เล็ก) ไปดำรงตำแหน่งท้าวศรีสัจจาซึ่งว่างอยู่ จากข้อมูลเหล่านี้พอจะวิเคราะห์สายการบังคับบัญชาราชการได้ว่า ตำแหน่งท้าวโสภานิเวศน์เป็นตำแหน่งผู้ช่วยท้าวศรีสัจจา¹⁰⁹

จากข้อมูลเกี่ยวกับฐานะและบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในระดับบริหารข้างต้น สามารถสรุปอำนาจบริหารได้ดังนี้

ผู้บริหารสูงสุด	- อธิบดีฝ่ายใน
รองผู้บริหาร	- ท้าววรคณานันท์

¹⁰⁶ ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 2, หน้า 119.

¹⁰⁷ พระวรวงศ์ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, *ประวัติท้าววรจันทร์*, หน้า 23.

¹⁰⁸ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล, *บันทึกความทรงจำ*, หน้า 10.

¹⁰⁹ พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเรื่องของเสด็จอธิบดีฝ่ายใน (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, 2497), หน้า 2.

ด้านการบริหารบุคคล	- ท้าววรจันทร์
ด้านการรักษาความปลอดภัย	- ท้าวศรีสัจจา โดยมีท้าวโศภานีเวศน์เป็นผู้ช่วย
ด้านทรัพย์สินและการเงิน	- ท้าวทรงกันดาร โดยมีท้าวภักทสาธนูรักษ์เป็นผู้ช่วย
ด้านอาหาร	- ท้าวอินทสุริยา โดยมีท้าวนางในโรงวิเสทเป็นผู้ช่วย
ด้านการศาสนา เช่น การจัด เครื่องนมัสการ จัดเลี้ยงพระ และดูแลสถานที่ เป็นต้น	- ท้าวสมศักดิ์

จากการศึกษาเกี่ยวกับการจัดระเบียบบริหารราชการฝ่ายใน รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะเห็นได้ว่า ตำแหน่งในระดับบริหารนี้ ผู้ดำรงตำแหน่งมักเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นผู้ใหญ่ และเจ้าจอมมารดาในรัชกาลก่อน ทั้งนี้ เข้าใจว่า เพื่อให้การปกครองดูแลคนหมู่มากเป็นไปโดยเรียบร้อยทั่วถึงกัน จำเป็นต้องอาศัยผู้ที่มีทั้งชาติวุฒิ วิทยุฒิ และคุณวุฒิพร้อม การเปิดโอกาสให้พระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนเจ้าจอมมารดาในรัชกาลก่อน เข้ามาดำรงตำแหน่งในระดับบริหารนี้ ยังมีส่วนสะท้อนให้เห็นลักษณะสำคัญของราชสำนักฝ่ายในของไทยที่สตรีสามารถเลื่อนฐานะให้สูงขึ้น โดยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในตามความสามารถของตน ซึ่งแตกต่างไปจากราชสำนักฝ่ายในในสังคมเอเชียอื่นๆ

น่าสังเกตว่า ในการจัดระเบียบการบริหารราชการฝ่ายในรัชสมัยนี้ มีทั้งความสืบเนื่องและเปลี่ยนแปลงในหลายประการ ที่เห็นชัดเจน คือ มีการปรับเพิ่มตำแหน่งระดับบริหาร ได้แก่ ตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน และตำแหน่งท้าววรคณานันท์ ทำให้ตำแหน่งท้าววรจันทร์ ซึ่งเคยเป็นตำแหน่งระดับบริหารสูงสุดลดอำนาจลง และเปลี่ยนไปขึ้นต่อท้าววรคณานันท์ และอธิบดีฝ่ายในตามลำดับ อีกทั้งยังมีการยกย่องตำแหน่งท้าวทรงกันดารขึ้นมาให้มีเกียรติเป็นรองตำแหน่งท้าววรจันทร์ต่างไปจากแต่ก่อน ตำแหน่งท้าวศรีสัจจาในทางปฏิบัติก็เปลี่ยนมาขึ้นตรงกับอธิบดีฝ่ายในสืบเนื่องจากการยกแผนกโกลนขึ้นเป็นกรมโกลน การเปลี่ยนแปลงการจัดระเบียบบริหารราชการฝ่ายในบางประการดังกล่าวนี้เป็นการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้สอดคล้องกับจำนวนผู้พำนักอาศัยในราชสำนักฝ่ายในที่เพิ่มมากขึ้นนั่นเอง

อย่างไรก็ตามจากการศึกษาเกี่ยวกับฐานะและบทบาทของข้าราชการสำนักฝ่ายในระดับบริหาร น่าสังเกตว่า ในทางปฏิบัติข้าราชการสำนักฝ่ายในเหล่านี้มีอำนาจในการบริหารงานได้เพียงระดับหนึ่งเท่านั้น ไม่ได้มีอำนาจในการบริหารได้เต็มที่ อาจไม่ใช่ผู้ตัดสินใจสูงสุด หากเป็นกรณีพระบรมวงศานุวงศ์กระทำผิด แต่ถ้าหากข้าราชการสำนักฝ่ายในอื่นๆ กระทำผิด ข้าราชการสำนักฝ่ายในระดับบริหารน่าจะมีความสามารถในการตัดสินใจสูงสุดได้ตามหน้าที่ ดังมีหลักฐานว่าการกระทำต่างๆ ของพวกพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาบางคน แม้จะผิดแผกจากขนบธรรมเนียมประเพณีในราชสำนักฝ่ายในไปบ้าง

แต่ถ้าพระมหากษัตริย์มิได้ทรงหักท้วงหรือดำเนินประการใด ข้าราชการสำนักฝ่ายในระดับบริหารก็ไม่อาจเข้าไปยุ่งเกี่ยวได้ในทางปฏิบัติ ดังเช่น กรณีที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เมื่อครั้งยังดำรงพระอิสริยยศเป็นพระนางเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผ่องศรี เสด็จไปประทับบนพระมหรณเฑียรร่วมกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และประสูติพระราชโอรส ณ พระมหรณเฑียรนั้น นับเป็นเรื่องที่ไม่เคยมีปรากฏมาก่อน ซึ่งในเรื่องนี้ นางอุทุมพร (วีระไวทยะ) สุนทรเวช นางข้าหลวงในสำนักของสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ได้บันทึกไว้ในหนังสือเรื่อง *สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชินี พันปีหลวง* ความว่า¹¹⁰

“แต่ตามปกตินั้น แต่ไหนแต่ไรมา ไม่เคยปรากฏว่ามีพระโอรส-ธิดา พระองค์ใดเคยถือประสูติในพระมหรณเฑียรสถานมาแต่ก่อน ด้วยบรรดาพระมหาลี-เทวี และพระสนมทั้งหลายต่างก็มีตำหนักเรือนหลวงเป็นนิวาสถานของตนตามตำแหน่งโดยควรแก่ฐานะและเกียรติยศ ครั้นพระนางเสาวภาผ่องศรีทรงพระครรภ์ถ้วนไตรมาสใกล้จะถึงกำหนดประสูติแล้ว แต่ไม่ยอมย้ายกลับลงไปประทับที่ที่เคยประทับเดิม โดยอ้างว่าไม่ทรงสบาย ทั้งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระเมตตาไม่กล้าขัดพระทัยครั้งนี้ จึงออกจะเป็นสิทธิพิเศษที่ถูกเฟื่องเลี้ยง และก่อให้เกิดข่าววุ่นวายปรวิวิตกในบรรดาพระบรมวงศ์ที่ยังถือราชประเพณีเก่าเคร่งครัดเกี่ยวโซกลาง แล้วก็เป็นโอกาสให้เกิดการซุบซิบวิพากษ์วิจารณ์ในหมู่ชาววังทั่วไป กล่าวกันว่ายิ่งข่าวลือต่างๆ เข้าพระกรรมไปในทำนองไม่ดีนัก ก็ยิ่งเป็นแรงส่งให้พระนางยิ่งทรงตั้งพระทัยเด็ดเดี่ยวในอันที่จะไม่ขอย้ายไปประสูติที่อื่นโดยกระทันหันแล้ว และยังคงประทับอยู่ต่อไปโดยไม่มีผู้ใดแม้แต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ไม่กล้าไปรบเร้าให้ทรงเปลี่ยนพระทัยได้”

¹¹⁰ อุทุมพร, *สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง* (กรุงเทพมหานคร : นำอักษรการพิมพ์, 2540), หน้า 20.

นอกจากนี้ยังมีปรากฏในหลักฐานเรื่อง จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เกี่ยวกับการพิจารณาลงโทษความผิดชู้สาว เช่น ในคดีพระองค์ยิ่งเยาว์ลักษณะในปี พ.ศ. 2329 ปรากฏว่าผู้ที่เป็นคนตัดสินสูงสุดคือพระมหากษัตริย์ โดยคำปรึกษาของพระบรมวงศานุวงศ์ ไม่ใช่เป็นการตัดสินพิจารณาความผิดโดยเสด็จอธิบดี หรือท้าววรจันทร์ ส่วนการลงโทษก็ให้ถอดพระองค์เจ้ายิ่งเยาว์ลักษณะลงเป็นหม่อม และจำคุกฝ่ายใน งดโทษประหาร แต่ให้รับทรัพย์สินเป็นของหลวง สำหรับอ้ายโต ผู้ละเมิดความผิดนั้น ให้ลงโทษประหารชีวิต เป็นต้น¹¹¹

4.4 ฐานะและบทบาทของพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่าง

นอกจากข้าสำนักฝ่ายในระดับบริหารซึ่งถือว่ามีฐานะสูงแล้ว ในราชสำนักฝ่ายในยังคงมีพนักงานที่ทำหน้าที่ระดับปฏิบัติงานเฉพาะอย่างในระดับกลางลงไปจนถึงระดับล่าง โดยงานเหล่านี้จะมีฝ่ายในระดับกลางเป็นผู้ควบคุม ขณะเดียวกันก็มีฝ่ายในระดับล่างเป็นผู้ปฏิบัติงานในงานที่จะต้องใช้แรงงานหนัก ตามที่ ม.จ.จงจิตรถนอม ดิศกุล ซึ่งได้ถวายเป็นนางพนักงานในตำหนักพระนางเจ้าสุชุมาลมารศรี พระราชเทวี ทรงบันทึกไว้ว่า ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพนักงานหน้าที่เฉพาะอย่างหลายด้าน ซึ่งได้ทรงบันทึกชื่อและหน้าที่ของพนักงานเหล่านั้นไว้เท่าที่ทรงจำได้ ดังนี้¹¹²

- พนักงานภูษา (เจ้าจอมมารดาवाद)
- พนักงานพระสุคนธ์ (เจ้าจอมมารดาเหม)
- พนักงานพระสุธารส
- พนักงานพระศรี (หม่อมราชวงศ์สร้อย)
- พนักงานพระที่ คุกขาดพระยี่ภู่ ตลอดจนงานประสูติเจ้าฟ้า
- พนักงานพระแสง (หม่อมเจ้าเบญจางค์)
- พนักงานนมัสการ

¹¹¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภาค 23, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร: โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, 2510), หน้า 21, 23, 24 และ 26.

¹¹² เรื่องเดียวกัน, หน้า 11-13.

- พนักงานเฝ้าหอพระมณฑิธร หรือหอพระบรมอิฐ
- พนักงานเฝ้าหอพระสุลาถัย หรือหอพระพุทธรูป
- พนักงานเช็ดกวาดห้องบนพระที่นั่ง มีพระองค์เจ้าอรไทเทปกัญญา และพระองค์เจ้าแจไขดวง ทรงกำกับ
- พนักงานสนองพระโอษฐ์ (ม.จ.ถนอมอุไร ม.จ.ผอบ สนิทวงศ์) ทำหน้าที่เชิญพระบรมราชโองการไปที่ “ออฟฟิศหลวง” ซึ่งอยู่ข้างพระที่นั่งจักรี และคอยประสานติดต่อกับเจ้าหน้าที่ต่างๆ ระหว่างฝ่ายหน้ากับฝ่ายใน
- พนักงานห้องเครื่องคัน (ม.จ.สารภี ลดาวัลย์ ม.จ.สภาย นิลรัตน์ ม.จ.ปุย ลดาวัลย์ ม.จ.ประทุม นิลรัตน์ ม.จ.เมหาพี ปราโมช ม.จ.ปุย ม.จ.คอยท่า ปราโมช ม.จ.แฉล้ม ม.จ.เยื่อน ม.จ.กระจ่าง)
- พนักงานกลาง เชิญเครื่องเสวยจากห้องเครื่องคัน
- พนักงานลงพระบังคน
- ผู้รับสั่ง มีหน้าที่กำกับแพทย์ที่เข้ามารักษาไปตามตำแหน่ง
- ทนายเรือน (นายถนอมยา) ***** มีหน้าที่กำกับแพทย์ที่เข้ามารักษา
- นายหุ่น โขลกน ***** กำกับโรงประเคน ซึ่งทำสำหรับถวายพระสงฆ์ในการพระราชพิธีต่างๆ
- นายหริด โขลกน ***** ดูแลถูกในพระราชวัง
- นายชวลา ***** ทำหน้าที่จุด โคมและนำคบไฟ เนื่องจากสมัยนั้นยังไม่มีไฟฟ้าใช้ และมีข้อกำหนดให้ผู้สัญจรไปมาในเขตพระราชฐานชั้นใน ต้องถือ โคมไฟให้มีแสงสว่างติดตัวไปด้วย นอกจากนี้ นายชวลา ยังทำหน้าที่กำกับแพทย์ที่ถวายงานนวดด้วย การปฏิบัติหน้าที่ดังกล่าวของนายชวลา อยู่ภายใต้การกำกับดูแลของ ม.จ.ถนอมอุไร และม.จ.ผอบ สนิทวงศ์
- พนักงานผ้าเหลือง (นายวอ และนางนาก) ***** ทำหน้าที่เย็บผ้าไตรของหลวงสำหรับงานพระราชกุศล เช่น งานบวชนาคหลวง
- พนักงานนมัสการ เป็นผู้ช่วยจัดรูปเทียนและดอกไม้ จัดพระแท่นพระพุทธรูปทุกรัชกาลในงานถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

***** คำว่า นาย เป็นบรรดาศักดิ์ชั้นต่ำสำหรับข้าราชการสำนักฝ่ายใน ส่วนใหญ่สังกัดกรม

- พนักงานนมัสการ เป็นผู้ช่วยจัดรูปเทียนและดอกไม้ จัดพระแท่นพระพุทธรูปทุกรัชกาล ในงานถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา

นอกจากพนักงานเฉพาะหน้าที่ข้างต้น ซึ่งผู้ดำรงตำแหน่งส่วนใหญ่เป็นสตรีเชื้อพระวงศ์ ชั้นหม่อมเจ้า หม่อมราชวงศ์ ตลอดจนผู้ดีที่เคยรับราชการในรัชกาลก่อนๆ แล้ว¹¹³ ยังมีพวกพนักงานเฉพาะหน้าที่อื่นๆ เช่น พิณพาทย์ ช่างเย็บ ช่างย้อม ช่างเขียน ช่างบาตร โขลนนายประตู่ เป็นต้น¹¹⁴ ซึ่งน่าสังเกตว่าผู้ดำรงตำแหน่งในส่วนนี้ เช่น โขลน เข้ามารับราชการด้วยการเกณฑ์แรงงาน ภายหลังเมื่อมีการยกเลิกการเกณฑ์แรงงาน พนักงานเฉพาะหน้าที่ในส่วนนี้ก็เป็นผู้ที่เข้ารับราชการด้วยการว่าจ้างตามสมัครใจ¹¹⁵

อนึ่ง เพื่อความชัดเจนในเรื่องโอกาสของการได้เลื่อนฐานะด้วยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในของสตรีชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วน จึงขอนำการรับราชการในหน้าที่โขลนมาศึกษาวิเคราะห์ เป็นกรณีศึกษาเพื่อให้เห็นภาพชัดเจนขึ้น

บทบาทหน้าที่ของโขลน จากการศึกษาจาก *พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน* กฎหมายว่าด้วยศักดินาซึ่งมีมาแต่ครั้งอยุธยา พบร่องรอยว่า แต่เดิมอย่างน้อยที่สุด โขลนมีหน้าที่เฝ้าทวารประตู และรักษาความปลอดภัยในเขตพระราชฐานชั้นในหรือราชสำนักฝ่ายใน¹¹⁶ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากราชสำนักฝ่ายในขยายตัวมากขึ้น เต็มไปด้วยสตรีทุกชั้นทุกวัย มีสภาพอ่อนหนาผาลิ่งกว่าสมัยที่ผ่านมา ราชการต่างๆ ในราชสำนักฝ่ายในจึงเพิ่มมาตามไปด้วย โขลนซึ่งมีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับราชสำนักฝ่ายในโดยตรงจึงกลายเป็นแรงงานที่สำคัญ ดังจะเห็นได้จาก เอกสารร่วมสมัย *เรื่อง ทหารชาววัง กรมโขลน เสด็จ มหรสพโขลน* ระบุว่า คราวใดที่

¹¹³ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตทุกคตะสอนบุตร*, หน้า 14-19.

¹¹⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 36-37. และ นันทิยา สว่างวุฒิชรรณ, “การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325 – 2448),” หน้า 12.

¹¹⁵ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, *ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตทุกคตะสอนบุตร*, หน้า 36 – 37.

¹¹⁶ กรมศิลปากร, *เรื่องกฎหมายตราสามดวง* (กรุงเทพมหานคร : อุดมศึกษา, 2521), หน้า

ขาดแคลน โขลก ก็เกิดความเดือดร้อน ต้องหาเพิ่มเติมโดยถึงกับต้องดึงตัวจากลูกหมู่กระทรวงอื่น เช่น กระทรวงมหาดไทยมาเสริม¹¹⁷

จากการที่หน้าที่ในความรับผิดชอบของโขนมีมากขึ้น ในปี พ.ศ. 2440 เมื่อครั้งที่สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ ทรงดำรงตำแหน่งผู้สำเร็จราชการแทนพระองค์ ได้มีพระราชเสาวนีย์ให้เข้มงวดกวดขันในการรักษาระเบียบฝ่ายใน ในส่วนของราชการแผนกโขน ทรงเห็นว่ามีความยุ่งยาก ทั้งเจ้าพนักงาน จึงให้จัดขึ้นเป็น กรมโขน และตั้งพระเจ้าน้อยนางเธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา เป็น อธิบดีกรมโขน และให้ท้าวศรีสังจาเป็นผู้ช่วยอธิบดีกรมโขน¹¹⁸ กรมโขนนี้มีทำการอยู่ที่ชั้นล่างของพระที่นั่งนิพัทธพงศ์ถาวรวิจิตร ที่ทำการนี้เรียกว่า ศาลากรมโขน เรียกสั้นๆ ว่า ศาลา กรมโขนมีหน้าที่ราชการคล้ายกับตำรวจนครบาล¹¹⁹ ดังจะเห็นได้จากพระบรมราชโองการเกี่ยวกับการตั้งกรมโขนและหน้าที่ของกรมโขนตอนหนึ่งว่า

“ทรงพระกรุณาโปรดให้จัด โขนเป็นธรรมเนียมคล้าย โปลิศให้รักษาดน ในพระบรมมหาราชวังทุกถนนทุกทางให้จัดแบ่งเขตแดน แต่รายกำลัง โปลิศจะรักษาได้ แล้วให้มีนายกำกับคนหนึ่ง สำหรับว่ากล่าว ว่ากล่าวโปลิศตลอดทุกๆ ถนน และพระราชทานเงินเดือนให้โปลิศพอเป็นเบี้ยเลี้ยง ตามผู้ได้รับราชการมากแล่น้อย... ให้ผู้รับราชการในพระบรมมหาราชวังจัดเกวียนเล็กๆ สำหรับรับหยากเยื่อฝุ่นฝอยใบไม้ ใบตองของที่เปื้อนและเครื่องโสโครกทั้งปวงให้หญิงมหันตโทษเข้ามาในพระบรมมหาราชวังเวลาเช้าให้โขนพนักงานที่รับหญิงมหันตโทษเข้ามา เมื่อถึงหน้าที่ของโปลิศแห่งไร ให้เจ้าของกวาดเครื่องรถเบื้อนบนเรือนของตัวลงมาในเกวียนซึ่งลากไปนั้น ถ้าเปื้อนน้ำกระโดนก็ดี ถ่านน้ำอื่นๆ ซึ่งเปื้อนของโสโครกห้ามมิให้ตกลงในเกวียนหยักเยื่อฝุ่นฝอย จะให้มีเกวียนถึงไปปรับต่างหาก ห้ามมิให้เทหยากเยื่อ

¹¹⁷ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร. 5 ว. 35/10 ทหารชาวมวัง กรมโขน เลข มหรศพ (โขน) (5 เม.ย. 120 – 10 พ.ย. 123).

¹¹⁸ ลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต และบันทึกรายวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวา ครั้งที่ 2 ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร, หน้า 12. และ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร, ประวัติท้าววรจันทร์, หน้า 30.

¹¹⁹ ม.ร.ว. เทวธิดา ป. มาลากุล, ประเพณีวังเจ้า, (พระนคร : คลังวิทยา, 2505), หน้า 8.

หน้าที่ของตัว...ให้โปลิศระวังอย่าให้เกิดการทะเลาะชกตักันในวัง ห้ามชาววัง
ห้ามโปลิดกล่าวคำหยาบ...¹²⁰

จากพระบรมราชโองการข้างต้น ทำให้เห็นถึงบทบาทหน้าที่ของโขนในสมัยนั้นว่ามีหน้าที่เป็นผู้ตรวจตรารักษาดนหนทาง ดูแลเรื่องการรักษาความสะอาด ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อย ไม่ให้มีการทะเลาะวิวาทกัน

นอกจากหน้าที่ข้างต้นแล้ว โขนยังต้องทำหน้าที่เฝ้าประตูพระบรมมหาราชวังชั้นใน คอยดูแลห้ามปรามมิให้ผู้ใดเหยียบชนดิประวัจนตามประเพณีวังซึ่งถือปฏิบัติสืบมาโดยเคร่งครัด¹²¹ และมีหน้าที่อยู่เวรยามดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชฐานชั้นใน สำหรับการอยู่เวรยามตอนกลางคืนนั้น แบ่งเป็น 3 ผลัด คือ 3 ทุ่ม 6 ทุ่ม และตี 2 การเปลี่ยนเวรยามแต่ละครั้งมีโขนที่จะต้องเข้าเวรยามใหม่ 10 คน ตระเวนแทนที่คนเก่าทีละจุดๆ และต้องมีให้ล่าช้ากว่าครึ่งชั่วโมง มิฉะนั้นจะมีความผิด หากมีกิจธุระจำเป็นจะต้องได้รับอนุญาตจากนายเหนือตนก่อน จึงจะขาดเวรได้ การขาดเวรแต่ละครั้งผู้เข้าเวรจะต้องถูกหักเงินเบี้ยเลี้ยงเป็นรายวัน หากขาดเวรโดยไม่ได้รับอนุญาตมีโทษจำคุก 12 ปี ยกเว้นมีกรณีฉุกเฉิน เช่น ไฟไหม้หรือมีโจรผู้ร้าย ผู้เข้าเวรอาจจ้างให้ผู้อื่นอยู่เวรยามแทนก็ได้ แต่ต้องได้รับความยินยอมจากนายเสวก่อน ข้อสำคัญคือ โขน หรือโปลิดไม่ว่าจะมีเวรหรือออกเวรแล้วก็ตาม ต้องนอนประจำที่กรมโขนในเวลากลางคืนเพื่อเป็นการเตรียมพร้อม หากเกิดเหตุฉุกเฉินในเวลากลางคืน จะได้ระดมกำลังได้ทันทั่วทั้งที่ ในกรณีเกิดเหตุฉุกเฉิน เช่น เกิดเพลิงไหม้ หรือมีโจรผู้ร้าย หรือมีผู้แปลกปลอมลอบเข้ามาในเขตพระราชฐานชั้นในยามวิกาล โขนผู้ประสบเหตุจะต้องเรียกระดมกำลังด้วยปากหรือเป่าเสียงให้สัญญาณขอความช่วยเหลือรับกันเป็นทอดๆ ผู้ที่ได้ยินสัญญาณแล้วจะต้องหาที่มาของเสียงสัญญาณแล้วรีบไปสมทบให้ความช่วยเหลือ หากทะเลาะจะมีความผิดหนัก และห้ามให้สัญญาณขอความช่วยเหลือนอกจากกรณีดังกล่าว

¹²⁰ กองหอสมุดแห่งชาติ, มุมุ่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 5 เลขที่ 1374 มัดที่ 142/4 เรื่องพระราชบัญญัติฝ่ายใน. อ้างถึงใน จันทรรัตน์ ประมวลปัทม์, “การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักฝ่ายในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6,” หน้า 99-100.

¹²¹ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม 1, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2531), หน้า 19 – 20.

และยังต้องคอยสอดส่องตรวจตราบุคคลที่มีพฤติกรรมอันน่าสงสัย หากพบเห็นบุคคลที่มีลักษณะ เช่นว่า โขลนจะต้องติดตามสะกดรอยอย่างลับๆ และรายงานให้นายทราบ¹²²

นอกจากนี้ โขลนยังมีหน้าที่อำนวยความสะดวกในเส้นทางที่มีการเสด็จพระราชดำเนินผ่าน เช่น ร้องห้ามให้คนหยุด เป็นสัญญาณว่ามีการเสด็จพระราชดำเนินผ่านที่นั่น ผู้คนทั้งปวงจะต้องหลีกเลี่ยงเส้นทางให้พร้อมกับหมอบลง หรือทำหน้าที่ปิด-เปิดประตูให้เจ้านายเสด็จผ่าน เป็นต้น¹²³

จาก โคลงฉันท์เรื่องโสกันต์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และบาลีขัตติยคุณ ราชพระนามแลนาม ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดจุก มี โคลงบาทบทหนึ่งกล่าวพาดพิงถึงหน้าที่ของโขลน ความว่า

จิงโจ้ย่นรยบร้อย	ริมถนน
เสื่อจิบชายกระจาย	สุกเจ้า
ถือปิ่นท้าวทุกคน	พล่องแพลง
นายคาบเดอร์ด้อมถ้ำ	ถ่องถนน
.....	
ขบวนเดอรรยบคล้อย	คลาไป
พิณพาทย์ทุกวงดี	สนั่นนกร้อง
จิงโจ้เมื่อถึงใคร	คำนับ
เสียงจิงโจ้ก็คร้อง	เร้าร้องรุ่มรม ¹²⁴

¹²² จันทรรัตน์ ประวาลปัทม์, “การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6,” หน้า 100 – 101.

¹²³ ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช, สี่แผ่นดิน เล่ม 1 พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์วิบูลย์กิจ, 2531), หน้า 102 และ 104.

¹²⁴ สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี. สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, โคลงฉันท์เรื่องโสกันต์พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 และบาลีขัตติยคุณ ราชพระนามแลนาม ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดจุก (กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2538), หน้า 2 และ 8.

ทั้งกรมพระสมมตอมรพันธุ์และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ อธิบายถึงความหมายของคำว่า จิงโจ้ หรือ จิงโจ้ ตรงกันว่า เป็นคำที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงใช้ตรัสเรียกพวกโจลนที่ถูกหัดขึ้นเป็นทหารหญิงรักษาพระองค์ในวังหลวง ส่วนคำว่า จิงโจ้กัด ทรงหมายถึงคำบอกวันทิวาธุระ จิงโจ้หยุด แทน บ่าอาวูธ และ จิงโจ้นอน แทน เรียบอาวูธ¹²⁵ ดังนั้น จากโคลงพระราชนิพนธ์เรื่องนี้จึงทำให้ทราบว่ามีโจลนบางส่วนต้องทำหน้าที่เป็นทหารหญิงรักษาพระองค์ด้วย

โดยสรุป โจลนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหน้าที่สำคัญ คือ ฝ้าประคองพระบรมมหาราชวัง อยู่เวรยามทั่วไปทั้งกลางวัน และกลางคืน ตรวจตราดูแลรักษาความสงบเรียบร้อย ป้องกันเหตุร้ายแรง เช่น โจรผู้ร้าย หรือเพลิงไหม้ ป้องกันผู้บุกรุกหรือผู้มีพฤติกรรมน่าสงสัย รักษาความสะอาดเรียบร้อยของถนนหนทาง คอยอำนวยความสะดวกตลอดเส้นทางเสด็จพระราชดำเนินของเจ้านาย และมีบางส่วนทำหน้าที่เป็นทหารหญิงรักษาพระองค์ แต่หน้าที่หลังนี้ไม่มีหลักฐานแน่ชัดว่ามีมาถึงสมัยใด นอกจากนี้ โจลนยังอาจทำหน้าที่รับใช้การงานอื่นๆ ตามรับสั่ง

จากข้อมูลข้างต้น จะเห็นได้ว่าหน้าที่ความรับผิดชอบของโจลนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีเพิ่มมากขึ้น ดังนั้น แรงงานสตรีในการทำหน้าที่โจลนจึงเป็นแรงงานที่มีความจำเป็นเพิ่มตามไปด้วย และจากความต้องการแรงงานสตรีเพื่อทำหน้าที่เป็นโจลนนี้เองที่กลายเป็นโอกาสให้สตรีชั้นล่างหรือสามัญชนส่วนหนึ่งได้เลื่อนฐานะของตนเองโดยการเข้ารับราชการเป็นโจลน

โอกาสในการเลื่อนฐานะทางสังคมของสตรีสามัญชนโดยการรับราชการเป็นโจลน จาก *ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5* พระนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาคำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายถึงการเข้ารับราชการในตำแหน่งโจลนว่า เข้ารับราชการด้วยการถูกเกณฑ์แรงงานโดยเกณฑ์มาจากพวกลูกหมู่คนหลวง (ผู้ชายเรียกว่า ไพร่หลวง) พวกนี้จะถูกเกณฑ์เข้ามาผลัดเปลี่ยนเป็นเวรเข้ารับราชการตั้งแต่วุ่นสาว (แต่มีอิสระมีครอบครัวได้) ถ้าหากทำราชการไป

¹²⁵ เอนก นาวิกมูล, *แกะรอยเรื่องเก่า* (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงแดด, 2536), หน้า 141-142.

นานๆ จนอายุกลางคน โดยปฏิบัติหน้าที่ดี มีความสามารถในตำแหน่งก็จะได้รับพระราชทานเบี้ยหวัด และยังสามารถเลื่อนเป็นข้าราชการสำนักฝ่ายในหรือชาววังชั้นกลางประเภทมิได้ถวายตัวด้วย¹²⁶

ฉะนั้น กล่าวได้ว่าการรับราชการในราชสำนักฝ่ายในเป็นโขน นับได้ว่าเป็นหนทางหนึ่งในการเลื่อนฐานะของสตรีชั้นล่างหรือสามัญชน แม้ว่าอาจจะจำกัดการเลื่อนตำแหน่งสูงได้แค่ระดับจำโขนก็ตาม

จากข้อมูลข้างต้น จะเห็นได้ว่า ด้วยลักษณะสำคัญของราชสำนักฝ่ายในซึ่งบริหารโดยสตรีทั้งหมด ทำให้สตรีทุกระดับชั้นมีโอกาสได้เลื่อนฐานะด้วยการเข้ารับราชการฝ่ายใน ในส่วนของสตรีชั้นล่างหรือสามัญชน แม้จะมีเพียงบางส่วนที่ได้เข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน แต่เมื่อได้เข้ารับราชการแล้วก็มีโอกาสที่จะได้เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นได้ตามความสามารถของตนเอง ถึงแม้จะอยู่ในขอบข่ายสายงานอันจำกัด ดังจะเห็นได้จากกรณีของการเข้ารับราชการเป็นโขน

กล่าวโดยสรุป ผลการศึกษา พบว่าการที่ราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการเปลี่ยนแปลงทั้งในด้านโครงสร้างเชิงปริมาณกลุ่มบุคคลผู้พำนักอาศัย และในด้านโครงสร้างเชิงกายภาพ ทำให้การบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในบางส่วนเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังจะเห็นว่า ได้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขเพิ่มเติมการจัดระเบียบบริหารราชการฝ่ายใน โดยเพิ่มตำแหน่งในระดับบริหารจากที่มีมาแต่เดิม เช่น ตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน ตำแหน่งท้าววรณานันท์ นอกจากนี้ยังมีการปรับโครงสร้างทำเนียบท้าวนางบางส่วน ได้ยกแผนกโขนซึ่งมีหน้าที่ความรับผิดชอบสำคัญในด้านการดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยของราชสำนักฝ่ายในขึ้นเป็นกรมโขนตามจำนวนคนและภารกิจที่เพิ่มขึ้น ดังนี้ เป็นต้น ซึ่งการปรับเปลี่ยนบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในบางส่วนนี้ ได้เปิดกว้างให้สตรีในระดับต่างๆ ได้เข้ามามีบทบาทในการบริหารราชการราชสำนักฝ่ายในมากขึ้น ซึ่งนำไปสู่การมีโอกาสในการเลื่อนฐานะของสตรีตามมาด้วย

¹²⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตทุกคตะสอนบุตร, หน้า 37-39.

..... ภายหลังจากที่มีการประกาศยกเลิกระบบไพร่ในปี พ.ศ. 2448 แล้ว รัฐได้เปลี่ยนมาใช้วิธีว่าจ้างแรงงานสตรีมารับราชการในราชสำนักฝ่ายใน แทนการเรียกเกณฑ์แรงงาน

บทที่ 5

บทสรุป

ราชสำนักฝ่ายในของไทยมีลักษณะสำคัญ คือ สตรีมีบทบาทในการบริหารราชการได้ในทุกสายงานตามความสามารถของตน จากลักษณะสำคัญดังกล่าวตลอดจนความต้องการแรงงานสตรีของราชสำนักฝ่ายในซึ่งถือเป็นทรัพยากรที่ขาดไม่ได้ โอกาสให้สตรีชั้นสูงลงไปถึงสตรีชั้นล่างหรือสามัญชนบางส่วน ได้เลื่อนฐานะให้สูงขึ้นด้วยการเข้ารับราชการในราชสำนักฝ่ายในตามความสามารถและตามสายงาน

ราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีทั้งความสืบเนื่องจากสมัยที่ผ่านมาและเปลี่ยนแปลงในบางประการ ส่วนที่สืบเนื่องจากสมัยที่ผ่านมาคือราชสำนักฝ่ายในยังคงบริหารโดยสตรี โดยมีลักษณะสายงานสำคัญๆ เช่นเดิม อย่างไรก็ตาม จากการที่ยังมีพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในชั้นผู้ใหญ่ผู้น้อยในรัชกาลก่อนๆ มีพระชนม์ชีพต่อมาจนถึงรัชกาลนี้อีกหลายพระองค์ และจากการที่รัชกาลนี้ยาวนานถึง 42 ปี โดยองค์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชอำนาจทางการเมืองเพิ่มมากขึ้นตามลำดับเวลา ทำให้ราชสำนักฝ่ายในเกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงปริมาณ คือ มีจำนวนผู้ทำหน้าที่ในราชสำนักฝ่ายในเพิ่มมากขึ้น ซึ่งการมีผู้ทำหน้าที่เพิ่มมากขึ้นนี้ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในเชิงกายภาพอีกด้านหนึ่งด้วย ดังจะเห็นว่ามีการสร้างตำหนักและเรือนพักอาศัยมากขึ้นและมีรูปแบบสถาปัตยกรรมเป็นแบบตะวันตกผสมผสานกับแบบเดิม โดยในด้านการวางผังตำหนักและเรือนที่พักอาศัยในราชสำนักฝ่ายในยังคงจัดวางผังโดยมีที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลางเช่นในอดีต

จากสภาพการณ์ในราชสำนักฝ่ายในที่เปลี่ยนไปดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดเกล้าฯ ให้ปรับเปลี่ยนการบริหารราชสำนักฝ่ายในบางประการ ที่สำคัญคือ ปรับโครงสร้างระเบียบการบริหารราชการ โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาสมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระอรรคราชเทวี เป็นพระบรมราชินีนาถ มีฐานะเป็นประมุขฝ่ายใน และเพิ่มตำแหน่งอธิบดีฝ่ายใน ทำหน้าที่ผู้บริหารสูงสุด เป็นต้น ได้มีการยกแผนกโกลนขึ้นเป็นกรมโกลนสืบเนื่องจากการที่หน่วยงานดังกล่าวมีขอบข่ายหน้าที่ความรับผิดชอบเพิ่มมากขึ้นตามจำนวนผู้ทำหน้าที่

นอกจากการปรับเปลี่ยนโครงสร้างการบริหารราชการแล้ว ยังโปรดเกล้าฯ ให้มีการกำหนดแบบแผนการลำดับชั้นพระอิสริยยศพระภรรยาเจ้าอย่างเป็นทางการ และให้ทำเครื่องยศ

เพิ่มเติมในส่วนการลำดับชั้นยศพระภรรยา การปรับเปลี่ยนนี้มีส่วนทำให้พระภรรยาเจ้าและพระภรรยาพยายามปรับบทบาทของตนให้สอดคล้องกับพระราชนิยม อันจะนำไปสู่โอกาสในการได้เลื่อนชั้นพระอิสริยยศหรือชั้นยศสูงที่สูงขึ้นไป การปรับบทบาทของพระภรรยาเจ้าและพระภรณยานี้ มีทั้งบทบาทที่เป็นแบบร่วมสมัยสอดคล้องกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคม และบทบาทแบบจารีตตามความสามารถและความถนัดของแต่ละพระองค์ แต่ละคน และไม่เพียงแต่นำไปสู่การเลื่อนชั้น พระอิสริยยศหรือชั้นยศเท่านั้น หากยังทำให้ได้เข้าไปมีบทบาทในการบริหารราชการในราชสำนักฝ่ายในบางสายงานตามความสามารถและความถนัดตามแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ มอบหมายให้ปฏิบัติอีกด้วย

อนึ่ง การได้เลื่อนชั้นพระอิสริยยศของพระภรรยาเจ้าหรือชั้นยศของพระภรณยานี้ ยังส่งผลให้มีผู้มาถวายตัวหรือมาฝากตัวในสังกัดเพิ่มตามไปด้วย ซึ่งสายสัมพันธ์ระหว่างผู้ถวายตัวหรือฝากตัวกับพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาผู้เป็นเจ้าของสำนักก็เป็นไปในเชิงอุปถัมภ์ คือ ต่างฝ่ายต่างเอื้อผลประโยชน์กัน ฝ่ายเจ้าสำนักก็ได้รับผลประโยชน์ในลักษณะการเพิ่มพูนพระบารมีหรือบารมียิ่งขึ้น ได้รับผลประโยชน์ตอบแทนในด้านแรงงานใช้สอย และเป็นการกระชับสายสัมพันธ์กับพระมหากษัตริย์ให้แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น หากผู้ถวายตัวเป็นที่โปรดปราน ขณะเดียวกันฝ่ายผู้ถวายตัวหรือฝากตัวก็ได้รับผลประโยชน์ตรงที่เมื่อได้รับการฝึกอบรม กิริยามารยาท คุณสมบัติต่างๆ ก็จะได้การยอมรับจากสังคมมีโอกาสได้แต่งงานกับผู้ชายชั้นสูงในสังคม ที่สำคัญ คือ มีโอกาสในการถวายตัวรับราชการในราชสำนักฝ่ายในอย่างเป็นทางการในตำแหน่งต่างๆ ค่อยไปตามความสามารถ และยังสามารถเลื่อนฐานะเป็นพระภรรยาเจ้าหรือพระภรรยาหากเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์

ในช่วงปลายรัชกาล กล่าวคือ นับตั้งแต่ พ.ศ.2441 เป็นต้นไป ได้โปรดเกล้าฯ ให้สร้าง พระราชวังดุสิตขึ้น และย้ายราชสำนักฝ่ายในบางส่วนไปอยู่ที่พระราชวังดุสิต ดังปรากฏเหตุผลใน *ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 26* และใน *ราชกิจจานุเบกษา* เล่มที่ 15 หน้า 543 ลงวันที่ 7 มีนาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2441) ความว่า ภายในพระบรมมหาราชวังมีความแออัด จากจำนวนผู้ทํานักอาศัยที่ทวีปริมาณมากขึ้น ไม่ถูกสุขลักษณะ ราชสำนักฝ่ายในที่พระราชวังดุสิตนี้น่าจะคลายความเข้มนวดลง เพราะไม่มีกำแพงหนาที่บดล้อมรอบเพื่อกำหนดขอบเขตแน่นอน รูปแบบการจัดการบริหารก็น่าจะเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย ดังนั้น การบริหารราชสำนักฝ่ายในที่พระราชวังดุสิตจึงเป็นเรื่องที่น่าสนใจศึกษาต่อไป

รายการอ้างอิง

ภาษาไทย

เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 น.14/5 เรื่องราชประเพณีกรุงสยาม.
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.1/12 เรื่องเจ้าจอมมารคาแพของการเร่งบุตรอำแดงที่ขอขาดจากหมู่พนักงานทรงประเคน ร.ศ. 118, 119 (27 ก.พ. 118 - 18 ก.ค. 119).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.1/13 เรื่องพระนางเจ้าสุซุมาลัยขออำแดงคำภรรยาเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์พ้นจากหมู่กรมช่างเย็บ ร.ศ. 119 (8 เม.ย. 119).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.1/14 เรื่องบุตรหมู่ในกรมโกลนที่บิดาเป็นทหารและเป็นข้าราชการ ร.ศ. 119 (14 มี.ย. - 13 ก.ค. 119).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.1/16 หลวงเจนกระบวนหัดขอพึ่งบุตรพ้นจากหมู่กรมโกลน ร.ศ. 119 (13 - 14 ส.ค. 119).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.1.1/1 รายงานออกหมายกระทรวงวัง (4 พ.ค. - 30 ส.ค. 124).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.7/1 หนังสือราชการกระทรวงวังเรื่องคดีความและเรื่องราวฎีกาต่างๆ (24 พ.ย. 108 - 1 ก.พ. 111).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.9/12 บัญชีเกณฑ์สำหรับพระ พระราชพิธีฉัตรมงคล ศก 118 (6 พ.ย. 118).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.9/14 เฉลิม ถือน้ำ สารท สัมพันธภินทร์ (17 ส.ค. 120 - 16 ก.ย. 129).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.9/20 กำหนดการตั้งกรมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าศรีวิไลย ลักษณ ร.ศ. 122.
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.9/22 กำหนดการขึ้นพระตำหนักใหม่ พระนางเจ้าสุซุมาลมารศรี พระราชเทวี ร.ศ. 122 (28 ก.ค. 122 - 22 มี.ค. 126).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.15/66 รายงานหมอเข้ามาในพระบรมมหาราชวัง (4 เม.ย. - 26 ม.ค. 129).
- จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.31/2 เรื่องสวนตึกดินและสวนสราญรมย์ (4 เม.ย. 118 - 22 ส.ค. 119).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.31/4 ตรวจซ่อมสถานที่ต่างๆ ในพระบรมมหาราชวังและพระราชวังบวร (12 เม.ย. 120 - 1 พ.ย. 128).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.35/4 เรื่องยกไพร่หลวงกรมช่างไหมมาขึ้นกระทรวงวัง (18 ก.ค. - 30 ต.ค. 116).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.35/10 ทหารชาววัง กรมโขน เลข มหรสพ (โขน) (5 เม.ย. 120 - 10 พ.ย. 123).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 ว.99/10 บัญชีจำนวนหม่อมเจ้า เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมอยู่งาน ซึ่งได้รับราชการครบ 10, 20, 30, 40 ปี (11 พ.ย. 119).

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 สารบาณสมุคพิเศษ เล่ม 2 จ.ศ. 1238 - 1240.

จดหมายเหตุแห่งชาติ, หอ. ร.5 สารบาณสมุคพิเศษ เล่ม 3 จ.ศ. 1239 - 1245.

หนังสือ

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากร. ชีวิตในวังบางขุนพรหม. สารคดีชุดเรื่องเล่าชาววัง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์น้ำฝน, ม.ป.ป.

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากร. ชีวิตสาวชาววัง. สารคดีชุดเรื่องเล่าชาววัง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์น้ำฝน, ม.ป.ป.

กิตติพงษ์ วิโรจน์ธรรมากร. เรื่องราวในรัชสมัยพระพุทธเจ้าหลวง. สารคดีชุดเรื่องเล่าชาววัง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์น้ำฝน, ม.ป.ป.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. โครงกระดูกในตู้. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชัยฤทธิ์, 2514. (พิมพ์เป็นมิตรพลีในงานทำบุญอายุครบห้ารอบ).

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. สี่แผ่นดิน. เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์สยามรัฐ, 2531.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. ชุดีไทเฮา. พระนคร : ก้าวหน้าการพิมพ์, 2514.

จงจิตรถนอม คิสกุล, ม.จ. บันทึกความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร : วัชรินทร์การพิมพ์, 2522. (ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ ม.จ.จงจิตรถนอม คิสกุล ณ เมรุวัดปลาทูศิริยภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 2 พฤศจิกายน 2521).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. ไกลบ้าน. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : สำนักพระราชพิธีการ, 2537. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชพิธีการจัดพิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพพลเรือเอกสันติภาพ หม่อมมิ่ง ป.ช., ป.ม., ท.จ.).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพหลวงประเสริฐ ไมตรี (วงศ์ โชติกเสถียร) ป.ช., ป.ม., ท.จ. ณ เมรุพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ที่ 29 ธันวาคม พ.ศ. 2512).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีฉลู เอกศก พุทธศักราช 2432. พระนคร : โรงพิมพ์สนิทพันธ์ การพิมพ์, 2514. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางจงดณี โสภาคย์ จ.ช. ที่เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 31 ตุลาคม พ.ศ. 2514).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปีเถาะ จุลศักราช 1241. พระนคร : แสงทองการพิมพ์, 2513. [พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เจ้าภาพตีพิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระปฏิเวทย์วิศิษฎ์ (สาย เถษยานนท์) ณ เมรุวัดธาตุทอง วันเสาร์ที่ 21 พฤศจิกายน พ.ศ. 2513].

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2433. พระนคร : โรงพิมพ์ศิริธรรม, 2514. [ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงลิ้ม เทพาธิบดี (ลิ้ม บุนนาค) ต.จ. ณ เมรุวัดธาตุทอง วันอาทิตย์ที่ 14 พฤศจิกายน พ.ศ. 2514].

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พุทธศักราช 2434. นครหลวงกรุงธนบุรี : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2515. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ท่านผู้หญิงวิจิตร ธารินทร์ พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสงวน จันทรสาขา ม.ว.ม., ป.ช., ต.ว.จ. ณ เมรุพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันจันทร์ที่ 31 มกราคม พ.ศ. 2515).

จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระ

พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 กันยายน - 28 ธันวาคม จุลศักราช 1254 พระพุทธศักราช 2453. กรุงเทพมหานคร : ชวนพิมพ์, 2517. [พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจ

คุณหญิงศิริธรรมสารนิตี (ศิริ สุวรรณเสถียร) ณ เมรุวัดประยูรวงศาวาส วันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2517].

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวันในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วันที่ 1 มกราคม จุลศักราช 1241 - 31 ธันวาคม จุลศักราช 1266 พุทธศักราช 1446 - 1447. กรุงเทพมหานคร : กรุงเทพมหานครพิมพ์, 2527. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางสมเชื้อ เขาวนประคิษฐ์ เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดเวฬุราชิม วันที่ 1 กรกฎาคม พ.ศ. 2527).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 1. พระนคร : โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ, 2476. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอรุณวดี ปีระกา พ.ศ. 2476).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 2. พระนคร : โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ, 2476. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพ พระองค์เจ้าอรประพันธ์รำไพ ปีระกา พ.ศ. 2476).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 3. พระนคร : โรงพิมพ์สยามพาณิชย์การ, 2476. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงพระศพเจ้าดารารัศมี พระราชชายา ปีระกา พ.ศ. 2476).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 9. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนชัยนาคนเรนทร โปรดให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท เมื่อวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 1478 ณ พระเมรุวัดเบญจมบพิตรดุสิตวนาราม).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 10. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2478. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตินจาตุรนต์).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 11. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2478. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมอ่อนรพีพัฒน์ ณ วัดประทุมวนาราม เมื่อวันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2478).

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 12. พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมร์, 2479. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน เมื่อวันที่ 2 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2479 ณ พระเมรุวัดเทพศิรินทราวาส).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 19. พิมพ์ครั้งที่ 2. ธนบุรี : โรงพิมพ์สุทธินสารการพิมพ์, 2512. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายถนอม สังข์กั้งวาล ณ เมรุวัดหัวลำโพง พระนคร วันที่ 12 มกราคม พ.ศ.2513).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 20. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2487. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมเอิบ ท.ว.จ. ในรัชกาลที่ 5 เมื่อวันที่ 3 ตุลาคม พ.ศ. 2487 ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 22. พระนคร : โรงพิมพ์มหาดไทย, 2506. [พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพคุณหญิงเพิ่ม โขฎีกราชเศรษฐี (เลาหเศรษฐี) ศ.จ. ณ เมรุ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2506].
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 23. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์เลียงเชียงจงเจริญ, 2510. (นางอ่อน รักวานิช และบุตร-ธิดา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายบันลือ รักวานิช ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม วันที่ 26 มีนาคม พ.ศ. 2510).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. จดหมายเหตุพระราชกิจรายวัน ภาค 24. พระนคร : โรงพิมพ์ศิริณสาร, 2508. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ ม.จ.จงกลณี วัฒนวงศ์ ณ เมรุพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 29 พฤศจิกายน พ.ศ. 2508).
- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คราวเสด็จประพาสยุโรปพุทธศักราช 2440. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2541. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพศาสตราจารย์คุณพิศ พานิชพัฒน์ ป.ช., ป.ม., ท.จ.ว. ณ ฌาปนสถานกองทัพอากาศ วัดพระศรีรัตนมหาธาตุวรมหาวิหาร บางเขน กรุงเทพมหานคร วันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2541).
- จุลลดา ภักดีภูมิินทร์. เลาะวัง. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2535.
- จุลลดา ภักดีภูมิินทร์. เลาะวัง. เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2535.
- จุลลดา ภักดีภูมิินทร์. เลาะวัง. เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2535.

- จุลลดา ภักดีภูมิินทร์. เกาะวัง. เล่ม 4. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2536.
- จุลลดา ภักดีภูมิินทร์. เกาะวัง. เล่ม 5. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โชคชัยเทเวศร์, 2539.
- เจ้าจอม ม.ร.ว. สดับในรัชกาลที่ 5. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2526. [ม.ล.พูนแสง (ลดาวัลย์) สุตะบุตร พิมพ์สนองพระคุณเนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอม ม.ร.ว. สดับ ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันเสาร์ ที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2526].
- ชาติ เอี่ยมกระสุนธุ์. ในราชสำนักสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ดินอ้อ แกรมมี, 2539.
- ชาติ เอี่ยมกระสุนธุ์. เมืองไทยสมัยก่อน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519.
- ฉัญจุภัทร จันทวิช. พระราชพิธีบรมราชาภิเษก. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป, 2530. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดชมหาราช เนื่องในมหาวโรกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 5 รอบ 5 ธันวาคม 2530).
- ฉัญจุภัทร นาวิกชีวิน. พระราชพิธีโสกันต์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2518. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสวันเฉลิมพระชนมพรรษาพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2518).
- ฉัญจุฉิม สุทธิสงคราม. พระเกียรติประวัติของจอมพลเรือ จอมพล สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต เสนาบดีกระทรวงทหารเรือพระองค์แรก. พระนคร : โรงพิมพ์กรมแผนที่ทหาร, 2507.
- ฉัญจุฉิม สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยานำราชูปถัมภ์ภาคใต้. พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2415.
- ฉัญจุฉิม สุทธิสงคราม. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยานำราชูปถัมภ์ภาคปลาย - พระราชหัตถเลขาและคำอธิบาย. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา, 2516.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2527.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก. เล่ม 4. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2527.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ความทรงจำ. พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, 2514.

- คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ชุมนุมพระนิพนธ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2534.
- คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ตำนานเรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์ จุลจอมเกล้า. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาอ่อน ป.จ. ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 22 มีนาคม 2512).
- คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายิตทุกคคะสอนบุตร. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 ณ พระเมรุสุสานหลวง วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ 1 มีนาคม 2481).
- คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. พระนคร : สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2514.
- คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารรัชกาลที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์การศาสนา, 2498. [พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพหม่อมแก้วทิณกร และนายฤทธิ์สำแดง (เปลี่ยน ฐิตะรัต) ณ เมรุวัดสระเกศ 31 มกราคม 2498].
- คำรกราชานุกาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. พระสนมเอก. กรุงเทพมหานคร: รวมสาสน์, 2524.
- เคอ แบล. บันทึกความทรงจำของบาทหลวงเคอ แบล เกี่ยวกับชีวิตและมรณกรรมของก๊องส์ตั้งซ์ ฟอลคอน เอกอัครมหาเสนาบดีแห่งพระนารายณ์, พระเจ้ากรุงสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โภทบุตร. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2508.
- ถาวร สิกขโกศล. 4 สดขยอคหญิงงามผู้พลิกประวัติศาสตร์จีน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ ก. ใก้, ม.ป.ป.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ฉบับตรวจสอบชำระแก้ไขเพิ่มเติม). พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์ พรินต์ติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2537. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายอคิสร์ โฉมวิโนทะ ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ 26 กรกฎาคม 2537).
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4 ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้ำของครุสภา, 2501.
- เทวธิดาธิราช ป. มาลากุล, ม.ร.ว. ประเพณีวังเจ้า. พระนคร : คลังวิทยา, 2505.

- เทิดเกียรติคุณ ท่านผู้หญิงแล้ว สนิทวงศ์เสนี 15 เมษายน 2529. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2529.
- ไทยน้อย. ขุมนุมยอดหญิงของไทย บันทึกประวัติและพฤติกรรม. พระนคร : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, 2504.
- ชงทอง จันทรางศุ. ในกำแพงแก้ว. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2531.
- ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. 100 ปี ความสัมพันธ์สยาม-รัสเซีย : คำแปลเอกสารประวัติศาสตร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.
- ธำรงค์ดี อายุวัฒน์. ราชสกุลจักรีวงศ์และราชสกุลสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช (ภาคต้น). พระนคร : สำนักพิมพ์โอโยทยา, 2511.
- นางเยาว์ กาญจนจรี. คารารัศมี พระประวัติพระราชชายา เจ้าคารารัศมี. กรุงเทพมหานคร : ตรีดีการพิมพ์. 2533. (จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์เนื่องในงานฉลองพระอนุสาวรีย์พระราชชายาเจ้าคารารัศมี ณ กองกำกับการตำรวจตระเวนชายแดนที่ 5 ค่ายคารารัศมี จังหวัดเชียงใหม่ วันเสาร์ที่ 27 มกราคม พ.ศ. 2533).
- นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ. เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521.
- นริศรานุกิตติวงศ์, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ากรมพระยา. บันทึกความรู้เรื่องต่างๆ. เล่ม 3. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช, 2521.
- นรุตม์. ในวังแก้ว หม่อมเจ้าหญิงมารยาตกรัถญา คิสุกุล. พิมพ์ครั้งที่ 3. ชิวประวัติบุคคล ลำดับที่ 3. กรุงเทพมหานคร : แพรวสำนักพิมพ์, 2506.
- นิโกลาส์ แชรเวส. ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506.
- นิพนธ์ สุขสวัสดิ์. วรรณคดีไทยเกี่ยวกับขนบประเพณี. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : เนติกุลการพิมพ์, 2529.
- เนื่อง นิลรัตน์, ม.ล. ชีวิตในวัง. 2 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2540.
- บุญยงค์ เกศเทศ. สถานภาพสตรีไทย. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2532.
- ประชุมพงสาวดาร ภาค 19 จดหมายเหตุหอศาสตราคมกับจดหมายเหตุเรื่องสุริยุปราคา ปีมะโรง พ.ศ. 2411. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2463. (นายพันโท พระประเทศสวามิภักดิ์ พิมพ์ในการกุศล เมื่อปีออก พ.ศ. 2463).
- ประชุมพงสาวดาร ภาค 22-25. เล่ม 14. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.

- ประชุมพงศาวดาร ภาค 25-27. เล่ม 15. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507.
- ประชุมหมายรับสั่ง ภาค 3 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการ
คณะรัฐมนตรี, 2528.
- ประชุมหมายรับสั่ง ภาค 4 ตอนที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : พี. เอ. ลิฟวิ่ง,
2537.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. ปียมหาราชาธิกับพระราชพิธีประจำชาติ. กรุงเทพมหานคร : เทพพิทักษ์
การพิมพ์, 2520.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. รักในราชสำนัก. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2509.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์. ราชสำนักไทย. พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2506.
- ประยูทธ สิทธิพันธ์และวิสุทธิ์ ทิพารัตน์. ราชสำนักสยาม ชุดพิเศษ. กรุงเทพมหานคร : สยาม,
2526.
- पालเลกัวซ์, มงเซเมออร์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520.
- ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระวชิรญาณวโรรส พระราชหัตถเลขา-ลายพระ
หัตถ์. พระนคร : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, 2518. (ธนาคารกรุงศรีอยุธยา จำกัด พิมพ์ในงาน
มหาสมณานุสรณ์ครบ 50 ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส วันที่ 1-7 สิงหาคม พ.ศ. 2514).
- พระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, มูลนิธิ. อักษรานุกรมนามสกุล
พระราชทานในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
ชวนพิมพ์, 2529.
- พระราชประวัติรัชกาลที่ 5 ก่อนเสวยราชย์ พระบรมราชประวัติ พระประวัติกรมพระยาเทวะวงศ์
วโรปการ พระประวัติครัดเกล้า. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : องค์การค้าของคุรุสภา,
2522.
- พระราชประวัติสมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า และจดหมายเหตุ
รายวันของสมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดินทร์ เจ้าฟ้ามหาวชิรมนตรี. พระนคร : โรงพิมพ์
พระจันทร์, 2499. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเป็นที่ระลึกในงาน
พระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ พระเมรุมาศท้องสนาม
หลวง วันที่ 22 เมษายน พ.ศ. 2499).
- พระราชวัง, สำนัก. จดหมายเหตุการก่อสร้างและซ่อมแซมพระที่นั่งวิมานเมฆ พุทธศักราช 2443 -
2518. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, 2533.

พระราชวัง, สำนัก. จดหมายเหตุเรื่องพระที่นั่งวิมานเมฆ การสร้างและการบูรณะพระที่นั่งวิมานเมฆ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ชวนพิมพ์, 2527.

พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเรื่องของเสด็จอริยธิดาฝ่ายใน.

พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2497. (พิมพ์ในวันประสูติพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าฉัตรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี พระชนมายุครบ 90 พรรษา วันที่ 13 พฤษภาคม พ.ศ. 2497).

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. ประวัติท้าววรจันทร์. พระนคร : สำนักพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2507. (จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานทอดกฐินวัดวรจรยาวาส).

พิทยลาภพฤฒิยากร, พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น. อัครชีวิตประวัติ. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ไตรมิตร, 2517. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระวรวงศ์เธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส 15 ธันวาคม 2517).

พิพาดา ยังเจริญและสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. 2325 - 2394). กรุงเทพมหานคร : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

พูนพิศมัย ดิสกุล, ม.จ. ประเพณีพิธีไทย. กรุงเทพมหานคร : คลังวิทยา, 2518.

พูนพิศมัย ดิสกุล, ม.จ. สารคดีน่ารู้. กรุงเทพมหานคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, 2516.

เพชรบุรีวิทยาลัยการณ ในพระบรมราชูปถัมภ์, วิทยาลัยครู. สมเด็จพระราชปิตุจฉาเจ้า เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, 2535. [จัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลองครบ 60 ปี วิทยาลัยครูเพชรบุรีวิทยาลัยการณ ในพระบรมราชูปถัมภ์ (สถาบันราชภัฏเพชรบุรีวิทยาลัยการณ ในพระบรมราชูปถัมภ์)].

ไพน์สโตน, เจฟฟี่. จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย. กรุงเทพมหานคร : พิชญ์โลกการพิมพ์, 2532.

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา. ราชินิกุลรัชกาลที่ 5. ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, 2510. (พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าหญิงรำไพประภา พิมพ์เนื่องในวันพระชนมายุครบ 5 รอบ 25 กรกฎาคม 2510).

ภาณุพันธุ์วงศ์วรเดช, จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยา. จดหมายเหตุพระราชพิธีลงทรงสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมุนีศรี สยามมกุฎราชกุมาร ในรัชกาลที่ 5. พระนคร: ประจักษ์การพิมพ์, 2513. [พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทาน

เพลิงศพพลตำรวจพระพิณจจนคดี (พิณจ อันทรชุต) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัด
เทพศิรินทราวาส วันที่ 28 พฤศจิกายน พ.ศ. 2513].

ภารดี มหาจันทร์. ประวัติศาสตร์การปกครองไทย. กรุงเทพมหานคร : ศิลปาบรรณาการ, 2527.
มิตามูระ, คาอิซุเกะ. ขันทีจีน. แปลโดย วินัย พงศ์ศรีเพียร. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์
วรรณศิลป์, ม.ป.ป.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 1. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ค้นฉบับ, 2540.

ราชกิจจานุเบกษา. เล่ม 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ค้นฉบับ, 2540.

ราชเลขาธิการ, สำนัก. กฎหมายรัชกาลที่ 5. 5 เล่ม. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์
พับลิชชิ่ง, 2541. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทาน
เพลิงศพ นายจิตติ ดิงส์ภักย์ ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัด
เทพศิรินทราวาส วันที่ 23 สิงหาคม 2540).

ราชเลขาธิการ, สำนัก. เฉลิมพระยศเจ้านาย ฉะบับมีพระรูป. เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพ
มหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2541. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์
พระราชทานในการสถาปนาพระอิสริยยศศักดิ์และบำเพ็ญพระราชกุศลฉลองพระชนมายุ 6
รอบ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา วันที่ 6 พฤษภาคม 2538).

ราชเลขาธิการ, สำนัก. พระราชประวัติสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินี ในรัชกาลที่ 7.
กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2531. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีใน
รัชกาลที่ 7 ณ เมรุมาศห้องสนามหลวง วันที่ 9 เมษายน พุทธศักราช 2538).

ราชเลขาธิการ, สำนัก. ราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์พริ้นติ้ง
แอนด์ พับลิชชิ่ง, 2537. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระ
ราชทานเพลิงศพนายประกอบ หุตะสิงห์ ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลา
อิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 24 ธันวาคม 2537).

ราชเลขาธิการ, สำนัก. สถาปัตยกรรมพระบรมมหาราชวัง. 2 เล่ม. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
กรุงเทพ, 2531. (จัดพิมพ์เนื่องในมหามงคลสมัยเฉลิมพระชนมพรรษา 60 พรรษา).

ลา ลูแบร์. จดหมายเหตุลา ลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์. เล่ม 1. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร.
พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2510.

ลายพระหัตถ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ถวายสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ
นครสวรรค์วรพินิตและบันทึกกราวยวันตามเสด็จพระราชดำเนินประพาศเกาะชวา ครั้งที่ 2
ร.ศ. 120 ของสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ กรมหลวงศรีรัตนโกสินทร. พระนคร : โรงพิมพ์จันทว่า,

2501. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์เจ้าภาพรประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลินี ณ พระเมรุ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 26 ตุลาคม พ.ศ. 2501).
 ลาวัณย์ โชตามระ. แก้วชิงดวง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แพรวพิทยา, 2527.
- ลาวัณย์ โชตามระ. ในรั้ว - ในวัง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529.
- ลาวัณย์ โชตามระ. พระมหาสีเทวี. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529.
- ลาวัณย์ โชตามระ. รัตเกล้า. พระนคร : สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์, 2529.
- เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, สำนัก. สำนักงานเสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ. โคลงฉันท์เรื่องโสกันต์ พระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 5 และบายศรีตัดจุก ราชพระนามแลนาม ผู้ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตัดจุก. กรุงเทพมหานคร : รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2538.
- เล่าชวนหัว. ขันที : สิ่งชำระทางมนุษยศาสตร์. ชุติกันเปย ฉบับคนเดินดิน. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เคล็ดไทย. 2524.
- วชิรญาณ, หอพระสมุด. พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พิมพ์ครั้งที่ 4. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2496. (พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรง ราชานุภาพโปรดให้พิมพ์เมื่อปีชกาล พ.ศ. 2469).
- วิยะดา ทองมิตร. สารานุกรมเมืองโบราณ สวนขวา. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2540.
- เวลส์, คอวิช. การปกครองและบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจนี สมเกียรติกุล และ ยูพา ชุมจันทร์. กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519.
- ศ. ธนประดิษฐ์. เรื่องพระราชฐาน. พระนคร : โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์, 2504.
- ศรีพรหมา กฤดากร, หม่อม. อัตชีวประวัติ. กรุงเทพมหานคร : ศึกษิตสยาม, 2522. (จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์สำหรับหม่อมศรีพรหมา กฤดากร ณ อยุธยา ต.จ.).
- ศรีสหเทพ (เส็ง), พระยา. จดหมายเหตุเสด็จประพาสยุโรป ร.ศ. 116. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2541.
- ศุภตานุสรณ์. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2526. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมม.ร.ว.สดับ ในรัชกาลที่ 5 ณ เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 24 ธันวาคม 2526).
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. ลูกแก้วเม็ขขวัญ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มติชน, 2540.

ศิลปากร, กรม. เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนีในรัชกาลที่ 6 และรัชกาลที่ 7. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2506. (พิมพ์เนื่องในโอกาสจัดงานฉลองวันพระราชสมภพครบรอบร้อยปีของสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ วันที่ 1 มกราคม พุทธศักราช 2507).

ศิลปากร, กรม. เฉลิมพระยศเจ้านาย (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม). เล่ม 2. ม.ป.ท., 2513. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ ฯพลฯ นายจิตติ สุจริตกุล ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2513).

ศิลปากร, กรม. ตำราราชเสวกครั้งกรุงเก่า. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2537.

ศิลปากร, กรม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404. ธนบุรี : โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511. (คณะสงฆ์วัดคอนคารามในความอุปถัมภ์ของนายชำนาญและคุณหญิงวดี ยวนูรณ์ พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ ณ เมรุพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 9 พฤศจิกายน 2511).

ศิลปากร, กรม. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405 - 2411. ม.ป.ท. : โรงพิมพ์เหรียญทองการพิมพ์, 2511. (พลเอกประภาส จารุเสถียร รองนายกรัฐมนตรี รัฐมนตรีว่าการกระทรวงมหาดไทย พิมพ์ถวายในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชตเถระ ณ เมรุพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 9 พฤศจิกายน 2511).

ศิลปากร, กรม. ประชุมพระราชนิพนธ์ในรัชกาลที่ 4 ภาคปฏิณกะ ภาค 1. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2493. (สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระบรมศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าพวงสร้อยสอางค์ ณ พระเมรุท้องสนามหลวง พุทธศักราช 2493).

ศิลปากร, กรม. พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงวิจารณ์เรื่องพระราชพงสาวดารกับเรื่องพระราชประเพณีการตั้งพระมหาอุปราช. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2516. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนายพงษ์เจริญ ส่งศิริ ณ เมรุวัดธาตุทอง พระโขนง วันที่ 11 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2516).

ศิลปากร, กรม. พระราชพงสาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา. เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2516.

ศิลปากร, กรม. พิธีต่างๆ ในสาส์นสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพมหานคร : จงเจริญการพิมพ์, 2528. [ธนาคารกรุงเทพ จำกัด สาขาท่าเตียน จัดพิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ

- พระธรรมเสนาณี (ฟุ้ง ปุณฺณโก ป.ธ. 3) วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ณ เมรุหลวง
หน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 เมษายน 2528].
- ศิลปากร, กรม. รวมเรื่องราชาภิเษก ธรรมเนียมราชตระกูลในกรุงสยาม พระราชานุกิจ และ
อธิบายว่าด้วยยศเจ้า. กรุงเทพมหานคร : เอดิสัน เพรส โพรดักส์, 2541. (พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายเสริม กรวิทย์ศิลป์ เป็นกรณีพิเศษ ณ ฌาปน
สถานวัดมกุฏกษัตริยาราม วันเสาร์ที่ 19 ธันวาคม พ.ศ. 2541).
- ศิลปากร, กรม. ราชสกุลวงศ์ (ฉบับแก้ไขเพิ่มเติม). พิมพ์ครั้งที่ 13. กรุงเทพมหานคร : สำนัก
พิมพ์ นัสฉนิสา, 2540. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางนิภา ศรีสังข์
เป็นกรณีพิเศษ ณ เมรุวัดป่าเกด วันอาทิตย์ที่ 30 มีนาคม พ.ศ. 2540).
- ศิลปากร, กรม. เรื่องกฎหมายตราสามดวง. กรุงเทพมหานคร : อุดมศึกษา, 2521.
- ศิลปากร, กรม. เรื่องมหาดเล็ก. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร : โรงพิมพ์สามมิตร, 2514. [พิมพ์เป็น
อนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางอรุณประภาศกิดาการ (สอ้าน สุนทรสารทูล) ณ ฌาปน
กิจสถานกองทัพบกวัดโสมนัสวิหาร วันที่ 4 กันยายน 2514].
- ศิลปากร, กรม. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ,
2515.
- ศิลปากร, กรม. ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม 2. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : บรรณาการ,
2515.
- ศิลปากร, กรม. ลำดับสกุลสุจริตกุล (ราชินิกุลรัชกาลที่ 6 ที่ 7 ที่ 8) กับทั้งราชตระกูลและสกุล
อื่นๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2481. (หม่อมเจ้า
อับชรสมาน กิตติยากร โปรดให้พิมพ์เป็นที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพหม่อมใหญ่
เทวกุล ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 13 มีนาคม 2481).
- ศิลปากร, กรม. วรรณกรรมสุโขทัย. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : ศรีเมืองการพิมพ์, 2539.
- ศิลปากร, กรม. สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพ
มหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2521. (จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติเนื่องในพระราชพิธีสถาปนา
พระราชอิสริยยศศักดิ์ วันที่ 5 ธันวาคม พ.ศ. 2520).
- ศิลปากร, กรม. สำเนารายงานคณะราษฎรไทยไปสหรัฐอเมริกา พ.ศ. 2427. กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์ศิรณสาร, 2526. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระศพพลตรีหม่อมเจ้า
มูรธาภิเศก โสณกุล ณ เมรุวัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 22 ธันวาคม พ.ศ. 2526).
- ศิลปากร, กรม. อักษรานุกรมประวัติศาสตร์ไทย อักษร ข. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ยูไนเต็ด
โปรดักชั่น, 2527.

- ส. พลายน้อย. เกร็ดโบราณคดีประเพณีไทย. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2534.
- ส. พลายน้อย. พระบรมราชินีและเจ้าจอมมารดา. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2535.
- ส. พลายน้อย. พระราชวัง. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เมืองโบราณ, 2539.
- ส. พลายน้อย. เล่าเรื่องบางกอก. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2535.
- ส. ศิวรักษ์. สัมภายณ์ ม.จ. จงจิตรถนอม คิสกุล. กรุงเทพมหานคร : เลิศไทย, 2529. (มูลนิธิ เสฐียรโกเศศ - นาคะประทีป จัดพิมพ์เนื่องในวันประสูติครบศตวรรษที่ 3 สิงหาคม 2529).
- สมภพ จันทรประภา. สมเด็จพระศรีสวรินทิรา พระบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, 2514.
- สมิธ, มัลคอล์ม. ราชสำนักสยามในทวศนระของหมอมสมิธ. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย สุกลรัตน์ ธาราศักดิ์. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2542.
- สาส์นสมเด็จพระเจ้า. เล่ม 3. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา ลาดพร้าว, 2536. (พิมพ์ฉลองพระชนมายุสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ครบ 3 รอบ พุทธศักราช 2534).
- สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. การแต่งกายของสตรีไทยกับหัตถกรรมการทอผ้าในสังคมไทย สมัยรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542.
- สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยสมัยปฏิรูปประเทศ. กรุงเทพมหานคร : ฝ่ายวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2535. (อัคราเนียบเล่ม).
- เสงี่ยม คุมพวาส. ราชประเพณีพิธีในสมเด็จพระปิยมหาราช. พระนคร : เสริมวิทย์บรรณาการ, 2512.
- เสริมสร้างเอกลักษณ์ของชาติ, สำนัก. สถาปัตยกรรมในสถาบันพระมหากษัตริย์. กรุงเทพมหานคร : คำนุทธการพิมพ์, 2539. (คณะกรรมการอำนวยการจัดงานฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี จัดพิมพ์เป็นที่ระลึกเนื่องในมหามงคลสมัยฉลองสิริราชสมบัติครบ 50 ปี).
- แสงเทียน ศรีธธาไทย, สามราชินีคู่บัลลังก์ ร. 5. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ มหรรณพ, 2539.
- แสงสุรีย์ ลดาวัลย์, ม.ร.ว. ประเพณีในพระราชสำนัก (บางเรื่อง). พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. [พิมพ์ฉลองพระคุณในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตรี หม่อมทวีวงศ์ถวัลย์ศักดิ์ (ม.ร.ว.เฉลิมลาภ ทวีวงศ์) ป.จ., ม.ป.ช., ม.ว.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2514].

- แสงสุรีย์ ตดาวัลย์, ม.ร.ว. พระมหาปราสาทและพระมณเฑียรสถานในพระบรมหาราชวัง. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2514. (บุตร - ธิดา พิมพ์เป็นบรรณาการเนื่องในงานฉาบปีกศพคุณแม่เอียง พาณิชกุล ณ วัดมกุฏกษัตริยาราม 17 กุมภาพันธ์ 2514).
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416. พิมพ์ครั้งที่ 2. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรณี ฉัตรพลรักษ์. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.
- อธิบายราชินิกุลบางช้าง (ฉบับชำระใหม่และพิมพ์ครั้งที่ 3). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2471. [พระยาไพบูลย์สมบัติ (เดช บุนนาค) กับเจ้าพระยาพิชัยญาติ (ดั้น บุนนาค) พิมพ์อุทิศถวายสนองพระคุณสมเด็จพระปิตุจฉาเจ้าสุทิมมาศรี พระอัครราชเทวี พ.ศ. 2471].
- อมรรตุนารักษ์, นาง. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ. กรุงเทพมหานคร : อมรินทร์การพิมพ์, 2530. (อนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพท่านผู้หญิงภระตราชา ท.จ.ว. ณ เมรุพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันพุธที่ 29 ตุลาคม 2529).
- ออกทอมสกี, อี. การเสด็จเยือนประเทศสยามของพระเจ้านิโคลาสที่ 2 แห่งรัสเซีย เมื่อครั้งดำรงพระยศเป็นมกุฎราชกุมาร ค.ศ. 1890 - 1891. แปลโดย ถิ่นจง สุวรรณโกคิน. กรุงเทพมหานคร : กรมศิลปากร, 2540.
- อัยชิง เจี้ยวหอรอ, ฟู่อี. จากจักรพรรดิสู่สามัญชน. แปลโดย ยูพรศ วินัยธร. กรุงเทพมหานคร : รวมทัศน์, 2531.
- อุทุมพร. วังหลวง. พระนคร : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2515.
- อุทุมพร. สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี พันปีหลวง. กรุงเทพมหานคร : นำอักษรการพิมพ์, 2540. (คณะกรรมการโครงการบูรณะพระราชวังพญาไทและชมรมคนรักวังจัดพิมพ์เผยแพร่).
- เอนก นาวิกมูล. แกะรอยเรื่องเก่า. กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์แสงแดด, 2536.

บทความในหนังสือและวารสารต่างๆ

- จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 44 (19 พฤษภาคม 2541) : 27 - 28.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 45 (20 เมษายน 2542) : 107 - 108.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 45 (5 ตุลาคม 2542) : 35 - 36.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 45 (12 ตุลาคม 2542) : 63 - 64.
- จุลลดา กักดีภูมินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 45 (19 ตุลาคม 2542) : 105 - 106.

- จุลลดา ภักดีภูมิรินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 46 (16 พฤศจิกายน 2542) : 105 - 106.
- จุลลดา ภักดีภูมิรินทร์. เวียงวัง. สกุลไทย 46 (23 พฤศจิกายน 2542) : 28 - 29 และ 108.
- จุฬิศพงษ์ จุฬารัตน์. อกามะหะหมัด ชาวเมืองแอสตาราบัด (Aga Mahammad Astarabadi) อัครมหาเสนาบดีชาวอิหร่านในราชสำนักสมเด็จพระนารายณ์. ศิลปวัฒนธรรม 20 (กุมภาพันธ์ 2542) : 103 - 112.
- ถาวร ลิกขโกศล. หยางก้วยเฟย : นงรามงามลุ่มชาติ. วารสารเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา 6 (2536) : 52 - 59.
- น. ณ ปากน้ำ. อาชีพผูกขาดของคนต่างชาติในกรุงศรีอยุธยา. ศิลปวัฒนธรรม 2 (กันยายน 2524) : 24 - 27.
- ธรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัย. สถาบันเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา. โครงการจีนศึกษา. การอภิปรายทางวิชาการเรื่อง “บูเช็กเทียน”. วารสารเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ศึกษา 6 (2536) : 1 - 51.
- ประเมษฐ์ บุญยะชัย. ละครวิงสวนกุหลาบ (ตอนที่ 1). ศิลปากร 42 (กรกฎาคม - สิงหาคม 2542) : 28 - 49.
- พรศิริ บูรณเขตต์. นางละครในกับกลไกระบบอุปถัมภ์ : ภาพสะท้อนการเสนาสนองเพื่อสร้างอำนาจและความมั่นคงทางการเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์. วารสารธรรมศาสตร์ 20 (กันยายน - ธันวาคม 2537) : 42 - 56.
- สุนันท์ ไชยเมธ. การเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ใน ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิตรไกรศิริ (บรรณาธิการ), สังคมไทยใน 200 ปี, หน้า 249 - 278. กรุงเทพมหานคร : เจ้าพระยาการพิมพ์, 2526.
- สุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา. สถานภาพทางสังคมของสตรีไทยในสมัยปฏิรูปประเทศ. วารสารอักษรศาสตร์ 23 (มกราคม 2534) : 1 - 19.
- เสฐียรโกเศศ. เรื่องขันทิ. วารสารศิลปากร 2 (กุมภาพันธ์ 2492) : 66 - 69.

วิทยานิพนธ์

- จันทร์รัตน์ ประวาลปัทม์. การศึกษาเปรียบเทียบราชสำนักในสมัยรัชกาลที่ 5 และรัชกาลที่ 6. วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520.
- นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325 - 2448). วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2525.

พรศิริ บุรณเขตต์. นางใน : ชีวิตทางสังคมและบทบาทในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขามนุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2540.

อัญชลี สุสายัณห์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

ภาษาอังกฤษ

Chinese History - Dowager Empress Tzu Hsi. (www. Yahoo. com), 1998.

Warner, Marina. The Dragon Empress : Life and Times of Tzu'hsi 1835 - 1908 Empress Dowager of China. London : Vintage, 1993.

ภาคผนวก

รายนามพระภรรยาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัว *

กลุ่มที่ 1 เป็นกลุ่มที่ทรงรับเข้ามาด้วยเหตุผลเพื่อสร้างเครือข่ายความจงรักภักดีทางการเมืองภายในประเทศและประเทศราช พระภรรยาในกลุ่มนี้ได้แก่ สตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ สตรีที่มาจากตระกูลขุนนางผู้มีบทบาทสำคัญทางการเมืองรวมทั้งสตรีที่เป็นพระธิดาหรือเป็นเชื้อพระวงศ์เจ้าเมืองประเทศราช ซึ่งมีดังต่อไปนี้

1. เจ้าจอมมารดาแข (เกิด พ.ศ. 2390 อนิจกรรม พ.ศ. 2469) แต่เดิมโดยสกุลยศเป็น ม.ร.ว.แขใน ม.จ.นถ โอรสกรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์ (พระองค์เจ้าไกรสร ดันสกลพิ้งบุญ) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่โดยที่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กรมหลวงวิสุทธิกระษัตริย์มีความผิดเป็นมหันตโทษต้องโทษลดอิสริยยศศักดิ์เป็น “หม่อม” ตลอดทั้งวงศ์วาน เจ้าจอมมารดาแขจึงถูกลดอิสริยยศศักดิ์เป็นหม่อมตามไปด้วย ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาแขได้ถวายตัวเป็นหม่อมนางห้ามในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ภายหลังเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเสด็จถึงด้วยราชสมบัติ ในปี พ.ศ. 2411 ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาแข

* จำนวนและรายละเอียดเกี่ยวกับพระภรรยาเหล่านี้ ผู้วิจัยศึกษาวิเคราะห์จากเอกสารต่าง ๆ ดังนี้ จอมพล สมเด็จพระราชาธิบดีลดาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ราชินิกุลรัชกาลที่ 5 (ธนบุรี : โรงพิมพ์บรรหาร, 2510), หน้า 109-141. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ตำนานเครื่องราชอิสริยาภรณ์จุลจอมเกล้า, พิมพ์ครั้งที่ 2 (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2512), หน้า (1)-(12). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติเจ้าจอมมารดาทับทิม รัชกาลที่ 5 กับสุภายศบุคคลตะซอนบุตร, (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2481), หน้า 1-12 และ 39-65. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระสนมเอก (กรุงเทพมหานคร : รวมสาส์น, 2524), หน้า 1-135. หอจดหมายเหตุแห่งชาติ, ร.5 ว.99/10 บัญชีจำนวนหม่อมเจ้า เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมอยู่งาน ซึ่งได้รับราชการครบ 10, 20, 30, 40 ปี (11 พ.ย. 119). และเจฟฟี่ ไลน์สโตน, จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย (กรุงเทพมหานคร : พิษณุโลกการพิมพ์, 2532), หน้า 81-93.

2. เจ้าคุณจอมมารดาแพ (เกิด พ.ศ. 2397 อนิจกรรม พ.ศ. 2486) เป็นธิดาพระยาสุรวงศ์ ไวยวัฒน์ (วร) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) แห่งสกุลขุนนาค ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ใ้ลถวายตัวเป็นหม่อมนางห้ามสะใ้หลวงในสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติใน พ.ศ. 2411 ได้เลื่อนขึ้นเป็นเจ้าจอมมารดาแพ มีฐานะเป็นพระสนมเอก ต่อมาทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ เลื่อนบรรดาศักดิ์เป็นเจ้าคุณจอมมารดาแพ เมื่อวันที่ 21 เมษายน พ.ศ. 2447 และเลื่อนเป็นเจ้าคุณพระประยูรวงศ์ เมื่อวันที่ 26 กันยายน พ.ศ. 2464 เจ้าคุณจอมมารดาแพเป็นพี่สาวของเจ้าจอมมารดาโหมด และเป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมเหรียญและเจ้าจอมอื่น
3. เจ้าจอมมารดาโหมด (เกิด พ.ศ. 2405 อนิจกรรม พ.ศ. 2475) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมมารดาโหมดเป็นน้องสาวของเจ้าคุณจอมมารดาแพ และเป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมเหรียญและเจ้าจอมอื่น
4. เจ้าจอมมารดาอ่อน (เกิด พ.ศ. 2410 อนิจกรรม พ.ศ. 2512) เป็นธิดาเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นพี่สาวของเจ้าจอมเอี่ยม, เจ้าจอมเอิบ, เจ้าจอมอาบ และเจ้าจอมเอื่อน เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมแก้วและเจ้าจอมแส
5. เจ้าจอมอื่น (เกิดประมาณ พ.ศ. 2403 อนิจกรรม พ.ศ. 2485) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมอื่นเป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าคุณจอมมารดาแพ เจ้าจอมมารดาโหมดและเจ้าจอมเหรียญ ภายหลังเจ้าจอมอื่นกราบถวายบังคมลาออกจากราชการฝ่ายในและสมรสกับหลวงบริบาลบำรุงรัฐ (จวง) แห่งสกุลขุนนาค
6. เจ้าจอมเหรียญ เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมเหรียญเป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าคุณจอมมารดาแพ เจ้าจอมมารดาโหมด และเจ้าจอมมารดาอื่น
7. เจ้าจอมเอี่ยม (เกิด พ.ศ. 2424 อนิจกรรม พ.ศ. 2503) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (ดิ) บุตรเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมเอี่ยมถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในประมาณ พ.ศ. 2438

8. เจ้าจอมเชย เป็นธิดาของพระยาประภากรวงศ์(ชาย) บุครเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วร) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมเชยผู้นี้ภายหลังกราบถวายลาออกจากราชการฝ่ายใน
9. เจ้าจอมอบ (เกิดประมาณ พ.ศ. 2411 อนิจกรรม พ.ศ. 2430) เป็นธิดาพระยาประภากรวงศ์ (ว่อง) บุครพระยาประภากรวงศ์ (ชาย) แห่งสกุลขุนนาค
10. เจ้าจอมเอี่ยม (เกิด พ.ศ. 2416 อนิจกรรม พ.ศ. 2495) เป็นธิดาเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นน้องสาวเจ้าจอมมารดาอ่อน และเป็นพี่สาวของเจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบและเจ้าจอมเอือน เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมแก้วและเจ้าจอมแส
11. เจ้าจอมเอิบ (เกิด พ.ศ. 2422 อนิจกรรม พ.ศ. 2487) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาอ่อน และเจ้าจอมเอี่ยม และเป็นพี่สาวของเจ้าจอมอาบและเจ้าจอมเอือน เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมแก้ว และเจ้าจอมแส เจ้าจอมเอิบได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2434
12. เจ้าจอมอาบ (เกิด พ.ศ. 2424 อนิจกรรม พ.ศ. 2504) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอี่ยม และเจ้าจอมเอิบ เป็นพี่สาวของเจ้าจอมเอือน และเป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมแก้ว และเจ้าจอมแส เจ้าจอมอาบได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในประมาณ พ.ศ. 2438
13. เจ้าจอมเอือน (เกิด พ.ศ. 2430 อนิจกรรม พ.ศ. 2470) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ และเจ้าจอมอาบ เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมแก้วและเจ้าจอมแส
14. เจ้าจอมแก้ว (มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2482) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุครสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมมารดาเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอือนและเจ้าจอมแส

“ ในราชินิกุลรัชกาลที่ 5 เรียกว่า เจ้าจอมมารดาเอี่ยม เพราะถือว่ามีพระองค์เจ้าแม่จะไม่เป็นพระองค์. ดูเพิ่มเติมในจอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, ราชินิกุลรัชกาลที่ 5, หน้า 140.

15. เจ้าจอมแสด (เกิด พ.ศ. 2435 อนิจกรรม พ.ศ. 2521) เป็นธิดาของเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค เป็นพี่น้องต่างมารดากับเจ้าจอมมารดาอ่อน เจ้าจอมเอี่ยม เจ้าจอมเอิบ เจ้าจอมอาบ เจ้าจอมเอื้อน และเจ้าจอมแก้ว
16. เจ้าจอมแถม (เกิด พ.ศ. 2434 อนิจกรรม พ.ศ. 2493) เป็นธิดาพระยาสังฆาภิรมย์ (แถบ) บุตรเจ้าพระยาสุรพันธุ์พิสุทธ์ (เทศ) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมแถมถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน พ.ศ. 2451
17. เจ้าจอมพิศ (เกิด พ.ศ. 2413 อนิจกรรม พ.ศ. 2508) เป็นธิดาของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร) บุตรสมเด็จพระเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค
18. เจ้าจอมโหมศ (เกิด พ.ศ. 2392 อนิจกรรม พ.ศ. 2465) เป็นธิดาของพระยาวิชาธิบดี (แบน) หลานปู่ของพระยาอภัยสงคราม (นกยูง) ซึ่งเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์ (ดิศ) แห่งสกุลขุนนาค
19. เจ้าจอมเอื้อน เป็นธิดาของเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (แย้ม) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมเอื้อนเป็นพี่สาวของเจ้าจอมวอน และเป็นพี่สาวต่างมารดาของเจ้าจอมจัน
20. เจ้าจอมวอน เป็นธิดาของเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (แย้ม) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมวอนเป็นน้องสาวของเจ้าจอมเอื้อน และเป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมจัน
21. เจ้าจอมจัน (เกิด พ.ศ. 2400 มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2470) เป็นธิดาเจ้าพระยาวรพงศ์พิพัฒน์ (แย้ม) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) แห่งสกุลขุนนาค เจ้าจอมจันเป็นพี่สาวต่างมารดาของเจ้าจอมเอื้อน และเจ้าจอมวอน
22. เจ้าจอมบุค (อนิจกรรมประมาณ พ.ศ. 2518) เป็นธิดาของเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ (แพ) บุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ (ทัต) แห่งสกุลขุนนาค
23. เจ้าจอมมารดาแสง (เกิด พ.ศ. 2397 อนิจกรรม พ.ศ. 2441) เป็นธิดาของพระยาไชยวิชิต (ช่วง) แห่งสกุลกัลยาณมิตร บุตรของเจ้าพระยานิกรบดินทร (เจ้าสัวโศ) ที่สมุหนายกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยานิกรบดินทรผู้นี้เป็นบุคคลสำคัญมาตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยสนิทสนมหาอย่างมาก ดังปรากฏในสร้อยนามต่อท้ายว่า “มหิทรมหากัลยาณมิตร” เจ้าจอมมารดาแสงผู้นี้ มีศักดิ์เป็นหลานอาเจ้าจอมมารดาอึ้ง ในพระบาท

- สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (ได้เป็นท้าวสมศักดิ์ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) พระมารดาของกรมหลวงวรวงศ์สุภา (พระองค์เจ้าบุตรี)
24. เจ้าจอมมารดาแหม่ม (เกิด พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2452) เป็นธิดาของพระยามหาอำมาตย์ (จั่น) บุตรของเจ้าพระยามหินทรศักดิธำรง (เจ้าตัวโต) แห่งสกุลกัลยาณมิตร
 25. เจ้าจอมมารดาสุค (เกิดประมาณ พ.ศ. 2394 อนิจกรรม พ.ศ. 2455) เป็นธิดาพระยาสุรินทรราชเสนี (จั่น) บุตรพระยาวิสูตรโกษา (น่วม) แห่งสกุลกุศลจันทร์ เจ้าจอมมารดาสุคเป็นที่สาวของเจ้าจอมมารดาสาย และมีศักดิ์เป็นหลานป้าของเจ้าจอมมารดาจัน
 26. เจ้าจอมมารดาสาย (อนิจกรรมประมาณ พ.ศ. 2460) เป็นธิดาของพระยาสุรินทรราชเสนี (จั่น) บุตรพระยาวิสูตรโกษา (น่วม) แห่งสกุลกุศลจันทร์ เจ้าจอมมารดาสายเป็นน้องสาวเจ้าจอมมารดาสุค และมีศักดิ์เป็นหลานป้าเจ้าจอมมารดาจัน
 27. เจ้าจอมมารดาจัน^{***} (เกิด พ.ศ. 2405 อนิจกรรม พ.ศ. 2454) เป็นธิดาพระยาราชสัมภารากร (เทศ) บุตรของพระยามหานิเวศ (ยัง) แห่งสกุลกุศลจันทร์ เจ้าจอมมารดาจันมีศักดิ์เป็นป้าของเจ้าจอมมารดาสุคและเจ้าจอมมารดาสาย
 28. เจ้าจอมมารดาคล้าย (เกิดประมาณ พ.ศ. 2395 อนิจกรรม พ.ศ. 2472) เป็นธิดาพระยาเวียงในนฤบาล (หรั่ง) แห่งสกุลเกตุทัต บุตรพระยาเพชรพิไชย (หนู) เป็นหลานปู่พระยาเพชรพิไชย(เกตุ) ผู้สร้างวัดโปรดเกตุเชษฐาราม
 29. เจ้าจอมมารดามรกฏ^{****} (เกิด พ.ศ. 2398 อนิจกรรม พ.ศ. 2458) เป็นธิดาเจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง (เพ็ง) แห่งสกุลเพ็ญกุล สืบเชื้อสายจากคหมาศิขิธ ค้าง เป็นหมอนวดมีฝีมือ เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรงผู้นี้เป็นข้าหลวงเดิมที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดปราน ทรงพระเมตตาและอุปการะเกือบเสมือนพระราชบุตรบุญธรรม ได้โปรดให้มีบรรดาศักดิ์ชั้นสูงในกรมมหาดเล็ก ต่อมาได้เลื่อนเป็นเจ้าหมื่นสรรเพชภักดี และเป็นพระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ รับราชการใช้สอยโดยสนิทสนมเป็นที่เสนาหาไว้วางพระราชหฤทัยทั้งในราชการและการในพระองค์ ครั้นล่วงมาถึง

^{***} ใช้ตัวสะกดตามที่ปรากฏในราชินิกุลรัชกาลที่ 5 ส่วนในจุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย ใช้ตัวสะกดว่า จันทร

^{****} ใช้ตัวสะกดตามที่ปรากฏในเอกสารชั้นต้นเรื่อง บัญชีจำนวนหม่อมเจ้า เจ้าจอมมารดา เจ้าจอมอยู่งาน ซึ่งได้รับราชการครบ 10, 20, 30, 40 ปี ส่วนในราชินิกุลรัชกาลที่ 5 สะกดว่า มรกฏ

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นพระยาราชนิกูล และ
เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง บังคับบัญชากรมพระสุรัสวดี ตามลำดับ

30. เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. ย้อย (เกิด พ.ศ. 2398 อนิจกรรม พ.ศ. 2439) เป็นธิดาใน ม.จ.
โสภณ แห่งสกุลอิศรางกูร เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. ย้อย เป็นพี่สาวเจ้าจอม ม.ร.ว.มณี
31. เจ้าจอม ม.ร.ว. มณี เป็นธิดาของ ม.จ.โสภณ แห่งสกุลอิศรางกูร เจ้าจอม ม.ร.ว.มณี
เป็นน้องสาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.ย้อย
32. เจ้าจอมมารดาเส (เกิด พ.ศ. 2411 อนิจกรรม พ.ศ. 2468) เป็นธิดาของพระยาอัปพัน
ตริกามาตย์ (คิศ) แห่งสกุลโรจนคิศ กับขจรวิชัยบาง พระยาอัปพันตริกามาตย์ (คิศ)
เป็นบุตรจมีนอินทรประพาส (เลียง) สืบสกุลมาจากพระยาจันทราทิตย์ (บุญเรือง) สาย
ทางมารดาพระยาอัปพันตริกามาตย์ คือ ท้าวมังสี (จ่า) ต้นสกุลชื่อนางจำปาเป็นชาว
เวียงจันทน์ เจ้าจอมมารดาเสเป็นน้องสาวต่างมารดากับเจ้าจอมมารดาทับทิม
33. เจ้าจอมมารดาทิพเกษตร (อนิจกรรม พ.ศ. 2445) เป็นธิดาของเจ้าราชวงศ์
(น้อยมหาพรหม) แห่งนครเชียงใหม่ กับเจ้าอุบลวรรณ
34. เจ้าจอมมารดาเรือน (เกิดประมาณ พ.ศ. 2402 อนิจกรรม พ.ศ. 2465) เป็นธิดาของ
พระยาสุนทรบุรีศรีพิชัยสงคราม(สว่าง) แห่งสกุลสุนทรศาลทูต
35. เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่อง (เกิด พ.ศ. 2407 อนิจกรรม พ.ศ. 2428) เป็นพระธิดาใน
พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (เดิมคือ ม.จ.สาย) ในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์
เจ้านวม ต้นสกุลสนิทวงศ์) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.เนื่องเป็นพี่สาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.ซ้อ
36. เจ้าจอม ม.ร.ว.ซ้อ (เกิดประมาณ พ.ศ. 2410 อนิจกรรม พ.ศ. 2475) เป็นพระธิดาใน
พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์ (เดิมคือ ม.จ.สาย) ในกรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์
เจ้านวม ต้นสกุลสนิทวงศ์) พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
เจ้าจอม ม.ร.ว.ซ้อเป็นน้องสาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.เนื่อง
37. เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว. เกสร (อนิจกรรม พ.ศ. 2441) เป็นธิดาของ ม.จ.สวาสดีในกรม
หลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้านวม ต้นสกุลสนิทวงศ์) พระราชโอรสในพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
38. เจ้าจอมมารดา ม.ร.ว.จิว (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2459) เป็นธิดาใน ม.จ.วัฒนาใน
กรมหมื่นภูบาลบริรักษ์ (พระองค์เจ้ากปิธดา ต้นสกุลกปิธดา) พระราชโอรสใน
พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กับเจ้าจอมมารดาอัมพา

39. เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้น (เกิดประมาณ พ.ศ. 2412 อนิจกรรม พ.ศ. 2461) พระธิดาในพระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (เดิมคือ ม.จ.จร) พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ต้นสกุลมามาณฑล) ซึ่งเป็นพระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ประสูติแก่เจ้าฟ้ากุณฑลทิพยวดี เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้น เป็นพี่สาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ม เจ้าจอม ม.ร.ว.ป้อม และเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ว
40. เจ้าจอม ม.ร.ว. ป้อม (เกิด พ.ศ. 2417 อนิจกรรม พ.ศ. 2481) เป็นพระธิดาใน พระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (เดิมคือ ม.จ.จร) พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ต้นสกุลมามาณฑล) เจ้าจอม ม.ร.ว.ป้อม เป็นน้องสาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้น และเป็นพี่สาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ม และเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ว
41. เจ้าจอม ม.ร.ว. แป้ม (เกิด พ.ศ. 2419 อนิจกรรม พ.ศ. 2502) เป็นพระธิดาในพระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (เดิมคือ ม.จ.จร) พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ต้นสกุลมามาณฑล) เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ม เป็นน้องสาวเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้นและเจ้าจอม ม.ร.ว.ป้อม และเป็นพี่สาวของเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ว
42. เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้ว (เกิดประมาณ พ.ศ. 2423 อนิจกรรม พ.ศ. 2457) เป็นพระธิดาในพระองค์เจ้าจรจรัสวงศ์ กรมหมื่นปราบปรปักษ์ (เดิมคือ ม.จ.จร) พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหามาลา กรมพระยาบำราบปรปักษ์ (ต้นสกุลมามาณฑล) เจ้าจอม ม.ร.ว.แป้วเป็นน้องสาวของเจ้าจอม ม.ร.ว. ป้อม เจ้าจอม ม.ร.ว. แป้ม และเจ้าจอม ม.ร.ว.แป้น
43. เจ้าจอมมารดาหม (เกิด พ.ศ. 2407 อนิจกรรม พ.ศ. 2474) เป็นธิดาพระยาธรรมสารนิติวิชิต (พลับ) บุตรพระยามหาอำมาตย์ (ป้อม) ผู้เป็นต้นสกุลอมตยกุล เจ้าจอมมารดาหม ถวายตัวเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. 2421
44. เจ้าจอมประคอง (เกิด พ.ศ. 2408 อนิจกรรม พ.ศ. 2494) เป็นธิดาของพระยาธรรมสารนิติพิพิธภักดี (ตาด) แห่งสกุลอมตยกุล เจ้าจอมประคองถวายตัวรับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2422
45. เจ้าจอมสังวาลย์ (เกิดประมาณ พ.ศ. 2409 อนิจกรรม พ.ศ. 2476) เป็นธิดาของพระยาภษาปนกิจโกศล (โหมค) เจ้าจอมสังวาลย์ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในเมื่อประมาณ พ.ศ. 2422 และได้กราบบังคมลาออกจากราชการฝ่ายในประมาณ พ.ศ. 2436

46. เจ้าจอมประยงค์ (มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2459) เป็นธิดาของพระยาอภิรักษ์ราชอุทยาน (แฉล้ม) แห่งสกุลอมมาตยกุล
47. เจ้าจอม ม.ร.ว.ณิษิต (เกิด พ.ศ. 2416 อนิจกรรม พ.ศ. 2501) เป็นธิดา ม.จ.ฉาย แห่งราชสกุลดคาวัลย์ เจ้าจอมหม่อมราชวงศ์เฉียมมีศักดิ์เป็นหลานอาของพระอัครชายาเธอทั้งสามพระองค์
48. เจ้าจอมนวล (เกิดประมาณ พ.ศ. 2396 อนิจกรรม พ.ศ. 2421) เป็นธิดาของพระยาเสนาบุษิต (นุด) แห่งสกุล ณ นคร
49. เจ้าจอมสว่าง (เกิด พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2485) เป็นธิดาของเจ้าพระยาศรัทธธรรมราช (น้อยกลาง) แห่งสกุล ณ นคร ได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน เมื่อ พ.ศ. 2414
50. เจ้าจอมเพ็ญ (เกิดประมาณ พ.ศ. 2402 อนิจกรรม พ.ศ. 2456) เป็นธิดาของพระอิศราธิไชย (กลั่น) แห่งสกุล ณ นคร
51. เจ้าจอมพิน เป็นธิดาของพระศรีสุพรรณดิษฐ์ (เสม) แห่งสกุล ณ นคร
52. เจ้าจอมสุวรรณ เป็นธิดาของพระยากาญจนดิษฐ์บุตรี (พุ่ม) แห่งสกุล ณ นคร
53. เจ้าจอมบัว (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2437) เป็นธิดาของพระภักดีภัทรากร
54. เจ้าจอมละม้าย (เกิดประมาณ พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2476) เป็นธิดาของพระยาอนุชิตชาญไชย (พึ้ง) แห่งสกุลสุวรรณทัต เจ้าจอมละม้ายเป็นพี่สาวของเจ้าจอมจำเริญ
55. เจ้าจอมจำเริญ เป็นธิดาของพระยาอนุชิตชาญไชย (พึ้ง) แห่งสกุลสุวรรณทัต เจ้าจอมจำเริญเป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมละม้าย
56. เจ้าจอมเนื่อง (เกิด พ.ศ. 2400 อนิจกรรม พ.ศ. 2465) เป็นธิดาของพระยาสีหราชฤทธิไกร (แย้ม) แห่งสกุลบุญยรัตพันธุ์
57. เจ้าจอมไย (เกิดประมาณ พ.ศ. 2406 อนิจกรรม พ.ศ. 2459 อายุ 53 ปี) เป็นธิดาของเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) แห่งสกุลบุญยรัตพันธุ์ เจ้าจอมไยเป็นพี่สาวต่างมารดาของเจ้าจอมสวน
58. เจ้าจอมสวน เป็นธิดาของเจ้าพระยาภูธราภัย (นุช) แห่งสกุลบุญยรัตพันธุ์ เจ้าจอมสวนเป็นน้องสาวต่างมารดาของเจ้าจอมไย
59. เจ้าจอมสำอาง เป็นธิดาของเจ้าพระยาศรัทธธรรมราช (เวท) แห่งสกุลบุญยรัตพันธุ์
60. เจ้าจอม ม.ฉ. ถนอม (เกิดประมาณ พ.ศ. 2397 อนิจกรรมประมาณ พ.ศ. 2473) เป็นธิดาของ ม.ร.ว.ช้าง (พระยาราชภักดีศรีรัตนราชสมบัติ) แห่งสกุลเทพหัสดิน

61. เจ้าจอมกลีบ (เกิด พ.ศ. 2407 มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2469) เป็นธิดาของ ม.ล.เจียม (พระยาไชยสุรินทร์) แห่งสกุลเทพหัสดิน เจ้าจอมกลีบเป็นที่สาวของเจ้าจอมถื่นจี่และเจ้าจอมพักเหลือง
62. เจ้าจอมถื่นจี่ (อนิจกรรม พ.ศ. 2437) เป็นธิดา ม.ล.เจียม (พระยาไชยสุรินทร์) แห่งสกุลเทพหัสดิน เจ้าจอมถื่นจี่เป็นน้องสาวเจ้าจอมถื่น และเป็นที่สาวของเจ้าจอมพักเหลือง
63. เจ้าจอมพักเหลือง (เกิดประมาณ พ.ศ. 2410 อนิจกรรม พ.ศ. 2448) เป็นธิดาของ ม.ล.เจียม (พระยาไชยสุรินทร์) แห่งสกุลเทพหัสดิน เจ้าจอมพักเหลืองเป็นน้องสาวของเจ้าจอมกลีบและเจ้าจอมถื่นจี่
64. เจ้าจอมเพิ่ม (เกิด พ.ศ. 2412 อนิจกรรม พ.ศ. 2477) เป็นธิดาพระราชภักดี (โค) แห่งสกุลสุจริตกุล เจ้าจอมเพิ่มถวายตัวเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. 2428 เจ้าจอมเพิ่มผู้นี้มีศักดิ์เป็นหลานป้าเจ้าจอมมารดาเปี่ยม พระสนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นพระมารดาของพระภรรยาเจ้าสายสุจริตกุลในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
65. เจ้าจอม ม.ร.ว.ละม้าย (เกิดประมาณ พ.ศ. 2434 อนิจกรรม พ.ศ. 2503) เป็นธิดาใน ม.จ.ระพีพงษ์ แห่งสกุลสิงหราช เจ้าจอม ม.ร.ว.ละม้ายถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในประมาณ พ.ศ. 2449
66. เจ้าจอมอ้อ (อนิจกรรม พ.ศ. 2441) เป็นธิดาของพระมหาราชครูพิธี (อุ่ม) แห่งสกุลคุรุกุล
67. เจ้าจอมอิม (มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2472) เป็นธิดาของพระมหาราชครูพิธี (อาจ) แห่งสกุลคุรุกุล
68. เจ้าจอม ม.ร.ว.จรรยา (มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2459) เป็นธิดาใน ม.จ.จัญญู แห่งสกุลปราโมช
69. เจ้าจอมแฉ่ง (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2459) เป็นธิดาของพระอินทรเดช (สังวาลย์) แห่งสกุลพลกนิษฐ เจ้าจอมแฉ่งเป็นที่สาวของเจ้าจอมเชื้อ
70. เจ้าจอมเชื้อ (มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2459) เป็นธิดาของพระอินทรเดช (สังวาลย์) แห่งสกุลพลกนิษฐ เจ้าจอมเชื้อเป็นน้องสาวของเจ้าจอมแฉ่ง
71. เจ้าจอมเยื้อน (อนิจกรรม พ.ศ. 2454) เป็นธิดาของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) แห่งสกุลแสง-ชูโต เจ้าจอมเยื้อนเป็นที่สาวของเจ้าจอมถนอม

72. เจ้าจอมถนอม (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2463 เป็นธิดาของพระยาสุรศักดิ์มนตรี (แสง) แห่งสกุลแสง-ชูโต เจ้าจอมถนอมเป็นน้องสาวของเจ้าจอมเอื้อน
73. เจ้าจอมทิพย์ (มีชีวิตอยู่ในช่วง พ.ศ. 2459) เป็นธิดาของ ม.ล.ฝั่ง (พระยาเพชรพิไชย) แห่งสกุลपालกะวงศ์
74. เจ้าจอมทิพย์ (อนิจกรรมประมาณ พ.ศ. 2523) เป็นธิดาของพระยาเพชรพิไชย (สิง โศ) แห่งสกุลศกษะสิงห์
75. เจ้าจอมเจิม ธิดาของพระยาอำมาตย์ (หรุ่น) แห่งสกุลศรีเพ็ญ เจ้าจอมเจิมเป็นพี่สาวของเจ้าจอมสาลี
76. เจ้าจอมมารดาสาลี เป็นธิดาของพระยามหาอำมาตย์ (หรุ่น) แห่งสกุลศรีเพ็ญ เจ้าจอมมารดาสาลีเป็นน้องสาวของเจ้าจอมเจิม
77. เจ้าจอมสิน เป็นธิดาของพระยาพิชัยสงคราม (นก) แห่งสกุลศรีเพ็ญ
78. เจ้าจอมเน้ย เป็นธิดาขุนพรหมอักษร แห่งสกุลเอี่ยมอักษร
79. เจ้าจอมผาด เป็นธิดาของพระยาพิชัย (ค่าย) แห่งสกุลทันตานนท์
80. เจ้าจอมเปลี่ยน เป็นธิดาของพระยามหิศรราชสัมพันธ์ (บุญ) แห่งสกุล ณ บางช้าง
81. เจ้าจอมล้นจี่ เป็นธิดาของพระยาเพชรพิไชย (ทองจีน) แห่งสกุลจาร์จินดา เจ้าจอมล้นจี่เป็นพี่สาวของเจ้าจอมลูกจันทร์
82. เจ้าจอมลูกจันทร์ เป็นธิดาของพระยาเพชรพิไชย (ทองจีน) แห่งสกุลจาร์จินดา เจ้าจอมลูกจันทร์เป็นน้องสาวของเจ้าจอมล้นจี่
83. เจ้าจอมลูกจันทร์ เป็นธิดาของพระยาสุนทรสงคราม (สว่าง) แห่งสกุลเอมะศิริ เจ้าจอมลูกจันทร์ผู้นี้ต่อมากราบถวายบังคมลาออกจากราชการฝ่ายใน
84. เจ้าจอมสวาสดิ์ เป็นธิดาของพระยาศรีสุนทร โวหาร (พัก) แห่งสกุลสาลักษณ์
85. เจ้าจอมเขียน เป็นธิดาของนายเสถียรรักษา (เที่ยง) ปลัดซ้ายในกรมวัง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากคหบดีรามัญชาวเมืองหงสาวดีกับพระนมปรีก ผู้เป็นพระนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมเขียนถวายตัวเข้ารับราชการก่อนพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติ เมื่อแรกถวายตัวรับราชการมีฐานะเป็นหม่อมนางห้าม ต่อมาเมื่อเสด็จขึ้นเถลิงถวัลยราชสมบัติในปี พ.ศ. 2411 ได้เลื่อนเป็นเจ้าจอม เจ้าจอมเขียนผู้นี้เป็นพี่สาวของเจ้าจอมมารดาวาด ภายหลังเจ้าจอมเขียนกราบถวายบังคมลาออกจากราชการฝ่ายใน
86. เจ้าจอมมารดาวาด (เกิด พ.ศ. 2402 อนิจกรรม พ.ศ. 2461) เป็นธิดาของนายเสถียรรักษา (เที่ยง) ปลัดวังซ้ายในกรมวัง ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากคหบดีรามัญ ชาวเมือง

หงสาวดีกับพระนมปรีก พระนมเอกในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เจ้าจอมมารคาวคเป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารคาเขียน

87. เจ้าจอมมารคาวค^{****} เป็นธิดาพระยาอรรคราชนาถภักดี (เนตร) ซึ่งพระยาอรรคราชนาถภักดี (เนตร) ผู้นี้ เมื่อในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ออกไปศึกษาภาษาอังกฤษที่สิงคโปร์ โดยอยู่ในคำริจัดการของพระยานุกลสยามกิจ (คันทิมเจ้ง) ขณะเมื่อยังเป็นพระพิเทศพาณิชย์ เมื่อทราบภาษาอังกฤษพอสมควรแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เป็นหลวงศรีสยามกิจ กงสุลที่ 2 ประจำอยู่ ณ สิงคโปร์ ครั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กลับเข้ามาเป็นพระสมุทรมุขานุรักษ์ ผู้ว่าราชการจังหวัดสมุทรปราการ ภายหลังเลื่อนเป็นพระยาอรรคราชนาถภักดี รับราชการในกระทรวงการต่างประเทศ
88. เจ้าจอมเจิม^{*****} เป็นธิดาพระยาวิเศษสังฆาดา (จัน) บุตรของน่วม มหาเด็กล้ำข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาวิเศษสังฆาดา (จัน) แต่เดิมเป็นพระยาสุจริตรักษาผู้ว่าราชการจังหวัดลพบุรี แล้วไปเป็นผู้ว่าราชการจังหวัดตาก
89. เจ้าจอม ม.ร.ว. เยื่อน (เกิดประมาณ พ.ศ. 2414 อนิจกรรม พ.ศ. 2464) เจ้าจอม ม.ร.ว. เยื่อนผู้นี้ไม่สามารถสืบได้ว่ามาจากราชสกุลใด
90. เจ้าจอมก้อนแก้ว (เกิดประมาณ พ.ศ. 2418 อนิจกรรม พ.ศ. 2436) เป็นธิดาของพระยาธรรมาจรยานุกลมนศรี ถวายตัวรับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2430
91. เจ้าจอมลินจี่ (เกิดประมาณ พ.ศ. 2396 อนิจกรรม พ.ศ. 2434) เป็นธิดาของพระยาพิพัฒน์โกษา (दान)
92. เจ้าจอมเจิม (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2436) เป็นธิดาของพระยาสุจริตรักษา (อ่วม)
93. เจ้าจอมมารคาพร้อม (อนิจกรรม พ.ศ. 2441) เป็นธิดาพระยาพิชญ์โลกวิบัติ (บัว)
94. เจ้าจอมจำเรียม เป็นธิดาของพระยาปรีชาธิปไตย (เหมือน)
95. เจ้าจอมมิ เป็นธิดาของนายสนิทยศสถาน (พร้อม)
96. เจ้าจอมสว่าง เป็นธิดาของหลวงมหามณเฑียร (จ้อย)

^{****} ใช้ตัวสะกดตามที่ปรากฏใน *ราชินิกุลรัชกาลที่ 5* ส่วนใน *จุฬาลงกรณ์ราชสันตติวงศ์พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย* ใช้ตัวสะกดว่า วง

^{*****} สำหรับเจ้าจอมเจิมผู้นี้ ใน *ราชินิกุลรัชกาลที่ 5* เรียกว่า เจ้าจอมมารคาเจิม เพราะถือว่า มีพระองค์เจ้าแม่จะ ไม่เป็นพระองค์. ดูเพิ่มเติมใน จอมพล สมเด็จพระราชปิตุลาบรมพงศาภิมุข เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช, *ราชินิกุลรัชกาลที่ 5*, หน้า 124.

97. เจ้าจอมจัน เป็นธิดาของนุชและหลานของพระยาอุภัยราชา

กลุ่มที่ 2 พระภรรยาในกลุ่มนี้ มักเป็นสตรีมาจากตระกูลที่มีเชื้อสายจีน มีฐานะมั่งคั่ง เหตุที่ทรงรับสตรีกลุ่มนี้มาเป็นพระภรรยา น่าจะเป็นเพราะมีพระราชประสงค์ที่จะสร้างความจงรักภักดีในกลุ่มชาวจีนผู้มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ อีกทั้งเมื่อมีพระราชโอรส พระราชธิดา อันประสูติแต่พระภรรยาในกลุ่มนี้ ก็น่าจะเป็นที่คาดได้ว่าต่อไปภายหน้าพระราชโอรส พระราชธิดาจะมีฐานะเป็นปึกแผ่น ขณะเดียวกันชาวจีนผู้มีอิทธิพลหรือฐานะมั่งคั่งที่นิยมถวายบุตรหลานของตนเข้ารับราชการฝ่ายใน ก็เพราะคาดหวังที่จะเพิ่มเกียรติยศแก่วงศ์ตระกูลในอันที่จะได้เกี่ยวข้องกับพระญาติกับ พระมหากษัตริย์ และเมื่อได้เป็นพระญาติแล้วก็เป็นที่คาดหวังได้ว่าจะได้อาศัยความเป็นคนโปรด หรืออาศัยฐานะพระภรรยาของบุตรหลานสร้างผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจทางการเมืองแก่คนในภายหน้า สำหรับพระภรรยาในกลุ่มนี้ มีดังนี้

98. เจ้าจอมมารคำอ่วม (เกิด พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2434) เป็นธิดาของพระยาพิสมณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) แห่งสกุลพิศลยบุตร พระยาพิสมณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) ผู้นี้ เป็นผู้คิดขุดคลองภาษีเจริญในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเจ้าของเรือกลไฟชื่อ “เจ้าพระยา” ซึ่งเป็นเรือเมล์เดินระหว่างกรุงเทพฯ - สิงคโปร์ลำแรก และลำเดียวในเวลานั้น พระยาพิสมณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) เป็นบุตรหลวงบรรจงวานิชย์ (บุญไคย) ซึ่งสืบสกุลมาจากจีนแซ่เล่า เจ้าจอมมารคำอ่วมเป็นที่สาวของเจ้าจอมเอมและเจ้าจอมช่วง

99. เจ้าจอมเอม (เกิดประมาณ พ.ศ. 2405 อนิจกรรม พ.ศ. 2469) เป็นธิดาของพระยาพิสมณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) แห่งสกุลพิศลยบุตร เจ้าจอมเอมเป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารคำอ่วม และเป็นที่สาวของเจ้าจอมช่วง

100. เจ้าจอมช่วง (เกิดระหว่างปี พ.ศ. 2406-2413) เป็นธิดาของพระยาพิสมณฑ์สมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) แห่งสกุลพิศลยบุตร เจ้าจอมช่วงเป็นน้องสาวของเจ้าจอมมารคำอ่วม และเจ้าจอมเอม

101. เจ้าจอมแจ่ม (เกิด พ.ศ. 2399 อนิจกรรม พ.ศ. 2466) เป็นธิดาของพระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) แห่งสกุลไกรฤกษ์ พระยาศรีสิงหเทพ (ทัต) เป็นบุตรพระยาไกรโกษา (เริก) ผู้สืบเชื้อสายมาจากจีนแซ่หลิม เจ้าจอมแจ่มได้กราบถวายบังคมลาออกจากราชการ

- ฝ่ายใน เมื่อ พ.ศ. 2448 ต่อมาภายหลังได้กลับเข้ารับราชการในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
102. เจ้าจอมมารดาชุ่ม (เกิดปี พ.ศ. 2412 อนิจกรรม พ.ศ. 2454) เป็นธิดาของพระยามงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) แห่งสกุลไกรฤกษ์ พระยามงคลรัตนราชมนตรี (ช่วง) ผู้นี้เป็นบุตรพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ทองจีน) เป็นหลานปู่พระยาไกรโกษา (เริก) ผู้สืบเชื้อสายมาจากจีนแซ่หลิม
103. เจ้าจอมมารดาเลื่อน (เกิด พ.ศ. 2418 อนิจกรรม พ.ศ. 2409) เป็นธิดาของพระนรินทรภรณ์ (ลอย) แห่งสกุลนิยะวานนท์ พระนรินทรภรณ์ (ลอย) เป็นบุตรของขุนวรจักรธรรนาภาพ (ม่วย) เจ้ากรมในกรมขุนวรจักรธรรนาภาพ พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกับเจ้าจอมมารดาอัมพา ขุนวรจักรธรรนาภาพ (ม่วย) เป็นน้องชายเจ้าจอมมารดาอัมพา ทั้งสองท่านนี้เป็นบุตรของเจ้าสัวเตอะทะผู้หนึ่งซึ่งมีบรรดาศักดิ์เป็นพระอินทร์อากร ซึ่งสืบเชื้อสายมาจากจีนแซ่หลิม
104. เจ้าจอมน้อย (เกิด พ.ศ. 2420 อนิจกรรม พ.ศ. 2509) เป็นธิดาของพระยาธรรมาจรยานุกุลมนตรี (ทองคำ) แห่งสกุลโชติกเสถียร พระยาธรรมาจรยานุกุลมนตรี เป็นบุตรของพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (เถียน) เป็นจีนแซ่เล่า เจ้าจอมน้อยได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน พ.ศ. 2433
105. เจ้าจอมเจียน เป็นธิดาของโกยแห่งสกุลโชติกเสถียร เจ้าจอมเจียนถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายใน ประมาณ พ.ศ. 2433
106. เจ้าจอมเยี่ยม (เกิดประมาณ พ.ศ. 2416 อนิจกรรม พ.ศ. 2433) เป็นธิดาของจ๋มื่นเสมอใจราช (จู่) แห่งสกุลโชติกเสถียร เจ้าจอมเยี่ยมถวายตัวเข้ารับราชการประมาณ พ.ศ. 2433
107. เจ้าจอมกิมเหรียญ เป็นธิดาของพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (เถียน) เป็นจีนแซ่เล่า แห่งสกุลโชติกเสถียร เจ้าจอมกิมเหรียญได้ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในเมื่อประมาณ พ.ศ. 2433
108. เจ้าจอมอิม เป็นธิดาของพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี(ทองจีน) แห่งสกุลโชติกเสถียร
109. เจ้าจอมสมบุรณ์ (เกิด พ.ศ. 2420 อนิจกรรม พ.ศ. 2501) เป็นธิดาของจู้ย แห่งสกุลมันประเสริฐ
110. เจ้าจอมจำเรียว เป็นธิดาของพระยาโชฎีกกราชเศรษฐี (ฟัก) แห่งสกุลโชติกสวัสดิ์
111. เจ้าจอมกิมเนี่ยว (อนิจกรรม พ.ศ. 2439) เป็นหลานสาวของพระยาอนุกุลสยามกิจ (คันทิมเจ้ง)

112. **เจ้าจอมถนอม** (เกิด พ.ศ. 2414 อนิจกรรม พ.ศ. 2459) เป็นธิดาของขุนเฮียงและเป็นหลานสาวของพระยาภักดี (เกงซัว) แห่งสกุลภักทรนาวิก

113. **เจ้าจอมเจ๊ก** สำหรับเจ้าจอมเจ๊กผู้นี้ แม้จะไม่มีประวัติแน่ชัด แต่มีชื่ออย่างชาวจีน จึงสันนิษฐานเบื้องต้นว่าคงเป็นธิดาของชาวจีนหรือมีเชื้อสายจีน

กลุ่มที่ 3 พระภรรยาในกลุ่มนี้เป็นกลุ่มที่ทรงรับเข้ามาด้วยเหตุผลความพระราชหฤทัยเป็นการส่วนพระองค์ เช่น อาจงามต้องพระเนตร หรือมีความสามารถต้องพระราชอัชฌาศัย เช่นเป็นนางละคร หรือเป็นมโหรี ซึ่งการรับพระภรรยาในกลุ่มนี้ค่อนข้างเปิดกว้าง มีทั้งสตรีที่เป็นเชื้อพระวงศ์ สตรีที่มาจากตระกูลขุนนางและสตรีที่เป็นชั้นสามัญชน พระภรรยาในกลุ่มนี้ มีดังนี้

114. **เจ้าจอมมารดาทับทิม** (เกิด พ.ศ. 2400 อนิจกรรม พ.ศ. 2481) เป็นธิดาของพระยาอภัยนริศกามาตย์ (ดิศ) แห่งสกุลโรจนดิศ ก่อนถวายตัวรับราชการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตามประวัติกล่าวว่าเจ้าจอมมารดาทับทิมผู้นี้เป็นนางละครชั้นนางเอกที่มีฝีมือจนขึ้นชื่อลือนาม

115. **เจ้าจอม ม.ร.ว.สดับ** (เกิด พ.ศ. 2433 อนิจกรรม พ.ศ. 2526) เป็นธิดาของ ม.จ.เพิ่ม แห่งสกุลลดาวัลย์ ได้ถวายตัวเข้ารับราชการเมื่อ พ.ศ. 2449 เจ้าจอม ม.ร.ว.สดับ ไม่เพียงแต่มีความงามเป็นที่พอพระราชหฤทัย หากยังมีน้ำเสียงไพเราะ เป็นต้นเสียงในวงมโหรีเป็นที่ต้องพระราชอัชฌาศัยด้วย

116. **เจ้าจอมถนอม** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2418 อนิจกรรม พ.ศ. 2505) เป็นธิดาของสงวน แห่งสกุลบรรจงเจริญ ถวายตัวเข้ารับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2432

117. **เจ้าจอมเพิ่ม** (เกิด พ.ศ. 2400 อนิจกรรม พ.ศ. 2494) เป็นธิดาของขุนสมุทรสาคร (ยอด) ได้ถวายตัวรับราชการฝ่ายในเมื่อ พ.ศ. 2416

118. **เจ้าจอมจัน** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2396 อนิจกรรม พ.ศ. 2420) เป็นธิดาของเผื่อน

119. **เจ้าจอมมารดาบัว** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2403 อนิจกรรม พ.ศ. 2459)

120. **เจ้าจอมเจริญ** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2402 อนิจกรรม พ.ศ. 2468)

121. **เจ้าจอมทับทิม** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2414 อนิจกรรม พ.ศ. 2462)

122. **เจ้าจอมอิม** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2415 อนิจกรรม พ.ศ. 2476)

123. **เจ้าจอมเชื้อ** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2415 อนิจกรรม พ.ศ. 2474)

124. **เจ้าจอมแฉ่ง** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2418 อนิจกรรม พ.ศ. 2473)

125. **เจ้าจอมชวง** (เกิดประมาณ พ.ศ. 2420 อนิจกรรม พ.ศ. 2464)

126. **เจ้าจอมถนอม** (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2436)

127. เจ้าจอมมอญ (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2442)
128. เจ้าจอมสาย (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2442)
129. เจ้าจอมทิพมณฑา (อนิจกรรม พ.ศ. 2446)
130. เจ้าจอมพิพัฒน์ (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2449)
131. เจ้าจอมเจียม (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2449)
132. เจ้าจอมเมฆลา (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2449)
133. เจ้าจอมวงศ์ (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2449)
134. เจ้าจอมจิว (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2449)
135. เจ้าจอมสิงหรา (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2459)
136. เจ้าจอมกลิ่น (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2460)
137. เจ้าจอมเปรม (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2463)
138. เจ้าจอมปุย (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2468)
139. เจ้าจอมลม้าย (มีชีวิตอยู่ในช่วงปี พ.ศ. 2484)
140. เจ้าจอมเงิน แห่งสกุลสินสุข
141. เจ้าจอมน้อย
142. เจ้าจอมน่วม
143. เจ้าจอมพลับ

..... ราชนามพระภรรยาเหล่านี้ปรากฏอยู่ใน *จุฬาลงกรณราชสันตติวงศ์ พระบรมราชวงศ์แห่งประเทศไทย* ของ เจฟฟี่ ไลน์สโตน แต่ไม่ปรากฏรายละเอียดอื่นใดเพิ่มเติม

ประวัติผู้วิจัย

นางสาวฉัตรภรณ์ จินดาเดช เกิดวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2517 ที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาประวัติศาสตร์ ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ในปีการศึกษา 2538 และเข้าศึกษาต่อในหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ในปีการศึกษา 2539 ปัจจุบันรับราชการที่กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร